A VASI ZSIDÓK

■

EMLÉKÉRE

A MÁRTIRHALÁLT SZENVEDETT
VASMEGYEI ZSIDÓSÁGNAK

■

Az IZRAELBEN élő Vasmegyei Zsidók Emlékbizottságának Kiadása
(1974)

A SZOMBATHELYI MÁRTIRTEKERCS KEZDETE
(Stein tanító chavér rajza)

A VASI ZSIDÓSÁG EMLÉKKÖNYVE

Kiadó : A VASMEGYEI EMLÉKBIZOTTSÁG

Szerkesztő : LÖWINGER AVRAHAM ALBERT

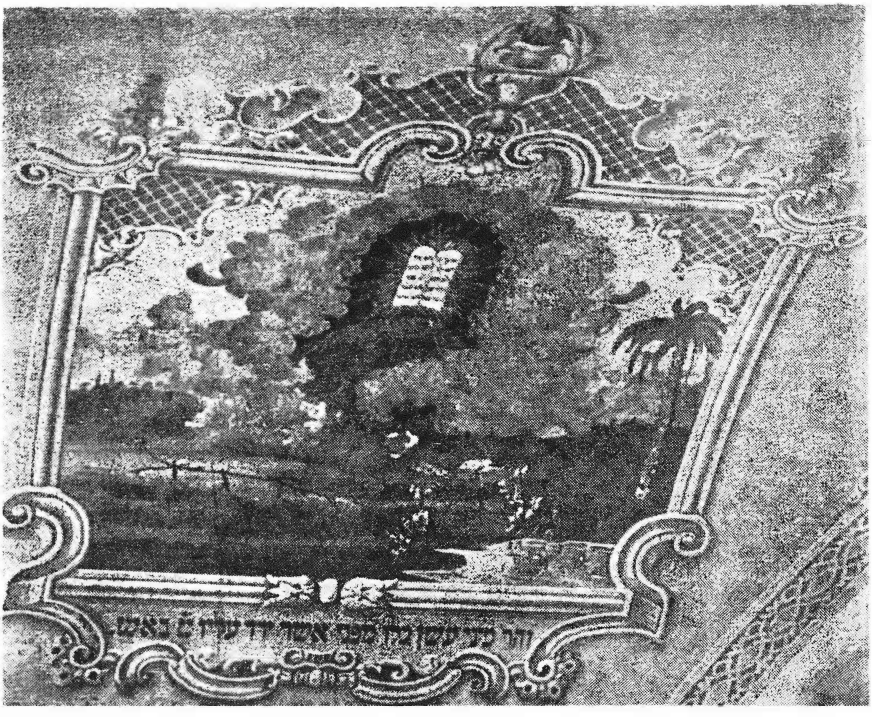
Megrendelhető : a szerkesztőnél, HOLON, postafiók 620
vagy a nyomdában, T.-A.—Jaffa, Simon de Setach-u. 14 szám.

A bizottság tagjai :

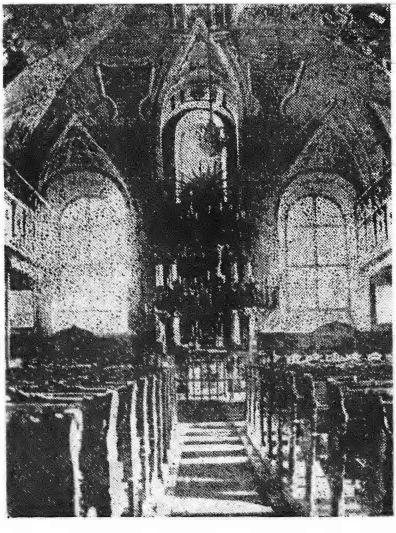
Ragendorfer Smuél, Bné-Brak
Lessinger Sándor, Tel-Aviv
Götzl Rózsi, Jerusolajim
Hirsch Ernő Srage, Jerusolajim
Kosztolitz Mordechaj, Chedera
Kupfer Smuél, Tel-Aviv
Rotschild Slomo, Bné-Brak
Szántóné Marton Ili, Natanja

A cikkekért szerzőik, ha az külön feltüntetve nincs, úgy a szerkesztő felelős.
Ugyanőt illeti meg az eredeti cikkek közlési joga is.

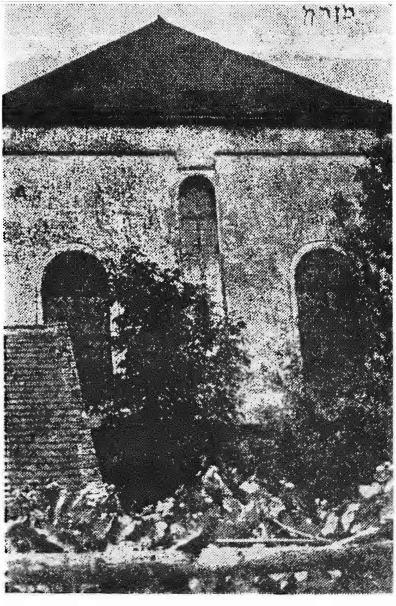
Készült IZSÁK EFRÁJIM és FIA könyvnyomdában, T.-A.—Jaffa,
Simon ben Setach-u. 14 sz. (Sekem-Posta mellett)

A rohonci ősi templom rokkokó stílusú mennyezeti freskója
E község az újkori zsidó vasmegyei települések **anyahitközsége** volt

A templom belső nézete

A mizrachi oldal

TARTALOM

oldal

I. **ELŐHANG** és egyben szerény önigazolásféle is . . . 7

II. **A LÉLEK HURJAIN** :

GÁCS: Hakótel Hamaaravi 11
GISZKALAI János: Ráchel (Elégia) 13
SCHNABEL László: Mai héber költők (Szemelvények az antológiából) 14

III. **TÖRTÉNELEM** :

Hova tart a Zsidó?
(Erjedés a zsidóságban, Mendelssohntól napjainkig) . 15

A lejtőn...
(Történelmi mozaikok a vasmegyei életből) 21

Zsidók a nyugati végeken.
a) A vasi zsidóság kialakulása, ált. rész 32
b) A kehillák :

Szombathely . . . . 39 — Jánosháza 44
Körmend . . . . . 47 — Köszeg 51
Nagysimonyi . . . . 60 — Celldömölk 62
Sárvár . . . . . 65 — Vasvár 70
Szentgotthárd . . . . 72 — Rohonc és az elcsatolt
A falvak zsidósága . . 79 — részek 73

IV. **ÉLMÉNYEK** és **ÉLETKÉPEK** :

Ragendorfer Smuél: Szombathelyi emlékek 81
Hitközségi élet Szombathelyen 85
Dr. Márton Lajos: Művészet a kehillákban (Rohonc) . 87
L. Miron Eszter: Jánosháza 89
Nagy József: Falusi zsidó élet Vasmegyében 91
Hegyháti jellegzetességek: Számi bácsi 94
Dokumentáció: Facsimilék és képek 97
A film tovább pereg (Levél a Szerkesztőhöz) 103
Dr. Hacker Iván: Ros Hashana a koncentrációs táborban 109
Schöntag Alexander: A mi örök utitársunk 112
Spitz Sándor: Aki visszajött 115
Blasz József: A nagy kaland néhány részlete 120
Rotschild Sándor: A Pokol tornáca felé 122
Tabi László: Egy éjszaka Kievben 124

V. **EMLÉKEZÉS** :

A mártirok névsora 128
Izrael szent földjében 169
A mi Szenes Hannáink 171
Vallási vezetőink 173
Dr. Hacker Iván: A szombathelyi Zsidótanács elnökének mártiriuma 180
Emlékbeszéd Braun Dávidné z.l. sirkőavatásán . . . 184
A történelem mérlegserpenyőjén (Nekrolog) 187

VII. **A mű ivrit része** 192

A körmendi zsidók deportálása

ELŐHANG

és egyben szerény önigazolásféle is.

„Költeni annyit jelent, mint ítélőszéket tartani magunk felett". Ez az ibseni mondás áll nemcsak a szavaknak csokorba kötött zenéjére, de a kötetlen prózára is. A gondolatközlésnek minden formájára, amikor eszméinket átplántálni igyekszünk az olvasó lelkébe, amikor rezonanciát keresünk a lélek hurjain, amikor a lélek keresi a rokonlelket.

Mi itt nehéz feladatra vállalkoztunk. Maroknyi maradéka egy szép közösségnek. Szórványa egy hajdani Maamadnak. Akiknek gyérült sorait a közös földrajzi eredet, a közös mult áhitatának édes folyondára köti össze. Arra vágyakozunk: megkeresni, megtalálni és tudatossá tenni a kapcsolatot a közös multtal. Megörökíteni azt, ami abban **nemes, igaz** és **időtálló**...

Tízenkét zsidó közösség zsongó emléke az, ami felsír ezen lapokról: hétezer zsidó mártiromsága. Mindez a mi napjainkban történt, mindez a mi életünket árnyékolja be. Hisz gyermekkorunkban még magunk egy intakt és bensőséges érzésektől áthatott közösségnek voltunk uj hajtásai és ott szőttük ifjúságunk álmait. Ami pedig utánunk még megmaradt: kietlen, tikkasztó pusztaság, elnémult iskolák, gondozás nélküli templomok és ah! temető, temető...!

Több ez, mint ami eddig megéretett az Idők mérlegén! Nehéz beletörődni abba, hogy ifjuságunk álmai a kezeink között szertefoszlottak. Mi TÖBBET veszítettünk mint a mondabeli Midas király, hogy álmaink drágaköve kaviccsá változott. A mi fájdalmunk nagyobb, mint ama mór királyé, aki siratta Granada elvesztését, a zengő kerteket és a márvány palotákat... Mi a lüktető ÉLETET siratjuk, népünk gerincének megtörését, utolsó sóhaját azoknak, akik nekünk a legkedvesebbek voltak...

Mikor pedig a mult ezen képe felvonul előttem — és ah! igen sokszor válik tudatossá bennem — úgy érzem, hogy némi önvád, az önvizsgálat kínzó kérdései is csatlakoznak a képhez. Mintha a mi emberöltönk volna az, amely eltékozolta az elődök alkotásait... Ha nem is — Isten őrizz! — aktiv értelemben, de passzív szemlélői voltunk az égszakadásnak, talán esetleg nem tettünk meg mindent, talán elmulasztottunk valamit. Szinte elvonulni látom a belsacári égi jelet: Megmérettél és könnyűnek találtattál. „Mené, mené, tekél uparszin..."

Még most is, hogy az égzengés után quasi uj lapot nyitottunk és uj életformát kezdtünk az ős-uj Földön, vajjon méltók vagyunk-e az ő nemes hagyományaikhoz? Mikor az Azkara áhitatában a mult emléke felszakad bennünk és önkéntelenül is vizsgáljuk magunkat: hogy az egész tényked-sünk, a mi egész habitusunk, a mi szellemi magatartásunk méltó-e a Sziklára, melyből faragtattunk? Az életharcban megkeményedett, dacos, öntudatos, ám végtelenül önzetlen és áldozatkész **vasi zsidóság** hagyományaihoz...

Azonkívül van a kérdésnek egy más aszpektusa is. Nevezetesen az, hogy a jelen nem más, mint átmenet a mult és a jövő között. Történelmi átiratban: minden nemzedéknek feladata, hogy a multat a jövővel összekapcsolva, keresse, kutassa a módot és lehetőséget, hogy a mult értékeit átplántálja a következő nemzedék lelkébe.

Ez a probléma, a mult és jövő áthidalása, nem is uj és nem is lekicsinylendő feladat. Átérezték ezt minden időkben és ennek adott hangot a Próféta is, éppen azon szép haftórában, amely a Szabadság ünnepét megelőző szombaton olvastatik:

„Majdan elküldöm Én számotokra Illjáhut, a prófétát, mielőtt eljő az Örökkévaló nagy és félelmetes napja. Ő fogja az apák szivét a fiukhoz téritemi és a fiuk szivét az apákhoz. Nehogy eljöjjek és átokkal sujtsam a földet." (Malachi XV, 23-24).

Ebből is látjuk, hogy a nemzedékek egybekapcsolása, összehangolása: nagy és szent küldetés, amely még magát a Megváltást is elsődlegesen megelőzi.

Nekünk is keresnünk, kutatnunk kell a módot, hogy a multnak nemes, igaz és értékálló örökségét átadjuk az utánunk következőknek. Igy elsősorban a közös mult történelmi és társadalmi emlékeit.

Ennek jegyében inditjuk utnak EMLÉKKÖNYVÜNKET. Itt megmondhatjuk, hogy annak megjelenése elég hosszú ideig vajudott. Körös-körül, a közelben és távolban egyre-másra jelentek meg ilyen müvek, diszes és kevésbé diszes köntösben, vékony füzetben vagy tömör kötetként, de megjelentek. Éppen az a zsidóság, amelyről egy neves közirónk azt a diszes értékítéletet alkotta, hogy a magyar zsidóság egyik legrégibb és legkulturáltabb hajtása... mintha késedelmeskedett volna.

Hisz ez a monográfia lényege már adva volt azáltal, hogy boldogult emlékü vezetőnk, BRAUN DÁVIDNÉ úrnő, bámulatos energiával és fáradságot nem tekintve, összegyüjtötte és tekercsbe formálta mártirjaink teljes névsorát. Ez a szellemi seregszemle várt befejezésre...

Mégis — mint emlitettem — egyik Azkaránktól a másikig tolódott, halasztódott az EMLÉKKÖNYV megjelenése és hányódott a gyakorlati megoldás Scyllája és Charibdise között. Akiknek irniok kellett volna, részben törődött, fáradt emberek, sokat lekötött a mindennapi megélhetés küzdelme. A Könyv meg csak késett, késett...

Kétségek közepette, keresve az Ariadne-fonalat, amely ezen tespedésből a közösségi gondolathoz visszavezet, egy novella akadt kezembe a magyarnyelvű napilap egyik ünnepi számában. Ebben a cikkben, — „Répát, virágot, akármit..." — egy egyébként zseniális kezű, de határozottan destruktiv hangvételü író, mintegy Anti-Hamletként felidézi az ősök emlékezetét, de csak azért, hogy azt megtagadhassa. A sirhantok helyett répát, virágot növesszen..., de szerintem: dudvát és ürmöt termeljen. Zsidó ember... író... és intellektüel, aki le tudta irni ezt a mondatot: „sikerült végre elfelednem benneteket, kitörölnöm a szivemből(?) mindazt, amit veletek elkövettek. Rá akarom hengeriteni a kutra egyszer- és mindenkorra a zárókövet."

AZON a napon, mikor ezt a borzalmas cikket elolvastam, azon a napon t u d t a m, hogy Emlékkönyvünk meg fog jelenni, mert arra más válasz nem lehet. Hiába akarja ő a kutra a követ hengeriteni, vannak még, kik előtt más példa lebeg.

Igy az Irás: „És történt, hogy midőn Jákob meglátta Ráhelt... odalépett Jákob és **elgördítette** a követ a kut szájától és megitatta... anyja testvérének juhait."

Igy most előttetek a KUT, az ősforrás, a zsidó közösség tisztító vize. Mi EZT az italt kínáljuk az utánunk jövő nemzedéknek. Könyvünk szerény igényü, ugy a külsejét, mint a tartalmát illetően. Mégis, a szándék őszinte és egyenes:

Átadni a mult örökségét. Az apák szivét a fiukhoz téríteni!

Szivünk tuláradó hálával telt az Örökkévaló kegyelméért, hogy e szerény művünk megjelenését megérhettük. Ha csak részben is, ha csak jelképileg is, de ez által is eleget kívánunk tenni a „Kivré Avot" ősi, megszentelt hagyományának. Tán enyhül ezáltal a kínzó fájdalom a népünk, családunk, szeretteink pusztulásán.

Ugyanekkor a szerkesztő szeretettel fordul azok felé, akik segitői voltak és részt vettek a munkában, akik fényt gyújtottak az Emlékezés fáklyáján.

Könyvünk ivrit részében külön foglalkozunk a Givat-Olgai „SILOH" iskola kiemelkedő szerepével. Ez az iskola nemes feladatává tűzte ki éppen a mi körzetünk, Szombathely és vidéke zsidó hagyományainak rendszeres studiumát. Köszönet és hála illeti az iskola igazgatóját, **Masteh** Dávid chavért, továbbá az eszme lelkes propagálóit. **Reich** Mordechaj tanitó, **Vajda** Szimcha mérnök és **Kosztelitz** Mordechaj hederai h. polgármester chavérokat, akik a megható gondolatot iniciálták és a gyakorlatba átültették.

Megilletődéssel kell jelentenünk, hogy azok, akik 1969. júniusában a Megörökítési okmányt ott részünkről aláirták: dr. **Kauders** Ben-Zion, vezetőségünk volt elnöke és dr. **Schönfeldné** sz. Braun Lily, a felejthetetlen **Braun Dávid-házaspár egyetlen lánya**, már nincsenek az élők sorában.

Emlékük méltán csatlakozik az e könyvben megörökítettek sorába.

Az Emlékkönyv írása közben vettük szomorú hirét annak, hogy **Singer** Mihály chavérunk, kőfaragómester, itt a Kfar Massaryk-kibbutz tagja, elhunyt. Számos mű őrzi keze alkotását. Könyvünkben a celldömölki részleg jelentős része tőle való.

Köszönettel fordulunk a Rádió iránt, amely méltatta szerény munkánkat a magyar adásban. Annak vezetője, dr. **Marton** Lajos chavér egy vasi vonatkozású, művészeti cikkét is volt szíves közlésre átengedni.

A vészkorszak jelentős kutatója, a jelenleg Bécsben élő dr. **Hacker** Iván ügyvéd (Szombathely), az ottani zsidóság egyik vezetője, két cikkel emelte munkánk értékét.

Megkülönböztetett elismeréssel és hálával fordulunk **Blasz** József igazgató-tanító, chavérunk felé, aki tettel és tanáccsal egyaránt támogatott. Azkaráinkon tevékenyen résztvett és eddig megjelent munkáival — az egyik kifejezetten jánosházai, vasi vonatkozású — az emlékirodalom egyik kiváló mivelője. Munkásságára az izraeli sajtó is felfigyelt és azt a mi elhunyt nagyasszonyunk: **Gács** Teri írónő külön cikkben méltatta. Könyvünk több érdekes részletet közöl munkáiból.

Munkánk biográfiai- és statisztikai részében célszerűen felhasználhattuk azon értékes adatokat és forrásmunkákat, amelyeket dr. **Szilágyi-Windt** László történész-chavér volt szíves velünk közölni.

Végül — last but not least — meleg hálával fordulok a mi jó **Ragendorfer** Smuél barátunk, valamint Bizottságunk minden tagja iránt, akik a Jizkor-könyv gondolatát elindították, a munkatársak felé, egyenként és összesen, kiknek neveit és munkáit a tartalomjegyzék feltünteti.

A könyvet előállító **Izsák Efrájim és Fia-nyomda** sokat fáradozott, hogy az tetszetős formában kerüljön a közönség kezébe. Hálás köszönet érte.

Igy útnak bocsátjuk munkánkat, a lélek szárnyaira bízva annak eszmei tartalmát: apánk tanitását, anyánk kezének reszkető simogatását. A közös mult megszentelt emlékeit. Vajha megörökíteni sikerül azt, ami abban **nemes, igaz és időtálló!**

GACS TERI :

A NYUGATI FAL

És állt a Fal, állt rendületlenül,
évezredek vonultak el fölötte,
fehér kövét vasfoguk őrölte,
de megtört kőkockáin vad erejük.
Pusztult a föld s a nép velük,
bomlott vihar tépázta gyökerük.
Emésztő végítélet dühödt nyelve
fenséges nyugalmát le nem győzhette,
kemény kövén ájultan fennakadt
s a Fal némán, hallgatva megmaradt.

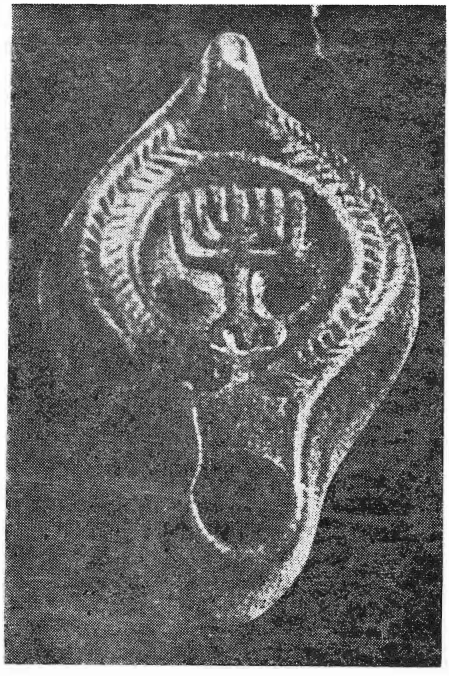
Egy fénykor üszkös romjai felett,
Mint kemény hös, kit le nem győzhet senki,
állt, állt a Fal és néma beszéde ennyi :
„Még nem múlt el, még tombol kint az átok
és én csak állok s várok, egyre várok,
A kínt, a vért, a könnyet, amit látok,
mit négy világtáj dübe szór felém,
némán bezárom kőszívembe én
s állok tovább, szilárd, néma vártán,
míg népem túl lesz a borzalmak álmán".

Állt, állt a Fal és holdsütötte éjen
komor homlokát ég felé szegezve
jajdult a kőszív, a távolt figyelve :
hogy nyög az állatember kavarta üst,
hörgő hús, vér és csontok fuldoklása küzd,
hogy sír, zokog, jajgat a szálló füst,
hogy vesznek milliók könnybe, kínba,
átkos Auschwitz, Majdanek, Treblinka !!
S a Fal csak állt és várta, egyre várta,
hogy eljöjjön már az idők határa.

Örömkönny s forró vérpatak között
a zsidó élet új erőre kelt.
Ismét beírták Medinát Jiszráélt
a történelmi egy tiszta lapjára,
mint hatmillió élet ára,
kiknek tűzben, kínban fogant halála
s míg dobban, lendült ujult zsidó élet,
a zsidó föld, vér, veriték eggyé lett,
a Fal csak állt, beszéde hangtalan,
de minden szívben zengő visszhangja van :

„Itt állok elhagyottan, társtalan,
míg el nem jön a rossznak véghatára
s az emberiség eszmél önmagára.
Zúg már őslelkü utódok hős hada
lelkükben zeng a próféta szava:
‚Kardokból vincellérkés lesz és kapa'.
Uj élet zsendül, zeng hallelujázva,
a világ fölött leng a béke olajága,
s mind hazatérnek, büszkén, szabadon
veritékezni az ősi ugaron".

Élni s alkotni, hol apáik éltek,
mind hazatér, kit hajt a szíve vágya,
kik zárt falakat döngetnek... hiába.
Cion hegyén ős-új szavak csendülnek,
a hegy, a völgy, a vizek megrendülnek
és Jeruzsálem sziklái lendülnek,
fallá nőnek, magukba zárnak engem,
hogy szív legyek az újraélő testben,
az örök szív, mely várja, várja rég,
hogy egyesül a Szentély és a nép.

Mécses (u.n. lucerna), a szombathelyi muzeum tárlatában. A vasi zsidóság legrégebb emléke, úgyszintén országos vonatkozásban is egyike a kevésszámú zsidótárgyú, római emlékeknek. Világosan kivehető a menóra-motivum.

GISZKALAY JÁNOS :

Ráchel (Elégia)

(„Hang hallatszott Rámában, sírás és keserves
jajgatás: Ráchél siratja az ő gyermekeit..."
Jermijahu hanavi 31)

Arca halálos lázban égett,
elborult véle a világ,
szegény virág, letört virág,
arca halálos lázban égett.

Lázában valamit láthatott,
mert hiába nyugtatták hűs kezek,
lihegve végrendelkezett,
lázában valamit láthatott.

„Efrát felé az országuton
rejtsen magába sírom árka,
legyek halottan örök várta
Efrát felé az országuton.

„Jaj látom őket, látom, látom :
fiaimat béklyóba verve
garázda népek hajtják erre,
jaj látom őket, látom, látom.

„De siromon ha megpihennek,
én majd könyörgök értük itt lenn
és jajszavunk meghallja Isten,
ha siromon majd megpihennek."

Lázában valamit hallhatott,
zengett a „bath-kol" égi hárfa,
ajkát boldog mosolyra zárta,
lázában valamit hallhatott :

„Ráchel pihenjen anyaszíved,
s mert siron túl is értők reszket,
a jövendőbe láss most messzebb,
Ráchel pihenjen anyaszíved.

Efrát felé az országúton,
egyszer majd vége lesz a könnynek,
s fiaid mind visszajönnek,
Efrát felé az országuton."

SCHNABL LÁSZLÓ

A sárvári születésű költő egyike volt zsidó ifjúságunk legszebb ígéreteinek.

Jó zsidó családból származott, nagyatyja az orth. hitközség alapitója. A középiskolát Szombathelyen elvégezte, korán belekerült a modern zsidó eszmeáramlatba és neve rövidesen ismertté vált. Sajnos, élete tavaszán elérte a zsidó sors. Munkaszolgálat, Bór, gyalogmars. Mártirhalált szenvedett a bécsi országuton.

A „Mai héber költők" c. Antológiájából vesszük az alanti műfordításokat.

CHÁJIM NACHMAN BIALIK:

IDEGEN ORSZÁGBAN

Fojtott, sűrű csend öleli a sátrat,
Lombos tetején holdfény szendereg:
Ezüsbölcsőben, ártatlan szelíden
Eszrog pihen, mint álmodó gyermek.

Hozzá békeként mirtusz simul,
Fejénél mint testör áll ört a pálma.
A hogy az éjszaka átöleli őket,
Szelíd, nyugalmas mindkettőjük álma.

Testük pihen, de a szivük messze jár
És visszaálmodja a drága multat...
Ugyan ki teszi mérlegre a bánat
Köveit, melyek a szivükre hulltak?

Álmuk talán a távoli hazába visz,
Szivük dús rétek szinével van tele,
De testük fáradt már a vándorlástul
És köntösük az út sara fedte be.

Az elmulás napja riasztja őket,
Mikor elhervad majd a zöld pálmaág,
S az eszrog illata álomként száll el...
Azért vigyázzák úgy ezt az éjszakát?

De ki érti a számüzöttek álmát?
Már dereng a nap a lombtetőkön át,
S ezüsbölcsőben, ártatlan-szelíden
Eszrog pihen, a fejénél pálmaág.

ABRAHÁM BRAYDES:

AZ UT

Mióta vér pezseg, mióta szív dobog,
sok út felé hajtja az embert a robot.

A bús emlékezés a mult után kutat:
egyedül járom én a porlepte utat.

Az ősök jártak itt, itt döngtek lépteik,
s én szótlan követem az ősök lépteit.

Az ősi rögökön az én lábam dobog
és intenek felém fénylő lángoszlopok.

„HOVA TART A ZSIDÓ?!"

(Korrajz és kórrajz egyben.)

Kétszáz évvel ezelőtt, pontosan 1771. szeptember 30-a, egy esőre hajló őszi nap reggelén, a Potsdam-i porosz királyi várőrség egy fiatal kaputisztje e kérdéssel fordult egy alacsony termetű, hajlott hátu, de nemes tekintetű és magabiztos fellépésű, magános utashoz:

„Wo will der Jude hin?!" Vagyis: hova tart a Zsidó?!

Az így aposztrofált férfiú, a kor szokása szerint viselt hosszú, felső kabátja zsebéből előhúzott egy levelet, melyet az előző napon vett kézhez. A következő tartalommal:

„Miután báró **Fritsch** szász-államminiszter (aki történetesen Nagy Frigyes porosz királynál tett látogatást — a szerző megjegyz.)... azt a kívánságát fejezte ki, hogy a híres **Mendelssohn** Mózes urat személyesen megismerni szeretné, ezért én, Ő Királyi Felsége parancsára ez uton hozom tudomására, hogy holnap délben Potsdamba jönne..."

A fiatal junker gondosan átolvasta a szöveget, a „híres" — kitételt talán kétszer is és ezután megkérdezte Mendelssohnt: miben volna annyira híres, hogy ide őt meghivatták? A különben nagyon komoly Mendelssohn — tudni vélik — ez alkalommal kis tréfát is megengedett magának, mert azt válaszolta, hogy zsonglőr. („Ich spiele aus der Tasche"). Az így megnyugodott tiszt persze utjára engedte, sőt utba is igazitotta a „híres" férfiút...

A mi „zsonglőrünk" tehát Mendelssohn Mózes volt, korának híres filozófusa, de öröklött vallásának is hü fia. Megjegyzendő, hogy a nap, amelyet fentebb emlitettünk, a zsidó naptár szerint 5532. Tisri 22-e egy ünnepnap volt (Schmini Azeret) és Mendelssohn, aki mindig ügyelt arra, hogy a vallás előirásait át ne hágja, a levél vétele után a berlini rabbitanácshoz fordult, hogy mitévő lenne. A kb 30 km távolságot gyalog meg nem tehette, viszont az uralkodó kivánsága parancsnak volt tekinthető. Igy került sor az emlitett utazásra, mégis azzal a korlátozással, hogy lakóhelyét, Berlint, gyalog hagyja el és csak a városkapun túl üljön a fogatra.

★

Mendelssohn Mózes fellépése — született 1729-ben Dessau, meghalt 1786-ban, Berlin — **fordulópontot** jelent az újkori zsidóság történelmében.

Az addig teljesen jogfosztott, a polgári jogoktól elzárt, ha nem is fizikailag, de lelkileg gettósitott zsidóság, amely kifelé gúny és megvetés tárgya volt és csak a vallási életben, befelé nézően talált életértelmet: általa először kutatta az utat a Fény és Igazság felé. Mint filozófust netán elhomályosithatták újabb és átfogóbb elméletek, de működése a zsidóságot illetően maradandó volt. Uj fejezetet vágott annak történelmében és

utat mutatott, hogy a zsidó öntudat és a modern kultura egymással összeszeegyeztethetőek. Korának legelőkelőbb szellemeivel: mint Lessing, Gomperz, Herder, Nicolay tartott barátságot, akik benne a tudóst és az embert egyaránt tisztelték. Megmutatta, hogy a zsidó alkotásra képes a tudomány terén és az egyenjogosításra irányuló törekvése minden tekintetben igazolt.

Nem állítható, hogy a zsidó vallás védelmében kiadott vitairatai, továbbá vallásfilozófiai művei — németre fordította a Bibliát — osztatlan egyetértésre találtak volna és éppen zsidó részről nem. Az egykori dessaui tóramásoló fiától rossz néven vették, hogy idegen nyelvre, idegen betűtípussal fordította le a szent szöveget. Éppen a tulzók részéről elkülönüléssel, ha nem is nyilt „chéremmel" találkozott. Hatása mégis maradandó volt, mert egy fejlődési folyamatot nyitott meg, amely végül is a zsidók egyenjogusításához (emancipatió) és a zsidó vallás elismeréséhez (receptió) vezetett. Ezen eszmeáramlat pregnáns kifejezője volt a szabály: „Légy zsidó a házadon b e l ü l, kifelé pedig hű fia a nemzetnek, amelynek keretében élsz!"

A néhány évvel ezelőtt elhalt másik német származású nagy tudósunk, Martin **Buber** megtanitott bennünket arra, hogy az egyén csak láncszem a nemzedékek sorozatában, melyet a közös vérhullám, a közös tradició kapcsol össze. Mendelssohn egy fényes láncszeme volt a zsidó hagyománynak. Az általa kijelölt út m i n t h a választ adott volna arra a sürgető, örök kérdésre: **„hova tart a Zsidó?!"**

★

Az erjedés, amely a zsidóság lelkületében megindult, nemcsak egyetlen forrásból táplálkozott. Azon időben a zsidóság túlnyomó többségében Középeurópában élt, de különböző uralmak, határok és rendszerek körébe beékelve. Területileg elhatárolt tömegek, különböző életfeltételek mellett: másként reagáltak a zsidó lét alapvető kérdéseire.

A felvilágosodással, az „aufklärista" mozgalommal szinte egyidejűleg, de meröben más szinpadon és más feltételek között, egy uj esszéus irányzat keletkezett. A chasszidizmus. Valamikor, az őshazában, a Makkabeusok idejében már létezett egy hasonnevü szekta, sok tisztálkodással és fürdéssel, fehér ruhákkal, csodaszerű gyógyitással és sok-sok profétai álmodozással. Ez a mostani, amannak hasonmása.

Az utolsó lengyel királyok idejében az ottani zsidóság nagy tömegei mérhetetlen nyomorban, cél és remény nélküli állapotban tengődtek. Megcsalódtak az életben, de a jobb jövőt igérő messianizmusban is, mert a megelőző korszakban hittek és reméltek a Sabbatai Zwi hamis megváltásában. Nem maradt számukra más, mint a vallás. Ám éppen annak eltulzásai és száraz doktrinái, a rabinikus formulák már nem elégitették ki őket. A világ uj és uj csalódásra vár és ezt a szükségletet a chasszidizmus bőven teljesítette.

★ ★ ★

Megalapítója a medziboszi Jiszrael volt (szül. 1698, meghalt 1759), akit hívei Baal-Sém-Tovnak, rövidítve: Bescht, neveztek, jeles munkatársa pedig a mizercsi maggid (tóramagyarázó) Beer. Az alapító gyermekkoráról vajmi keveset tudunk, korán árvaságra jutott és ott hányódott a Kárpátok északi nyulványainak erdeiben és barlangjaiban. Itt tanulta meg a természet hangjainak ismeretét, a hegyi- és forrásszellemek titkokat susogtak feléje. A szükség, mely száz oldalról leselkedett rá, megtanította imádkozni. Ha nem is mindig a templomban, úgy a végtelen szabadban, hangos szóval. A bércek visszhangja válaszolt a panaszaira. Az ima, még pedig a bensőséges, extatikus ima, hangos mozdulatokkal és hajlongásokkal, jellegzetes szimboluma lett az általa elindított mozgalomnak. E szent örületben mintegy házassági kapcsolatot (zivvug) vélt találni az ember és Alkotója, a Schechina között.

Az elébb alantas foglalkozású — fuvaros, lókereskedő — Jiszrael Medziboszban (Podolia) telepedett le. Csodatévő hírébe jutott és szükség esetén gyógyított... Éneklés, hajlongások, testlengetés, lárma és zaj — mindez vegyült az extatikus áhitattal.

Ez az irányzat ellentétben állott a hagyományhű orthodoxiával. Annak hivatott vezetői, a rabinusok kisiklani látták a zsidó tömegeket az ő hagyományszerű vezetésük alól. Csakhamar duló ellenségeskedés fejlődött ki, amely futótüzként harapódzott el Galicia, Litvánia és Lengyelhon községeiben. Minden üldözés és egyházi átok (chérem) ellenére a chasszidizmus egyre terjedt és nagyobb eszmei tartalmat kapott utóda, a már említett mezirecsi Beer idejében, aki a Tórában, a Kabbalában nagyon is jártas és amellett kitünő szónok is volt.

A mozgalom tehát egyre terjedt és később, a hasadás törvényénél fogva, differenciálódott is. Egyik hajtása a Chabad-szekta, melynek alapítása Schnéur Zalman nevéhez fűződik. Ez volt az ősi Ljubavicsi rabbi, aki kétszer is börtönt szenvedett elveiért, ahova — állítóan — rabinikus ellenfeleinek áskálódása juttatta.

★

Egyformán ellenzékben mindezen irányzatokkal szemben állott, mereven, komoran, rendületlenül: a hagyományhű orthodoxia. Annak hivatott vezetői, egy rabbi Ezékiel Landau, egy Chatam Szófer, vagy r. Akiba Éger minden erejüket latbavetették, hogy a nyájat összetartsák, a Tóra és a Vallás szellemében, ám az anyagi problémák megoldása nélkül.

A hatások és ellenhatások ezen keresztttüzében így élt, vergődött és fejlődött a zsidóság. A költő szavai szerint: „egyszer fázott, másszor lánggal égett." A Mendelssohn megindította mozgalomnak egyik nem-zsidó tisztelője, D o h m Christian Vilmos egy vitairatot bocsátott ki, melyben a kormányok bölcsességére apellálva állást foglal a zsidók egyenjogusítása érdekében. Ennek tulajdonítható, hogy nálunk II. József császár és

király rendeletet adott ki (1781), melyben megengedi a zsidóknak, hogy kézművességet, tudományt és művészetet gyakoroljanak és földmivelést is. Ugyanő a zsidóságnak „embertársi" minőséget adott, ha nem is egyenjoguságot és gondot fordított az elmaradt néptömeg iskolázására és lelki gondozására.

Amennyiben a Mendelssohn és köre által elindított felvilágosodás megmaradt volna azon határok között, ahogy az a nagy filozófus életében volt, az mindenképpen üdvös hatású lett volna és idővel áthatotta volna a kissé kemény magyarhoni koponyákat is. Azonban a „szabad berlini levegő" némi bomlásra is vezetett. Az előítéletek megszüntek, az ottani zsidóság úgy vagyonilag, mint társadalmilag szemmelláthatóan emelkedett. Fényüzés kapott lábra. Előkelő családok rendszeres estélyeiken fogadták zsidó és nem-zsidó barátaikat, minden feszélyezettség nélkül. A mindkét nembeli fiatalság kereste és megtalálta egymást. Elébb „platói" vonzalommal, majd kisebb-nagyobb botrányok árán. A gazdag zsidók igyekeztek a kényelmetlen köntöst levetni. Elkezdődtek a kitérések. Maga Mendelssohn két lánya is áttért a katolikus hitre.

Ezen időben a nagy francia forradalom rázkódtatta meg a vén Európát. A francia fegyverek nyomán átmenetileg az egyenjogusítás következett. Napoléon általában jóindulatú volt a zsidósággal szemben, bár nem feltétlenül. Waterloo után a reakció következett, a Szent Szövetség és a visszaesés, a megtürtség állapotába. El kellett jönni 1848, fagyot olvasztó meleg fuvallatának. Ám a szabadság ideje is mély csalódást okozott, éppen az itteni zsidóságnak. Idézni kívánjuk Jókai Mór előszavát a mi dr. Bernstein Béla rabbi- és történetirónk klasszikus művéből:

„Amidőn a hazának minden másajkú népfajai, amelyekkel a magyar a szabadságát megosztotta, amelynek fiait a jobbágyságtól felszabadította, földeiken urrá tette: fegyverrel támadtak ellene, ugyanakkor a héber faj, melyet egyedül felejtett ki a törvényhozás az alkotmány sáncaiból, az a nép, mely egyedül nem kapott polgárjogot és egyenlőséget a haza milliói között... vérét, vagyonát és szellemét hozta áldozatul az alkotmányos szabadság megvédelmezésére".

Vallási vonatkozásban ez az időszak lényeges lazulást idézett elő a **reform-zsidó mozgalom** révén. Igaz, ez nálunk csak átmeneti volt. A polgári felvilágosodás magával hozta a szabadabb vallási felfogást, az ujítást (neologia), amely lassanként a zsidóság számszerü többségét formálta (1868). Itt, nálunk, teljes vallási szakadásra vezetett.

Mint az ókori hajós a Scyllák és Charibdisek szirtjai között, úgy hányódott a magyar zsidóság sajkája egyrészt a merev ortodoxia vagy a a rajongó miszticizmus (chasszidizmus), másrészt a béklyókat eldobó neológia között. A kerités mögött még a kitérés ördögi képe is sandított. Mégis — nagyjában — úgy látszott, hogy az általános politikai fejlődés vallási vonalon meghozza egyrészt a teljes egynjoguságot, másrészt a már

többször említett Mendelsonizmus járható útnak bizonyult. Az öröklött vallás mellett a polgári jogok felé vezető út, a HID, amely a zsidóságot a gazdanéppel összekötötte volna...

Ugyanis másfél évszázad multán ez a híd összeomlott, égzengés és villámlás közepette. A zsidó nép tömegei üldözött vadként váltak a „kulturált" Európa szivében. Lessing, Schiller és Kant nemzetében!

Mindez, miért?

Mert a történelmi téboly megint elővette a klasszikus római formulát: Divide et impera, ossz, hogy uralkodhass!

Modern átiratban ez így hangzik: gyűlöld a zsidót, mert más mint Te, mert idegen és pusztitsd, mert megrontód!

Ez a gyülölet nivellálta az ellentéteket, nem tett különbséget orthodox vagy neológ, asszimiláns avagy cionista között és e szomorú tragédia véráldozata árán vált tudatossá a megmaradt töredékben, hogy a zsidó **egyetlen közös nemzet, a vérség és leszármazás okán.**

Tertullius római történetiró az akkori kisebbség, a keresztények üldözése nyomán így ir: „Akár a Tiberis öntött ki és vitt el ezreket, akár a fekete himl6 pusztított és vitt el tizezreket, mindenért ők lakoltak a lángok között".

Modern átiratban:

A legujabb kor legbünösebb háboruja, az első világháború nyomán az ukrajnai, a magyar és egyéb pogromok által, mindenütt a zsidók szenvedtek. Germán talajon vadhajtásba szökött a revanseszme. De a franciák messze voltak, állig fel is fegyverezve és közben volt a Rajna. Ám **közel** voltak, felismerhetően és védtelenül: a zsidók. Nosza rajta: Juda, verrecke!

E történelmi téboly nyomán eltört a zsidó nép gerince. Üressé váltak Lengyelhon stétlijei, elpusztultak a magyar zsidó hitközségek, úgy az orthodoxia, mint a neológia vagy a státuszkvó. Ami pedig a legfájóbb: a fasiszta őrület felszámolása után sem mutattak ezen jó gazdanépek **őszinte megbánást vagy bűntudatot.**

Nehéz is volt újra beilleszkedni ebbe a környezetbe, ahol a köztudat az ártatlanul kiontott vér gőzétől volt terhes és ahol a mult kisértetei ujból vigyorogtak, ez alkalommal barnáról vörösre mázolva...

★

Végigvezetvén az olvasót a zsidó létforma különféle göröngyös utain, hátra van a konkluzió, a Cél és az Ut kérdése. Annak meghatározása: „Hova tart a zsidó?!"

Társadalmi tünetekről és azok kiértékeléséről lévén szó, nagyjában azonosnak látszik a helyzet az orvos tevékenységével. A gyógyítás lehetőségét kell, hogy megelőzze: a diagnozis.

Ebből a szempontból nyilvánvaló, hogy:

a) a mendelssohni egyenjogusitás — minden csábhatása dacára —

nem megbízható út. Annak hidja adott esetben leszakadt, maga alá temetve a zsidó nép tömegét;

b) a chasszidizmus rajongása ellentétben áll az átlagember nyugodt szemléletével és szintén **nem véd meg Amalék ellen**;

c) az orthodoxia — mint konzerváló erő — jó munkát végezhet szélcsend idején, de **hatástalan viharok ellen**;

d) az asszimiláció csak **ábrándkép.** Egyrészt megsemmisíti az egyénben azt, ami értékes népi erő, fonák helyzetet teremt és gyanakvóvá teszi a környezetet. Mindezt **anélkül, hogy bárminő biztosítékot nyujtana vihar esetén.**

Mi tehát a járható út? **Létezik ilyen egyáltalán?!** .

★

Három elszánt magyarföldi zsidó, áthatva a vágytól, hogy életüket az ősi, a bibliai Szentföldön élhessék le, gyalog vágott neki az irdatlan messzeségnek. A kiállott nélkülözések dacára talajt szereztek lábuk alá és célt érve, megalapították Petach-Tikvát;

Natonek József fehérvári rabbi bejárta fél Európát, szóval és irásban, meggyőző érvekkel szállott síkra a szentföldi telepítés érdekében, már a mult század 60-as éveiben.

Mindez viszonylag békésnek jelzett időszakban, tehát nem is külső kényszer hatása alatt, hanem belső intuicióból, deduktiv következetességgel. Felismerték magát a Gondolatot és annak hatóerejével cselekedtek.

Viszont a párizsi Dreyfus-per (1896) a tűzcsóva fényével világította be a horizontot. Az azonulásba vetett hit csak csalóka ábránd. A francia vezérkari tiszt díszes egyenruhája, a kitüntetésekkel együtt, még nem tesz franciává. **A zsidó csak zsidó marad!** Ez a sorstragédia induktiv módszerrel vezette rá az addig teljesen kozmopolita, ragyogó tehetségű és éleslátású hírlapi tudósitót, hogy veszedelem lappang a gátak mögött. A kisebbségi sorsból eredő örök veszedelem. Ennek egyedüli orvossága: a kisebbségi helyzet megszüntetése!

Aki nem tanulta meg a leckét az elmélet utján (cionizmus), amit ez a felismerés logikusan kitermelt, annak rá kellett arra döbbennie az auschwitzi kemence kisérteties lángjánál, vagy a katin-i tömegsirok infernójában.

Kétségtelen: az élet jelenségei nem egysikúak és végtelen az összetevők száma, mi annak eredőjét befolyásolhatja, módosithatja. Áll ez különösen olyan népre, mint a zsidó, amely a századok alatt számos égöv különböző szokásai és behatásai alá került. Népi erejében és jellegében szinte deformálódott. Igy erősen megszivlelendő volna — aránylag szélcsendesebb időben — a Költőnek azon látomása, mely elébb a visszatérést kivánja a zsidósághoz és csak azután: a visszatérést Ciónba.

Ám a Sors másként akarta!

Az Idők malma ez esetben gyorsabban örölt, mint ahogy számítottuk... Mi mindnyájan, az egész nemzedék némileg hibásak vagyunk. Abban, hogy ha fel is ismertük az Eszme fontosságát, ezt mégsem követte a cselekmény, árkon-bokron keresztül. Kényelmesek voltunk. Előbb megvártuk, míg az arab nacionalizmus is felébredt a maga 500 éves Csipkerózsika-álmából, megvártuk, míg a zsidóság tragédiája Európában bekövetkezett.

A tényezők sokoldalusága miatt egyetlen út, maga a cionizmus sem jelenthet tökéletes megoldást. Mégis vállalnunk kell a fa átültetésével és begyökereződésével járó kockázatot. Annál is inkább: mert más Út jelenleg nem is létezik!

■

A LEJTŐN...

A VÁDIRAT

Május volt és az irisz virágzott. Tavaszi pompájába öltözött a természet.

Ám ezen időben történt, hogy elhurcolták az aranyszőke, kékszemű Sárikát, aki hat éves volt és „az ősszel" ment volna az iskolába.

Ez az ősz soha nem következett be.

Még pedig azért, mert az államhatalom teljes gépezete — szoros együttműködésben a még hatalmasabb kannibál-kormánnyal, amelynek hódolt Göthe és Lessing népe, elfogta, elhurcolta és meggyilkolta a kis Sárikát. A tudományos fejlődés vegyi eredményének gyalázatos visszaélésével. Megölte a hatéves, aranyszőke ártatlant, számos más társával, anyukkal és apukkal, csecsemőkkel és aggokkal együtt.

A próféta szavaival: „Tüzet fujtatok orcámba, örökké lángol az!

Ám hogyan történt?!

1. Pandora szelencéje felpattan...

A harmincas évek elején vagyunk, Sárvárnak, az ősi fészeknek főterén, szemben az éppen elkészült és felavatásra váró Hősök szobrával. Az emlékmű lovas huszárt ábrázol, lobogó mentében, kivont karddal. A teret szegélyző épületek erre az ünnepségre fel vannak díszítve.

Balról a magas, emeletes Bank. Aranybetükkel ragyog újfent a homlokzatán: „Sárvári Első Takarépénztár". Jobbról a tömör, barokk katholikus templom. Közöttük az emeletesre megnőtt és hosszan terjeszkedő Városháza zárja be a teret. Ez így, együttvéve, kellően domborítja ki a Rendszernek, a magát keresztnek és nemzetinek nevező államvezetésnek hármas tartóoszlopát: az Egyház, a Tőke és a Közigazgatás trilogiáját.

A téren ünneplő, hullámzó, vasárnapi tömeg. Itteni polgárok, sári(1) kisgazdák fekete, módos habitusa. Mindig „jelenlévő" kíváncsiak. Az Önkéntes Tűzoltóság, a frontharcosok, zászlóikkal. Fehérruhás Mária-lányok.

Ma avatják a nagysokára elkészült Hősök szobrát. Ez a beszéd tárgya a sári gazdák kis csoportjában.

Pál gazda, kissé molett, „gutgesinnt" jelenség, aki minden bizonnyal a kormánypárt jelöltjére szavaz a választásokon. Persze, ha az n y i l t, „amint illik a magyar ember természetéhez".(2)

„No lám, mégis csak hogy elkészült".

Tamás gazda, ösztövér, pirosra cserzett arcu, amolyan földturó: „Éppen ideje! Már Csénye is megelőzött. Ott má rígen áll".

Harmadik gazda: „De hát nem illen. Öllggé megnyomott minket. Hát köllött maguknak a városiakkal egyesülis?"

Tamás gazda: „Mondáskint, a Kecske is jóllakjon és a káposzta is megmaraggyon..." Ezen kissé összekuncognak.(3)

★

Pántlikás haju áldozólányok másik kis csoportja...

„és a Miska bácsi fog beszélni..." mondja az egyik copfos.

Másik lány: „és ki az a Miska bácsi?"

„Maga tán nem idevalósi? Hogy lehet a Miska bácsit nem ismerni? Az aranyos apáturat! A mi édes, jó urunkat! Akinek mindenkihez van egy jó szava, legyen az gyerek, legyen az felnött. Aki szereti a szeginy embert is, hiszen ü maga is a szeginysorbu származik. Egyszerü béresember vót az aptya itt Sáriban... Imhol itt a báttya, az most is gazdapógár..."

Harmadik lány: „Hallgassatok. Terus, hiszen má beszinek..."

HANG a szobor talapzatáról:

„Összegyültek ott tizenöt náció fiai, hadviselt, meglett férfiak, szerte öreg Európa véráztatta mezőiről, a frontharcosok találkozója volt. Ott, francia földön, melynek minden rögéhez, minden barázdájához a világháborúban az Apokalipszis elszabadult látomásának döbbenetes emléke tapad... A Kegyelet kápolnát emelt az irtózatnak ezen helyén, a Chemin des Dames hegyláncolat Douaumont nevü kiszögellésében.(4)

„Douaumont annyit jelent, mint az Ujjak hegye... és a kápolna, mit ott emeltek, különbözik mindattól, amit eddig ismertünk... Mert nem csak kőből vagy fából lett ácsolva... Hanem szétmállott, elszáradt em-

---

(1) Azelőtt önálló kisközség, most Sárvárral egyesitve.

(2) A választási törvény indokolásából.

(3) Gyengéd célzás Kecskeméthy városi főjegyzőre. Egyébként jóindulatu hivatalnok.

(4) Ejtsd: Smen dé dám, duomón.

beri csontokból, a poklok égő fergetegében elesett hősök földi maradványaiból... és maga a szent Oltár, az emberi karokból, emberi ujjakból összeróva... duomón!

Ennek a kápolnának oltára körül gyültek egybe és tettek szent fogadást..."

A HANG elhalkul, a tömegen borzongás fut át. Itt-ott felmorajlik a megdöbbenés, a meglepetés hangja... majd ismét erősödik a HANG a szószékről és folytatja:

„És ha ujból megszólal a trombita, ha a Haza hívó szava ismét felcsendül, ha Szent István Birodalmának ügyében ujból a kardhoz kell nyulnunk, úgy mi, az Egyház, igenis meg fogjuk áldani a fegyvereket. Az ő emlékünknek emelt ezen szobor körül, szent fogadással vagyunk, hogy az ezeréves hon fiaiként méltók leszünk..."(5)

Elhalkul a HANG, a tömeg oszlásra készül, mozgolódik. Majd felhangzik a Szózat és az enyhe szellőben szállnak szerte a „Hazádnak rendületlenül..." akkordjai. Elvonulnak, katonás rendben, a frontharcosok, a tüzoltók, tempósan a gazdapolgárok is. Az idő tavaszias, enyhe szellő borzolja az akácfákat és az emelkedett hangulatban itt is, ott is, az elismerés hangja hallatszik. „Szip, szip, hijába, aranyszáju pap. No meg hát a mi emberünk... „Csak Tamás gazda, aki szintén hazafelé tart a Nagyutcán, akit már ismerünk, hogy „minden kákán csomót keres" — csak az böki ki, de azt is lassan: „De hát ott mégis bukfencet vetett a szavával..., mert hát azt vártam vóna, hohát soha többi háboru... minek is az emberek öldöklése?"

Ám Pál gazda sem rest és rendreutasitóan megjegyzi:

„Kee efelejti, hogy ű mégis kipviselő... a körösztíny párt taggya... Hát nem beszílhet a Párt ellenibe... Ha már eccer benn van a pogramba, egye meg a fene! Meg hát, mondáskint, nem eszik a kását ollan forrón!"

---

(5) Kritikusaim számára első-segély nyujtásként közölhetem, hogy e történelmi visszapillantás — némi ellentétben számos epikai műtől — a teljes valóságon alapszik és a benne előforduló nevek valóságos élő személyek.

Az itt szereplő ünnepi szónok: H.M. néhai apátur, mint ember és mint pap közbecsülésnek örvendett és abban e sorok írója is szívesen osztozott. Csupán a politikai állásfoglalása az, ami a történelem ítélete alá tartozik.

Az oknyomozó nem nélkülözheti azon hajszálfinom gyökerek érzékeltetését, amelyekből a revanseszme kisarjadt. Szemléltetően demonstrálnom kellett a kezdeti elhajlást az örök és általános humanumtól. Még akkor is, ha különben kiváló és rendkivüli adottságokkal rendelkező politikusról van szó: netán éppenséggel azért.

A párizskörnyéki u.n. békék (valójában: diktatumok) sok injuriát okoztak. Ez igaz. De maga a világháború még ennél sokkal súlyosabb jogtalanság volt. A kölcsönös megbékélés és kiengesztelődés helyett (Locarno, Briand, Stressemann, Rathenau) éppen a magyar operatív politika veszélyes tévutra tévelygett.

Ugyanaz a színhely, csak közben pár évvel idősebbek vagyunk. 1938. október 6-át írják, sötét este, a fötéren hatalmas tömeg hullámzik. A meghívó „nemzeti gyászünnepséget" hirdet. Itt van mindenki. Itt vannak a kivezényelt iskolák, iskolás gyerekek a tanítók vezetésével, nem hiányzik az Önkéntes Tüzoltóság, fáklyái messze lobognak a sötét éjszakában. A frontharcosok. Még vagy kétezernyi tömeg szorong, mozog, rendeződik, mindenki ott áll, ahol éppen helye van, ha csak látni lehet valamit abból, amit itt történik.

A szobor előtt a különböző testületek, dalárdák, intézmények teszik le koszorujukat. Dikciók hangzanak el, ki gyengébben, ki jobban birja hanggal. Most éppen az ifjúság szónoka beszél. Hallgassuk, hogy mi itt az ifjúság hangja?!

„...mert vannak, akiknek nemzetünk ezen megszentelt gyásznapja nem ünnep egyáltalán... Mi, akik elszántak vagyunk, hogy a küllenséggel, a magyar földet bitorló csehekkel, oláhokkal a küzdelmet felvesszük, nézzünk szét a magunk portáján is... Nem-e található itt benn az országban az ötödik hadoszlop? Kérdezem: kik azok, akik gyűjtöttek a cseheknek?!"

A hatás kedvéért a szónok itt szünetet tart és a tömeg egy része szinte kórusban zúgja rá: a zsidók!

„Nem igaz! Ez minden alapot nélkülöző rágalom és a Büntető Törvénykönyvbe ütköző izgatás" — kiált egy másik hang, valahol a Takarékpénztár sarokról, a tömegbe ékelve. „Hallgasson! Jól teszi, ha elhordja magát innen! Szemtelen zsidó! Még megkaphatja...!"

A szónok a szobor talapzatáról, folytatva:

„Kik voltak azok, akik rádión izentek a kisvárdai zsidó templomból?"

Az előbbi kórus: „A zsidók!"

„Szemenszedett hazugság! Nem hallgatom tovább! Ezért kellett a gyerekeket kivezényelni, hogy ilyesmit hallgassanak?"

„Maga hallgasson! Hordja el magát! Hallatlan!" — hallatszik most már a tér messzi, másik szögletéről, a patikaszögben...

És hát felhangzik a Szózat, az esti szél hordja szét dallamát a tömeg felett: „A nagy világon e kivül, nincsen számodra hely..."

A zsongó tömegben történetesen ismét egymás mellett áll a két sári gazdapógár, régi ismerőseink és most ez alkalommal Pál uram szegi meg a kenyeret: „Jó szája van, kitanut embör, nem hijába ezüstkalászos..."

„Előttem csak a Lemke Tóni marad..."

„Hogy a fene! Tán nem helesli Kied?"

„A fene megette! Idősapám szokta mondani, megbánod a napot, ha megbántod a papot. De a zsidót is, még a cigánt is kiméld meg... Hát nem lesz ennek jó vége..."

„Ejnye, ejnye, de vídi Kee a zsidókat! A fene se sajnálla... Ögyik mög a levest, amit beapritottak".

Mennek, bandukolnak hazafelé a Nagy-utcán át. Közben öreg este lett, vágni lehet a sötétséget. Az ég alján sötét fellegek sűrűsödnek. Hirtelen villám cikkáz át az égbolton.

„Siessünk, Pál gazda, még zivatar lösz."

„Hova gondol, Tamás! Szivatar Szemmihál után?

„Hát sokféle zivatarok vannak. Ez most komolnak készül."

E pillanatban ujabb villám hasitja át a horizontot, dörgés moraja követi és az ég csatornái megnyílnak... Záporeső.

A tömeg sietve szétrebben.

3. Közigazgatási intermezzo.

Ujkülönben fordult az esztendő, most 40 tavaszában vagyunk. Ez az a bizonyos tavasz, amely a szenvedések bőségszaruját ontotta Európa népeire. Amikor megindult a germán Csizma, átlépte a Maginot-vonalat, az erőset, a bevehetetlent, leigázott vagy féltucat országot, bevonult Párizsba és a népek lelkét rettenet szállta meg. E nagy tettek árnyékában a magyar közigazgatás is akcióba lépett. Mely terület az, ahol vitézkedni lehet kockázat-mentesen? Mi ezen országnak legsürgősebb teendője? Mi az, ami megoldásra vár?

Mindenütt, mindenhol: a zsidók...

Ezen időben történt, hogy a városka egyik ügyvédje, aki flegmájáról és jó bemondásairól közismert, reggeli sétáját végezte a Nagy-utcán, két oldalt a két hatalmas vadászkutyájától kísérve. Nem szerette törni magát semmi után. Amit megtehetsz holnap, kár azzal már ma vesződni. Most azonban — nagy pecchére — elcsípte őt az egyik kliense és így a beszélgetés, dacára a korai 9 órának, a közeli irodájában folyt le.

„Örülök, Ügyvéd Ur, hogy megtaláltam. Már az előbb kerestem az irodájában". El tetszett készíteni a felebbezést?"

„Ejnye, ejnye. Hiszen ráérek arra még..."

„Hogyan, Ügyvéd Ur! El tetszett felejteni, hogy ma van a 15-ik napja. Az utolsó terminus".

„No és? Mér siessek? Ráérek arra este is..."

„Csak el ne késsen... Meg talán bele lehetne írni, hogy nem az én hibámból..."

„Nyugodjon meg, Krausz úr, Ön a legkevésbé hibás ebben az ügyben. Illetve csak annyiban, hogy zsidónak tetszett születni..."

„De tréfán kivül, Ügyvéd Ur! Mikor kinyitottam, abban az időben találkoztam a Kisjancsival, tudja, aki a főbirói hivatalban dolgozott. Mondta, hogy még nincs iparigazolványom. De ő mindent elintéz, be sem kell menni. Tényleg, hozta is készen, pár nap mulva. Az egész nem került

jóformán csak pár forintba. Hát tehetek én arról, hogy azt írta be „vegyeskereskedés" és tehetek arról, hogy ebből nagy baj lehet?

„Hát ez a jogi érv kissé sántít, de majd elintézem".

„Meg talán bele lehetne írni..."

Ernő doktor hallgatott, hallgatta egy darabig a „nyomós argumentumokat", majd nyájasan megszólalt... „Kedves Krausz úr, a Maga ügye különben sem itt fog eldőlni..."

„Nem az alispáni hivatalban? Hát hol?!"

„Narwicknál".

„Mi az, hogy Narwicknál. Ezt nem értem... Hol van az?"

„Narwick egy kis kikötő Norvégia északi részében..."

„No és mi köze annak az én iparmegvonási ügyemhez?"

„Ohó, nagyon is sok! Ez egy kis parti fészek, ott fönn, Norvégiában. Szóval bemondta a zsé-vitamin, hogy ott az angolok hajóikkal partra szálltak. Meg kell várni, hogy mivé fejlődik. Ha sikerül ez a vállalkozás és a germánokat visszaszoritják — akkor Magának, Krausz úr, itt és mindenhol, igaza van. Ha az angolokat a tengerbe dobják, akkor a Maga iparát elhegedülte a szent Dávid..."

„De drága Doktor Ur! Én egy szegény ember vagyok és amellett beteg is. A gebrauch meg elég nagy. Hát miből tudom akkor eltartani a családomat?!"

„Pont ez, amit nem kérdeznek! Nem mondom, józan időkben ez megtenné érvnek is. De akkor viszont kit érdekel a Maga ipara?! Most megint olyan időket élünk, amikor nincs szükség józan emberekre".

4. Az örökmécses alatt...

Szegény zsidók, sárvári zsidócskák, megnehezült az Idők járása felettetek...

Ugyan még mindig 1940-et irunk, de már a Vénasszonyok nyarában vagyunk. Szóval nyárutó. Ez ama korszak, amikor az erdélyi „hadjárat" befejezése után a katonák leszereltek, kivéve az abban résztvett zsidóvallásu honvédeket. Azok gúnyát cseréltek és megízlelhették a „munkaszolgálat" édes örömeit. Ugyancsak tömegesen hívták be a zsidó férfiakat, akik már a katonasort rég tulhaladták... kort nem tekintve.

Esteledik, de még nem érkezett el teljesen a Mincha-ima ideje. A templom előterében a megszokott közönség halk beszélgetése. Ma mégis, mintha különös feszültség, fojtott hangulat volna észlelhető. Mint amikor kő esik a sima viz tükrébe és a gyürük egyre terjednek kifelé. A kő, ami az eseménytelen, csendes felületet érte: nagyméretü behivások a sárvári bevonulási központba, szinte az egész Dunántulról. Tegnap és ma, közel 400 zsidó vonult be a selyemgyári hevenyészett táborba. Négyszáz ember az 400 száj is és az mind enni kíván. De kósert kíván enni. Főleg meglett, koros családapák, akik családot és feleséget hagytak otthon és jócskán

gondokat is, mik hazafelé huzzák a szivet... De hát a parancs... Csak legalább ne kellene a tréfli kosztra fanyalodni...

A két Rezső egész nap szaladgált az ügyben. Tárgyaltak illetékes őrmesterekkel és más fontos személyekkel. A nagy sietségtől egyelőre be sem mutatkoznak, hanem éppen a Főtisztelendő úrnak referálnak az elvégzettekről. Csak foszlányok hallatszanak a diskurzusból. „Igen, ez nagyon szép dolog és Sárvárnak meg kell tenni a magáét... mindig ilyenek maguk... kemény a gerincük: de a szivük aranyból van... és ha bármire szükség van, jöjjenek megint hozzám és elő fogom teremteni..." „Az ügy ezen része nem kell, hogy terhelje a Rabbi Urat. Itt van a hitközség. Igaz, a tagok jó része szintén be van hiva, maga az elnök is, ez mind igaz. De örüljenek azok, akik itthon maradhattak... egyelőre..."

Elérkezett a mincha ideje, a hivek bementek a templomba, melynek hüvös áhitata megfogja a szíveket. Még ilyenkor, még hétköznap is. Mind érzik az események suhintó szelét. Sokan hiányoznak a megszokottak közül. Igy maga az elnök is, az örökké mosolygó, optimista Tóni urunk is. Akinek a kisujjában volt az ügyek minden csinja-binja, de hát éppen most ő messze-távol van... Távollétében az alelnökre hárul a nehéz feladat. Könnyű volt Julius Cézárnak a gordiusi csomót megoldania, de bezzeg nehéz az üres községi kasszából kirázni a monétákat. Meg egy kissé még gyakorlatlan is. Szerencsére itt van az agilis fiatal jegyző, a Kupfer úr, akivel éppen halk beszélgetést folytat. Ezután a Kupfer úr szinte hangtalanul teszi meg az előkészitő lépéseket.

Befejeződött az esti ima, elszállott Ászáf zsoltárának utolsó mondata, elrebegték, akiket illet, az utolsó Kaddist. A hívek szállingóznak kifelé. Vagy tucatnyi ember visszamarad, akiktől a rabbi úr is búcsúzik „iszku bemicvot" kivánsággal. Ez a pár ember a hitközség vezetősége és képviselőtestülete. Jelenleg persze ez a testület csonka, a 18-ból 7-en vannak bevonulva, de a többiek mind itt vannak. Jelenleg éppen helyezkednek a Szent Frigyláda előtti szélos lépcsőkön. Ott, ahol a megholtak lelki üdvéért szokták elmondani a Kaddis-imát. Ahonnan a Kohaniták az Áldást szórják a nagy ünnepeken. Ott, ahol az Öröklámpa csüng, ezüstláncon és örök fénye csillog a magasból...

„Tudtommal még nem volt eset, hogy a Hitközség képviselete a templomban tartson ülést. Csak rövid megbeszélésről van szó és úgy vélem, hogy annak tárgya nem áll ellentétben a hely szentségével. A gyűlést határozatképesnek látom és a jegyzőkönyvet Kupfer úr utólag el fogja készíteni. Most rátérek a tárgyra, bár mindnyájan tudjuk, legalább is érezzük, hogy miről van szó. Ide kérettem a két Rezső urat, Friebert Rezsőt és Löwinger Rezsőt, hitközségünk fiatal és agilis tagjait. Ők fáradtak az ügyben eddig is és tőlük megtudjuk a részleteket. Azután pedig —, ha Önök is úgy akarják — a levél hozója legyen annak végrehajtója..."

Friebert Rezső, egyszerűséggel, minden pátoszt mellőzve:

„Uraim, nem hinném, hogy Önöknél hosszabb előadásra vagy éppen rábeszélésre volna szükség. Önök sárváriak. Jóllehet kérges a tenyerük, de kisimul menten, ha adni kell. Közel 400 zsidó férfi van künn a táborban. Egyelőre, a zsoldpénz erejéig, önálló konyhát vezethetnek. Ők maguk főznek. Az engedély megvolna. Olajjal főzünk, húst csakis szombatra. Az anyag, nagyjában, biztosítva van. A rabbi úr, az ottani merének útján, a kóserságra felügyelne. De 400 embernek kondérok, edények, zsíros és tejes eszközök kellenek. Ennek egy részét hitelbe kapnánk, ami csak fokozatosan térül meg a zsoldból. De szükség van 1200 pengő készpénzre és akkor holnapután kóser kosztot ehetnek a bevonultak. Mert mind reflektál rá, nincs kivétel. Addig még futja a hazaiból..."

„Köszönöm. Guttmann úr, tisztelt pénztárosunk, volna szíves bennünket a kassza felől tájékoztatni?"

„Kérem, uraim, erre ne építsenek. Mindenki tudja, hogy a tagok nagy része be van vonulva. A többinek se megy valami jajj de jól. Ki fizessen? A gabella éppen csak, hogy csöpög, más bevétel most nincs. Pénztáros! Jó! Titl ohne Mittel! Egyébként a pénz jelenleg minusz 126 pengő, ennyivel tartozik nekem a hitközség".

„Kérek javaslatot a jelenlévőktől. Talán Schwarz úr, mint a hitközségnek hosszú éveken volt elnöke, korban és tapasztalatban is felettünk áll, volna szíves hozzászólni".

Adolf bácsi egyet előlép és zsidó módra számolni kezdi a jelenlévőket: „Hajsíjo -et-amecha... Szóval 11. Ha 11 ember kölcsönöz a hitközségnek egyenként 100 pengőt, az együtt mégis 1100 pengő. Hiányzik 100. Engedjék meg, én mint kohanita két részt... Hiszen nem ajándék, ha majd egyszer a hitközség jobb helyzetben lesz, akkor le lehet vonni a kultuszadóból..."

„Ohó Adolf bácsi, a számadás nem pontos. Mi is részt vállalunk... Ezt szinte egyszerre mondja a két Rezső. Még szerencse, hogy nem kapnak hajba a mecien...

„Ki akar hozzászólni? Senki. Nincs ellenvetés? Akkor a határozatot egyhangúan elfogadottnak minősítem. Kupfer úr a pénzeket be fogja szedni, még a holnapi napon. A gyülést bezárom..."

Az emberek kifelé indulnak. Fejük felett az Örökmécses pislákoló, szelíd lángja, mintha hirtelen fényesre, ragyogóvá válnék... Szinte látható üdvözletét küldi onnan a Magasból.

Ilyen chanukai csodák történtek akkor, szerte a szorongatott Izraelben.

★

5. „És együtt lakozik a farkas a báránnyal".

1944. május hó.

Most a sárvári volt Selyemgyárba látogatunk el, annak egy központi elhelyezésű munkatermébe. Aránylag csak enyhén romos, a padló kissé

korhadt, a vakolat helyenként lemállik. Most hevenyében át van alakítva az internáló tábor irodájának. Hivatalos nyelvezettel: Magyar királyi rendőrségi kisegítő toloncház.

A rendőröknek „kisegítőre" van szüksége! A királyi jellegről is beszélni lehetne! Mert nincs itt semmi fensőséges, semmi királyi. Ellenkezőleg: a Pokol tornáca ez, innen irányítják a kaszát, a Halál Angyalának kaszáját, amely éppen most dús aratásra készül. Védtelen kalászai pedig ártatlan, nyomorult, szegény zsidók, állatok módjára bezsúfolva a volt gyár korhadt szérűibe.

Közöttük és a Szabadság között őrt áll a Rendszer egész apparátusával, drótszöges spanyol lovasaival és 60 főnyi kipróbált őrsereggel.

Az irodában sürgés-forgás. Rendőrök jönnek, jelentenek, mennek. Egyik az írógépen pötyögtet. Másik egy lajstromba mélyed el. Őrzők kíséretében zsidócsillagos, borostás, megviselt árnyak jönnek, bemondanak valami személyi adatot — itt, ahol a „személy" fogalma megszünni látszik — majd visszavezetik őket. Közben belép a mi emberünk. Egy kivülálló, középkoru, kissé molett úriember. Ha ugyan ez a jelző egy zsidót egyáltalán megillethet. Neve? Nevezzük egyszerűen a Gabenak, bár ez még fokozottabb túlzás volna, itt, ahol a bátorság is merészségnek hat.

Ám tekintsünk el az apróbb hibáktól, annál is inkább, mert a helyzete éppen nem irigylendő. A szó tárgyi értelmében nem áll ugyan őr mögötte, vagyis — mondjuk — szabadnak is nevezhető. Ám a mellét a kanárisárga Dávid-csillag díszíti és az volna a feladata, hogy némi enyhülést hozzon a pokolbeli Dis város tornácába. A szigorú „rendeletektől megszabott kereteken belül." Nem csupán a maga, de inkább a pesti Omzsa — a zsidó Segítő Alap — nevében. Ám messze van az Omzsa és a hatalma a nullával egyenlő. Nem is lehet szó, csak apró morzsákról, jelentéktelen, látszat-könnyitésekről. Emberünk még nincs teljes tudatában, hogy minden törekvése csak falrahányt borsó... Körülnéz a teremben, ismerős arcokat lát, még inkább ismerősei a bútorok, vagyis a sárvári zsidó cégek által „kölcsönzött" irodai berendezések. Várja a parancsnok érkezését.

Megérkezik Gribovszky felügyelő, a parancsnok. Mindnyájan felugranak, a bokák összeverődnek. Átható, szurós szempár, igazi rendőrszemek. A házi szokásnak megfelelően a mi emberünk is jelentkezik.

„Felügyelő Urnak alázattal jelentem, hivásra megjelentem".

„No igen, a mosoda ügyében hivattam, leülhet. Itt a táborban mosódát kívánunk felállítani, a rendőrlegénység fehérneműjét váltani kell. Helyünk van, a munkaerő sem hiányzik, amennyiben — némi gúnnyal — szakavatott és munkára éhes zsidó nők itt bőven akadnak. Amire szükség volna: szappan vagy szappanpótló, kádak és némi ágynemű... a legénységnek. Ezeket Önöktől elvárjuk. Csak egész szerény keretről van szó ez esetben. Hiszen tudom, ilyesmi akad Önöknél..."

„Mindent el fogunk követni... A dolgokat holnapután reggel kiküldjük. Legyen szabad azt is kérelmeznem, hogy az említett női internáltak számára és esetleg súlyos betegeknek is, szintén küldhessünk némi ágynemüt és váltás fehérnemüt. Ugy tudom, hogy a női foglyok minden takarót nélkülöznek..."

„És ha"!! — csattan fel Gribovszky felügyelő: — „Nem nélkülöznek a mi katonáink is künn a harctereken és velük az egész magyar nemzet?! Az internáló tábor nem leánynevelő intézet. Meg aki ide kerül, annak többé-kevésbé valami van az irháján..."

A Gabe hirtelen mozdulattal a zsebébe nyul és onnan egy táviratot húz ki. Átnyujtja a parancsnoknak. „Ennek is?" kérdi.

A Felügyelő, olvasva: „Zsidó tanács, Sárvár. B. Etel, 84 éves, Kuria másodelnökének anyósát március 19-én hazatérőben román határon letartóztatták pont Szabályos útlevéllel rendelkezett pont, Kérjük információjukat lehetően közbenjárásukat — Omzsa Budapest".

„Milyen kapcsolatban áll ezzel az Omzsa nevü intézménnyel?"

„Felügyelő Urnak alázattal jelentem: az Omzsa megtisztelt azzal, hogy megbizottjának tart. Igaz, részben a saját hibámból is, eddig nem sok eredményt tudtam elérni. Éppen azért csak azt kéri az Omzsa, hogy amennyit a fennálló rendelkezések megengednek... Például a levelezőlap által való értesítést a hozzátartozóknak, amelynek rendeleti számát is közölték..."

„Ne sürgessen! Maguk olyanok, hogy amikor a kis ujját mutatja az ember, az egész karját akarják! Ez a postaügy még nincs lezárva, bár sok értelmet nem látok benne. Ami pedig az öreg nő ügyét illeti, ki fogom vizsgálni és ha a tényállitások valódiak, úgy szabadlábra helyezem és kísérettel átadom a családjának. Am örüljön a biró az anyósának..."

Eközben az ajtó nyilik, egy altiszt lép be és két ujját a sapkájához emelve, bokáit összeütve jelenti:

„Felügyelő Urnak alázatosan jelentem, a főkapunál a reggeli vonat óta órákhosszat ott áll 3 pápai asszony, csomagot hoztak és beszélni akarnak a férjekkel. Hogy azok itt lennének..."

„Nem ismeri a parancsot?! Miért nem zavarják el őket? Ez nem szálloda, itt nincs semmiféle beszélő óra..."

„Alázattal jelentem, könyörögnek, elzavarjuk, ujból és ujból visszajönnek. Az egyik azt mondja, hogy a fivére honvéd-főhadnagy."

„Főhadnagy vagy nem főhadnagy! Ezek zsidóknak vegyes házasai. Nincs helye semmi kíméletnek. A csomagot átveheti, a név és lakhely felirandó. (Gúnyosan) Rövidesen alkalmuk lesz a beszélgetésre".

„Parancsára, Felügyelő Ur!" Szalutálás, bokaütés, el.

Szinte dermedten figyeli a jelenetet a Gabe és nem talál szavakat. Csak a parancsnok jegyzi meg, mintegy magyarázóan:

„Az ország háboruban áll, kemény helytállásra van szükség. A szen-

timentalizmust ilyenkor a sutba dobjuk. A magasabb célt kell tekinteni. Huszonhatéves köztisztviselői multam garancia arra, hogy miért engem helyeztek ebbe a pozicióba. Az internáló tábor nem leányálom...

(A távolból tompa jajveszéklés, majd elfojtott sikoltás hallatszik. Utána néma csend.)

6. Epilogus.

A lejtőn nincs megállás...

Fokról-fokra, egyre mélyebbre süllyedt az a nép, amelynek valaha egy Széchenyi, Eötvös József és Deák Ferenc voltak tanitói.

1944. március 19-én a németek megszállják az ezeréves Magyarországot. Ezen időben már nyilvánvaló volt, hogy a háborut véglegesen elvesztették. Céljuk nem lehetett más, hogy az országot a saját végzetök lejtőjén magukkal ránthassák a mélybe.

Mániákus megszállottsággal rohan a végső fejezet felé a Gestapó és magyar zsoldosainak rémuralma. Amit más országokban évek alatt pusztiltottak, itt napok alatt végzik el és így válik az ország a pokol tornácává. Sárgafoltos, gettóban zsúfolt, jognélküli páriákat csendőrszuronyok kínoznak és hatszázezer embert löknek a megsemmisitő táborok martalékává...

Lassan eszmélt fel a külföldi közvélemény. Talán az első megdöbbenés hatása, talán némi bűtudat is lopódzott az intézők szivébe, mikor a népek aeropágján elhatározták a zsidó állam létesitését. Isten végtelen kéklő egének tenyérnyi kis darabját jelölvén ki a megkínzottak hazájának.

Ám a mi feladatunk leend ezt a hazát megtartani, megbecsülni és fejleszteni, az igazi humánum szellemében.

Ami egyben a zsidó etika is, annak legnemesebb értelmében. A „Szeresd felebarátodat" axiomáját nemcsak a templomi liturgiában, de a társadalmi és politikai élet egész felületén érvényesiteni kell, a munkajogban, a szociális elosztásban, a családi és közéletben egyaránt.

Tanulhatunk a mások hibáiból is. Amennyire szent jogunk a magunk megvédése, olyannyira hiba volna a mások lebecsülése, a felelőtlen sovinizmus, a kritikátlan önimádat.

Még nehéz helyzetben, még némi áldozat árán is a békét tartsuk szem előtt. Elsősorban benn az Országban, de — ha Isten megengedi — kifelé is.

Brennus, a hadvezér, a kardját dobta a mérleg serpenyőjébe. Mi csak a két ezredéves galut könnyekkel teli tömlőjét! De azt az **egyetlen méltó díj ellenében**:

Szabad nép, a szabad hazában!

ZSIDÓK A NYUGATI VÉGEKEN...

(A szombathelyi és vasmegyei zsidóság kialakulása, fejlődése és tragikuma).

I.

Felkértek arra — mint e vidék szülöttét —, hogy a szombathelyi és környékének zsidósága felől írjak, megirjam e maroknyi nép küzdelmeinek, hányattatásainak, feltörésének majd tragikus elbukásának állomásait. Emlékezésül azoknak, akik e multat, min a fény és a fájdalom könnye rengedez, a szivükbe zárták, tanulságul az uj ereci nemzedéknek, amely feladatává tette, hogy e témakörrel behatóan foglalkozzék.

Engedjék meg, hogy mintegy bevezetőül egy személyes élményemet adjam elő:

A két világháború közötti ugynevezett viszonylagos béke idején ottjárt nálunk is, Vasmegyében, Julian **Silberbusch** professzor, a neves zsidó köziró, aki a zsidó sorsközösség kérdéseiről tartott előadást. Emlékezetemben él egyik szép hasonlata, Blasco **Ibanez**, a világhirü spanyol regényiró egyik novellája nyomán. Egy hajóskapitány, aki a déltenger (Földközi tenger) apró szigeteit járta hajójával és egy alkonyatkor, csendes-sejtelmes tavaszi estén, egy ismeretlen kis földközitengeri szigeten állt meg éjszakára. A kapitány esti sétára indul a kikötöben és egy barnaarcú, rendkivül vonzó külsejü férfira lesz figyelmes, az egész megjelenése, mozdulatai mind ismerősek előtte. Ugy tetszik, mintha éppen rokona volna. Beszédbe elegyednek. A férfi a századokkal azelőtt Portugáliából kiüzött zsidók maradéka; ősei abban a városban laktak, ahol maga a kapitány ősei. Mert a hajós maga is portugál marannos. Igy üt át az ősök vérségi hulláma a századok ködén át és Silberbusch professzor hozzáfüzte, hogy **Ibanez**, — aki ezt a történetet irta — maga is marannos szülők ivadéka.

Magam pedig, e sorok irója ifjukoromban ott jártam a szomszédos Sopron város határában, amit „pozsonyi vámnak" neveznek. Szemben a sok téglagyáráról híres Aranyhegy. Az ut mellett, amely az u.n. Kurucdombhoz vezet, egy sajátságos formájú földdarab ragadta meg a figyelmemet. Az utmenti szélén még itt-ott meglévő, tépett tüskebokrok. Mintha panaszt, mintha mérhetetlen fájdalmat sajognának. Nekem az a sejtésem volt, hogy ez a földdarab **ismerős** előttem. Csak éppen azt nem tudtam, **honnan?** Megkérdeztem a szomszédban dolgozó szántóvetőt. „Nun ja, das ist das Judenacker!" — hangzott a válasz.

Tehát ott állottam a 4½ századdal ezelőtt Sopronból kiüzött zsidók korábbi temetkezési helyén! Amelyről ők maguk azt állitják — 1526-ban, egy panaszos beadványukban — „a sirfeliratokból is kitünik, hogy már 600 évvel ezelőtt a temető őseinké volt." **Ez azt látszik bizonyitani, hogy**

már a magyarok honfoglalása idején, vagyis a népvándorlás egyik utolsó gyürődésénél, már rendezett zsidó élet létezett e tájon.

A temető sorsáról még annyit, hogy nem sokkal ezután, 1537-ben a vak gyűlölet arra késztette a soproni városi képviseletet, hogy „a zsidók temetőjét föl kell bontani és teljesen pusztává és szabaddá kell tenni", — ami megtörtént. A sírokat kihányták, a köveket felhasználták. Igy a zsidók állitásán kívül a temető és a település ősiségét tárgyi bizonyiték nem igazolja. Mégis úgy éreztem, hogy ez a föld egy megszentelt rög, a zsidó könny és a zsidó fájdalom találkozója. Bizonnyal a mi vasi ősünk között is voltak, akik kimenekültek a szomszédos „Zsidókapun" át. Amit azután a nemes tanács beszegeztetett, hogy **„oda soha többé zsidók vissza ne jöhessenek."**

Ám a történelem megtanitott bennünket arra, hogy azonos feltételek mellett, a Galut nyomásában, a zsidó sorstragédia megismétlődik. Ezen multbani kiüzetést követte, századok után, egy másik **következményeiben és kihatásaiban sokkal megrendítőbb.** E sorok feladata az, hogy **a zsidó sors ezen hullámzásairól beszámoljon**

II.

Szombathely város a Magyarország nyugati részén elterülő Vasmegye székhelye, kerületi központja. Ugyanezen megyében más, elég jelentős gócpontok is voltak, önálló zsidó hitközségekkel. Igy Sárvár, Celldömölk, Jánosháza, Vasvár, Körmend, Kőszeg, Nagysimonyi stb. Korábban a megye területe nagyobb volt, mert az első világháború után egyes vidékeit Ausztriához, délnyugati csücskét pedig Jugoszláviához csatolták. E területen főleg Rohonc, Németujvár és Városszalónak említendők, annál is inkább, mert azok története szorosan összefonódott a többi vasmegyei részek eseményeivel.

Szombathely város lakossága mintegy 40 ezer lélek. A második világháborut megelőzően kb 3000 zsidó élt a városban, míg Vasmegye egész akkori területén: 8282 lélek az 1910-i és 8105 lélek az 1920-i népszámlálás adatai szerint. Százalékban kifejezve: 3.3%, majd csak 3%, vagyis elég észrevehetően csökkenő irányzatú... Ez a dolgos, szorgalmas, ám számszerüen mégis csak törpe kisebbség volt az, amely a hatalomra került mobnak utjában volt és amelynek gyalázatos deportálására szövetkezett az akkori, bitorolt államhatalom és a társadalomnak egy korrupt, bünös rétege.

III.

A zsidók multja ezen a vidéken a történelem előtti idők ködös homályában vész el. Feltehetően már ezen vidéknek a rómaiak által való meghódításakor, de sőt azt megelőzően laktak zsidók azon a kereskedelmi

vonalon, amelyet a Duna, illetve mellékfolyói jeleztek. A rómaiak idejében a mai Szombathely virágzó kolonia volt.

Alapítása az I. század közepén történt, Claudius római caesar által. A Carnuntumban állomásozó Legio XV. Apollinaris kiszolgált katonáinak letelepítésére és a limes (határvonal) erősítésére várost alapított, hasonlóként mint az Aquincumban látható, A legmagasabb városi rangot, a Coloniát adományozta neki. Továbbá saját nevével ruházta fel. Igy született meg ez a régi, patinás telepítés: COLONIA CLAUDIA SAVARIA, mai nevén: Szombathely.

Ezen római városban, amely Pannonia felének fővárosa is volt, kétségtelenül éltek zsidók. Ennek dokumentuma két szép, régi emlék a Vasmegyei Muzeum tárlatában. Mindkettőben szerepel a hétágú Menóra, mint díszítő elem. Ez a mécses, illetve kek féldrágakő egyben a legrégibb magyar-zsidó emlék is.

A vasmegyei zsidóság történetének első, megbizható adatai messze visszanyulnak a középkorba, a magyar királyság első századaiba. A Dunántul, vagyis Magyarhon e legmüveltebb és előrehaladott területén Vasmegye volt az, ahol — tudomásunk szerint — legelébb laktak zsidók és bizonyára községeket is képeztek a maguk módja szerint. A 13-ik századból „zsidó" szóval összetett helységnevekkel összesen 13 esetben találkozunk az egész ország területén. Ezek közül egyedül Vasmegyében 3, holott — területileg — ez a megye csak mintegy harmincad részét képezte az országnak. Ezen időben nem Szombathely, — amely földrengés következtében teljesen rombadőlt, — hanem Vasvár volt a kerület székhelye (latin nevén Castrum Ferro), amelytől az egész megye is nevét nyerte.

Vasvár történetének részletes tárgyalásában találkozni fogunk egy 1262-ből keltezett okmánnyal, amely az ottani Farkas-nevű zsidót névleg említi. Kőszeg történetében találjuk majd Zsigmond király okiratának részletes ismertetését zsidók ottani letelepítését illetően. (14. század végén).

A szomszédos stájer zsidók kiüzetése után (1493) a határos Vas megye egyes községeiben találnak a számüzöttek új otthont, ekkor keletkezhetett zsidó lakóság Németujvárott és Szalónakon. Az 1526-os soproni tragédia, — melyről bevezetőben szóltunk — szintén uj településekhez vezetett. Igy pl. Sárvárt illetően, a város monográfiájának írója, Szeibert János feltételezi, hogy a várnépség között már a 15. században laktak zsidók. A közeli Csepreg is zsidó élet nyomait mutatja, amennyiben az első ismert fürdő a csepregi zsidók „Tuckhaus"-a volt. (1327). Tudunk egy zsidó orvosról, akit a sors Páduából sodort Csepregbe (Néhai dr. Bencze József szombathelyi főorvos adatai). A közeli „Szőkeföldön" vagyis a mai Szombathely egyik külvárosában 49 zsidó család lakott (1549).

De minden zsidó élet és annak emléke is megsemmisült a török háboruk idején...

IV.

A török háborukat jellemző általános zür-zavar után zsidó községek létéről csak a 17. században van határozott adatunk. Vasmegye akkori területén Rohoncz és Városzsalónakon. Általában: **a rohonczi hitközséget tekinthetjük a zsidó élet azon rezervoirjának,** amelyből az itteni és a szomszéd vidékbeli zsidó élet kiáramlott, ahonnan az uj területen exisztenciát kereső zsidók kirajzottak, le egészen a Balaton tóig. Ezek sokáig, évtizedeken át, magukat rohonczi zsidóknak vallották és oda is fizették adóikat, amelyek azon időben is számosak és súlyosak voltak.

Ezen időben a zsidók megtürtek voltak csak, létezésük a befogadó városok vagy földesurak kegyétől függött, keresetükben a céhek és a többnyire németajkú városi polgárok, a purgerek kényéririgységével kellett számolniok. Amennyiben őket ezek a kis mezővárosok egyáltalán megtürték, lakásuk többnyire szük területre volt összezsufolva az olasz gettókhoz hasonlóan. Földbirtokot nem szerezhettek, szőlőt nem ültethettek, igen sok helyen uj dolgok kereskedésétől is el voltak tiltva, az ipari céhek nem fogadták be őket és igy kénytelen-kelletlen foglalkoztak pénzügyeletekkel, használt tárgyakkal és alkalmi üzletekkel. Megjegyzendő, hogy az egész középkoron át a hitelügyleteknél szokásos kamat elég magas volt, mintegy kihatásaként a gyenge lábon álló személyi- és vagyonbiztonságnak és népünk gyülölői mindig és mindenben a zsidókat állitották bünbaknak.

E helyen idézni kivánom a budapesti dr. Richtmann Mózes professzornak, az ottani Rabbiképző Intézet néhai tanárának megállapitását:

„A zsidóság akkori helyzetének helyes megértéséhez az akkori állapotok ismerete szükséges. A kép, amely a közviszonyokról előttünk kialakul, a következő: Egy idegen, ellenséges királyság (Magyarországot ezen időben Bécsből kormányozták, a szerk. megjegyzése), egy türelmetlen, elnyomó klérus, egy elnemzetlenitett főnemesség, egy helyi életet élő, müveletlen, osztályérdeknél magasabbra nem emelkedő... köznemesség, egy összezsugorodott német polgárság egy elnyomott szegény parasztság, egy elcsászáriasodott katonaság, udvari kamara, egy az államtól elidegenedett protestantizmus, a népnek vallás és nyelv által tagolt elemei... ezek az elemek, melyek e korszakban az ország közéletének jellegét meghatározzák." (Magyar Zsidó Szemle, 1912, 10. oldal).

Szomorú valóság, hogy a korszak, amelyben az emberi gondolat és a művészetek szabadsága, reneszánsza megfogant, amikor a reformációval a lelkiismeret szabadsága kibontakozott, ugyanakkor a szorványokban élő **zsidóság jogi helyzete a parasztságénál is bizonytalanabb,** anyagilag pedig teljesen ki voltak szolgáltatva a helyi hatóságok vagy a földesurak kapzsiságának. Ezen időben a központi hatalom eléggé gyenge volt. Még ezen szomorú körülmények között is dicsérőleg és elismerőleg kell megemliteni, hogy éppen a nyugoti végek főurai között, éppen a mi vasi és soproni

vidékeinken akadtak a hontalanoknak pártfogói. Így a Sopronból kiűzött zsidók (1526) jelentős része a később hercegi rangra emelt Eszterházy család községeiben talált menedéket. Draskovits Miklós gróf királyi főajtonálló, Sárvár ura, 1686 április 2-án levelet intéz a soproni városi tanácshoz és abban átmeneti bebocsátást kér Geczli Nikó és társa, az ő sárvári zsidai számára. Szinte ugyanazon időben (ápr. 7-én) Batthyányi Kristóf gróf, Németujvár, Rohoncz, Körmend, Borostyánkő stb. ura hasonló ügyben ír. Ezen időből származik (1687. jul. 10) gróf Batthyanyi Ádámnak, Rohoncz urának pátense, amelyben — névszerint felsorolt — 36 zsidó férfilakosnak és hozzátartozóinak letelepedést és védelmet nyujt birtokain. Ez az okmány **vasi viszonylatban a zsidóság Magna Chartájának tekinthető**, mert ezzel megvetette a már említett rohonczi anyahitközség alapjait.

Igaz, ez a védettség nem volt teljesen altruista. Igen jelentősek voltak a terhek, amellyel a zsidók adóztak:

Védelmi pénzt fizettek, a mészárszék, a bor, a pálinka bérletét rótták rájuk, ujévi ajándék magának a földesurnak, az inspektornak, az udvarbirónak (Hofrichter), az irnoknak, a számadónak, a plébánosoknak, a vásárbiráknak, a céhmesternek, az ispánnak. Esetleges pótadók házépítésért, házjavitásért, hozzáépitésért, nősülési engedélyért.

Mindez azonban összehasonlítás dolga. Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy ez a korszak volt az, mikor úgy a reformáció, mint az ellenreformáció fegyveresei, amikor a török és a császáriak egyaránt gázoltak a vagyonban és életben, amikor Magyarország nagyobb városai (Sopron, Pozsony stb.) nemes versenyre keltek a zsidók kiüzetésében és éppen ebben az időben az említett föuri családok, a közszellemen felülemelkedve, védelmet és bizonyos megélhetési lehetőséget is nyujtottak a hatóságuk alá tévedt, bolygó zsidónak. A 17-ik század derekán **a zsidóknak valóságos vándorlása indult meg**, aminek oka volt a lengyelországi nagy zsidódulás a rettegett Chmelniczki Bogdán vezetése alatt. Előbb a szomszédos Morva- és Csehországba, majd onnan — bizonyos letelepedési tilalmak miatt — tovább a Habsburg-birodalom más részeibe, elébb Magyarország északi megyéibe, majd tovább ereszkedve a Dunántul nyugati végeibe.

Csendben, feltünést mellőzve indult meg ez az uj „honfoglalás" — Kiss József koszorus költőnk szavait idézve: „Földet, vizet, füvet nem kóstolt előbb — Gondolta jobb, ha vakon akceptálja."

Hogyan történhetett ez a „beszivárgás", a vasi zsidóság első lépései? Szinte a tollamra kinálkozik az alábbi legenda.

V

A sárvári vár mellett, csak az országuttal elválasztva, egy nagykiterjedésü és régtől híres gyümölcsös terült el. Már a 16. században annak

almái eljutottak Bécsbe, a császár asztalára is. A gyümölcsös bejáratánál, amit a nép Kertészkertnek nevez, egy hosszú, földszintes, boltozatos épület. Annak végén, ahol mi, még gyerekek a kertbe szoktunk belopódzni, egy grenarium, amolyan magtárféle, amelynek ajtaja majdnem mindig zárva volt. Szinte a kíváncsiság is hajtott bennünket, hogy egyszer belülről láthassuk.

Ez az alkalom is eljött. Hát nem valami különös. Hosszú polcokon, végtelen sorrendben, almák és almák. Kis rácsos ablak a keleti oldalon. A keresztvasat a pókháló befonta. De ah! Az ablak alatt mélyedés és azon, kiemelkedően, három héber betű: Saddaj! E 3 betű — a sárvári zsidóság legősibb emléke, a hely maga megszentelt föld, az első imaházuk.

A szájhagyomány szerint itt lakott hajdanában az a bizonyos „első" zsidó, prózaiabb nyelven: az urodalom árendása és italmérője. Egy zivataros, zimánkós, amolyan kutyaidőben itt kért bebocsátást, éjjeli szállást egy messzi földről jött zsidó ifjú, akinek a fiatalságán és ima-alkalmatosságán kívül alig volt valamije. Messzi Morvából származott, ugynevezett „Zweiter" volt. Ebben a tartományban csak az elsőszülött fiúnak volt megengedve a házasodás és családalapítás; a többi a vándorbotot vehette kezébe.

Igy a mi ifjunk is. Mindenesetre kapott meleg szállást és talán még azonfelül is volt valami, ami ott marasztalta. Ugyanis a fogadósnak lánya volt. Fiatal, fekete, tüzesszemű. Ugy reggel, az imádság közben, oda-odapillanthatott a mi legényünk és talán valami meleget érezhetett a szive körül. A tény az, hogy ottragadt Sárvárott, — mint a népdal mondja — nem is a váránál, de inkább a gazdánál, nem is a gazdánál, hanem a lányánál. Mint egykor Jákob ősapánk, szivesen adta cserébe a dolgos éveit. A család terebélyesedett, mások is jöttek a Morvából, szinte szük lett a kis lakás és hát igy lassan hozzáépítették azt a bizonyos kamrát ott hátul, a kis ablakkal Kelet felé és rajta a fohásszal: Saddaj!

VI.

A százados török háboruktól és a kurucz-labanc csetepatéktól elpusztult országrészek lassanként népesedtek be, mindenhonnan jöttek uj telepesek, Burgundiából, Bajorországból, de szlávok és görögök is, közöttük zsidók. Az első, némileg megbizható **összeirási adatok** az 1736. május 11-i összeirás. Igy egész Vasmegye területén 18 helységben 128 család (kb 600 lélek) volt található, helyenként csak 1—2 család, kivételként a már többször emlitett Rohoncz, 78 családdal, vagyis a megyei zsidóságnak több mint fele. Ez a kezdeti szám a továbbiakban igy alakult: 1770-ben 356 család, 1798-ban már 85 helységben 457 család, 1813-ban 91 helységben 598 család. További 25 éven át a létszám és a szétszóródás alig változik. 1835-ben 760 család, vagyis kb 3600 lélek. Igy is látható, hogy még a 18-ik

századforduló előtt az immigráció megállt, a zsidóság csak belső szaporodással növekedett.

Feltűnő jelenség, hogy éppen a megyeszékhely, Szombathely város következetesen visszautasitja az ott lakni akaró zsidókat, egészen 1840-ig. Még református vallásu kereszténynek sem akar befogadni. Az ugyanott székelő megyei hatóság sokkal türelmesebb, hiszen látjuk, hogy az utóbbi hatásköre alá tartozó nagyközségekben és falvakban ezen időben lakhattak, de a város a privilégiumaira hivatkozik. Igy a zsidók a Szombathellyel szomszédos, akkor még önálló községeket alkotó Szentmárton és Székelyföldön huzódtak meg, 1848-ban az említett Szentmárton n. külvárosban 171 lélek élt, zsidó.

Az 1857-i népszámlálás szerint egész Vasmegye — akkor valamivel nagyobb — területén 7640 zsidó élt, a népességnek 2.6%-a. Ami az értekezésünk elején irt adatokkal összehasonlitva, két emberöltő távlatában, már lényeges demográfiai mozgást nem mutat ,leszámitva a természetes szaporodást. Tudjuk, hogy 1920-tól kezdve ez is visszafejlődést mutat.

E korszak egyetemes zsidó történetét tárgyalva — mielőtt az egyes hitközségek alakulására rátérnénk, — nem hagyhatjuk figyelmen kivül a politikai események kihatását a minden jog nélküli és igy **apolitikus** zsidósággal szemben.

Mária Terézia uralkodása alatt (1740—80) a nemesség és a főurak adót nem fizettek. Ellenben a hétéves és más háboruktól kiapadt kincstár egy uj adónemet vezetett be, éppen az elnyomott, jogfosztott és kisemmizett zsidóság terhére, a zsidó türelmi-adót. Ez a vexálás azon az erkölcstelen rabulisztikán alapszik, hogy a zsidók a király tulajdona, tetszése szerint kiüzheti vagy megtürheti őket. Ha mégis megengedi számukra a létezés örömét, úgy méltányos, hogy ezért a kegyért adót fizessenek.

Ezen tárgykörről figyelemre méltó munkát irt dr. Bernstein Béla volt szombathelyi (congr.) rabbi és neves történetiró: „A türelmi-adó Vasmegyében" — címmel, amely az Izr. Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) 1912. évi Évkönyvében jelent meg.

Az adó behajtása végett egész szervezetet létesitett a kormányzat. Vasmegye e tekintetben 6 járásra volt felosztva: Rohonc, Körmend, Németujvár, Városszalónak, Sárvár és Jánosháza. Majd 1820 körül még a szombathelyi járás (magában a városban akkor még nem lakhattak zsidók) és Kőszeg városa.

Az adó maga, amely 1749. szept. 1-én lett először megállapitva, azontul a többszörösére emelkedett és közel száz év után szünt meg, egy egyszeri megváltási összeggel. Az egyes kivetések, valamint az elosztása ismeretesek. Ezekből kitünően a vasmegyei zsidóság létszáma mintegy 3%-át tehette ki az összes magyarhoni zsidóságnak.

A zord idők sötét századaiba az első fénysugár az említett uralko-

a fékevesztett csőcselék megtámadta a templomot, a szent Tórákat összetépte, feltörte a zsidók pincéit, a bort kifolyatta. Másnap „népgyűlésen" elhatározták a zsidók kiüzetését április 24-i határnappal. Ezen zavargásoknak csak a kiküldött kormánybiztosok erélyes fellépése vetett végett. Mindezek dacára, amikor röviddel ezután a nemzetiségek fellázadtak és a kürtök megszólaltak, éppen a zsidóság volt az, amely példásan vette ki részét úgy a nemzetőrségben, mint a nemsokára felállított sorkatonaságban.

A rombolás okozta pusztitást 12445 frt költséggel helyreállították, a templomi rendet modernizálták. Az almemort előre helyezték. Már 1846-tól kezdve működött az elemi iskola, az első két tanító Freistädtl és Strém. A szombathelyi iskola történetét egyébként a már említett Bernstein dr. részletesen megírta. 1855-ben már 5 osztályt foglalt magában.

A hitközség jövedelmei: húskrajcár (gabella), bormérés, koser vendéglő, később közvetlen hitközségi adó is. A felvételért külön bekebelezési díjat kellett fizetni. 1858-ban uj hitközségi alapszabály. 1857-ben az ifjú Ferenc József császár Szombathelyt is meglátogatja. A fogadás költségeire 200 frt-ot szavaznak meg. Ugyanezen évben házat vesznek iskola céljaira. Átalakitások után 1859. tavaszán költözhetik belé a „3 osztályos alreáliskola". Königsberger rabbi halála után a rabbiszék üres, egészen 1865. febr. 26-ig, amikor is dr. Rockenstein Lipótot választják meg. Megbizatását egyszer megujitják, tovább nem, lehet, valami erkölcsi deliktummal kapcsolatban. Az ő idejébe esnek a kultúrharcok megindulása, a haladó (neolog) szellemü többség és a vallási előirásokhoz pontosan ragaszkodó orthodox felfogásúak között. 1871. április 16-án dr. Stier József vágujhelyi rabbit hívják meg, ekkor a szakadás már nyilvánvaló. Ekkor kiválik az orthodox irányzat, megkapja a régi templomot és ezen év Ijjár hónapjában rabbihelyettest választ, Kornfein Márkusz személyében.

A többségi (neolog) hitközség pedig uj templomot épit. Ez 1880-ban történik, Schöne híres bécsi épitész tervei alapján. Maga a terv 60 ezer forintba, a kivitelezés 130 ezerbe került. A szép, modern stilusu templom egyike az ország első tornyos zsinagógáinak. Egyrészt az épitkezés, másrészt a növekvő terhek súlyos anyagi helyzetbe sodorják a hitközséget, előbb kényszerkölcsönnel vél segiteni, majd 1892-ben sikerül megfelelő törlesztéses jelzálogkölcsönt szerezni. 1891. elején dr. Stier rabbi elhagyja Szombathelyt, mert az egyik berlini templomba választották meg. Egyelőre a köszegi rabbi — Richter Zsigmond — helyettesiti, majd 1892. július 3-án a tudós és történész dr. Bernstein Bélát választják meg, egyhangulag. A szép templom szomszédságában paplakot, irodát, tanácstermet épitenek, ujabb 28 ezer forinttal pedig iskolát. 15 év alatt 200 ezer forintot áldoztak.

Ugyancsak fejlődésnek indult az orth. irányzat is. A szétváláskor 54 tagból állatt. 1898-ban külön népiskolát alapitanak, 1896 és 1898 között a

későbbi abaujszántói rabbi, Jungreisz P. működik, 1900-ban a nagyjókai rabbit, Benedikt Márkust, a nikolsburgi országos rabbi leszármazottját választják meg. Ekkor a hitközség már 150 tagra szaporodik.

Hosszú emberöltőn át, közel 45 évig állott Benedikt főrabbi az orthodox hitközség élén. Pedánsan rendszerető, puritán és egyenes jellemű. Megjelenése tiszteletet keltett. Különös figyelmet szentelt az ifjúság nevelésének. Nemzedékeket oktatott, egyrészt a Jesiván, amelyet — míg csak birta erővel — maga vezetett, úgyszintén mint hittanár a különböző szombathelyi középiskolákban. A bennünket ért tragédiának külön ürömpohara, hogy e szentéletű, már pártriárka korban lévő vezetőnk neve elsőnek díszíti a Szombathelyről deportált mártirok névsorát. Nem volt kímélet, nem volt irgalom az ítélet napján.

A hitközség még a két háború közötti időben is — az általános stagnálás idején — kivételesen szépen fejlödött, terebélyesedett, a hitélet kimélyült. Az utóbbi évtizedekben jelentős szerepet töltött be Gestettner rabbiülnök (dájén). Ugyancsak az ifjúság nevelői voltak Klein Gyula és később Bonyhádi tanitók, a melamedok népes sora, akik közül Haut nevét azért kell említenünk, mert az Ahavat Jiszrael terén példaadó magatartást tanusított.

A congresszusi (neolog) szervezethez tartozó, lényegesen nagyobb hitközségben, amelyről már elébb szóltunk, ujabb rabbi-választásra volt szükség, mert dr. Bernstein a szombathelyi rabbiállást a nyiregyházival cserélte fel, amire főleg családi okok késztették. (1908). Némi interregnum után dr. Horowitz József volt karánsebesi rabbit hivták meg, aki jó szónok és jó emberismerő is volt és lüktető zsidó életet igyekezett fenntartani községében. Alig pár év után kitört az első világháború, a tagok közül rendkivül sokan bevonultak és nehéz sors várt az otthoniakra is. A négyéves háborut forradalmak sora követte, a közbiztonság meglazult, különösen pedig a zsidók irányában. Szombathely közéletét különösen megmérgezte egy sötétlelkű, lelkiismeretlen és az eszközeiben nem válogatós sajtó-huligán, egy bizonyos Lingauer-Lékai nevezetű egyén, aki napról-napra uszító cikkeket közölt.

Horovitz rabbi, keresve az összefüggéseket, önkéntelenül is eljutott a Cioni eszme gondolatkörébe. Fiait Erec szeretetére nevelte és mindenben azonositotta magát a cionista építőmunkával. Örökké emlékezetes marad 1939. husvéti prédikációja, amelyben — bátor kiállásával — nem adhatott más tanácsot hivelnek, mint „Tessék kivándorolni!"

Sajnos, csak kevesen fogadták meg tanácsát, különben is megkezdődött, nemsokára, a második világháború kataklizmája.

Ezen nagyobb közösségnek, 1935. évi adatok szerint kb 400 adófizető tagja volt. Foglalkozás szerint igy oszlottak meg: 11 nagykereskedő, 5 gazdálkodó, 6 tanitó, 223 kereskedő, 21 ügyvéd, 20 köztisztviselő, 5 nagyiparos, 1 hirlapiró, 52 magánzó, 33 munkás és egyéb.

Mindkét hitközségben se szeri, se száma nem volt az egyéni kitűnőségeknek, amire a fenti összetételből is következtetni lehet. Az orthodox irányzat elnökei voltak néhai Spitzer Sámuel, Frey Sámuel, Hirschenhauser Sándor, Steiner Ede, Kosztelitz Adolf, Holzer Márton és mások. Minden zsidó közügynek lelkes pártfogói akadtak. Még közülök is kivált a Braun Dávid-házaspár, ők és dr. Heimler Ernő ügyvéd ereci szellemben nevelték az ifjúságot. Szombathely szülötte Radó Antal író és műfordító, atyja Roder Adolf ugyanott, mint tanító működött. A hitközség kántora Goldstein Miksa jelentős egyházi zeneszerző. Gazdasági téren az elmult századok poros, jelentéktelen vidéki kisvárosából éppen egyes zsidók vállalkozása kiemelte Szombathelyt és lüktető kereskedelmi gócponttá, valamint a nyugati országrész jelentékeny ipari gócpontjává tette. A textil-, malom és magtisztító ipar ugyszólván kizárólag zsidó alapítás és sok munkaalkalmat teremtett.

Ismeretes, hogy maga Szombathely városa egészen 1840-ig konokul elzárkózott a zsidók elől, csak a peremközségekben lakhattak. Ezen régi családoknak a század elején még itt éltek leszármazottai. Köztük a Stadler-család (Szt. Márton), Filipp (Őperint), Singer Hermann (Rohoncz), Grünwald-család (Szőkeföld), Pick Áron (Rohoncz), Kohn Lipót (Szt. Márton, Mayer Náthán, ugyanonnan.

Mindezen fejlődő és virágzó, zsidó élet, mindez már csak a multé. Nem maradt nekünk más, mint a hajdani nagyság szomorú emléke. Mindent letaposott, legázolt a német csizma 1944-ben, mindent elvitt a halálvonat.

Amikor azon az örökké emlékezetes március 19-én a szombathelyi utcákon is felhangzottak a német vezényszavak, döbbenet vett erőt a zsidóság lelkén. Érezték, hogy a tragédia utolsó fejezete érkezett el.

Megjelent egy Arndt nevű Scharnführer hattagú Gestapo-különitményével és az akkori Palace-szállóban foglalt le lakosztályt. Első intézkedése volt, felszólította a hitközséget, hogy két órán belül húszezer pengőt küldjenek neki a szállodába, ami — sajnos — meg is történt. Azután a Thökölyi-uton rendezte be a Gestapo irodáit.

Amikor a Zsidó Tanács ülésén megjelent, sorban végigmustrálta a tanács tagjait. Egy volt aranyvitézségi érmes főhadnagyot — aki kivételezett volt — durván kiutasított. Megszorító rendelkezések sorozata következett, majd a gettósitás. Szombathelyen a gettót májusban létesítették. Miután azok kiürítése, illetve elszállítása keletről haladt nyugat felé, ennélfogva a szombathelyi (és sárvári) gettók kerültek sorra utoljára és ennek dacára csak elvétve került sor szökésre vagy elrejtözésre. Ennek egyik oka volt a tökéletes tájékozatlanság. A zsidó ei volt tiltva a vasut használatától és a postai közléstől is. Maguk a pesti vezetők is tájékozatlanok voltak, ez időkben egymást váltogatta az oktalan optimizmus és a végső kétségbeesés.

A gettó parancsnoka egy szadista szombathelyi rendőrfogalmazó, dr. Fördős Károly volt, aki ellentétben a helyi rendőrlegénységgel, — akik szinte szégyenkezve végezték munkájukat és senkit nem bántottak — ott, ahol lehetett megalázta az amúgy is rettenetes sorsban lévő zsidóságot.

Amikor a német Gestapo látta, hogy a rendőrök aránylag emberségesen bánnak a gettóba tömörített zsidósággal, intézkedett, hogy a nagyváradi csendőriskola csendőrkülönitménye vegye át a szombathelyi getto felügyeletét. Ezzel megkezdődtek a kínvallatások, az ütlegelések, emberek, asszonyok, gyermekek megkínzása.

A getto következő stációja a motorgyár volt. Onnan két szerelvénnyel vitték Auschwitzba a szombathelyi getto zsidóságát, amely a közben oda beszállított megyebeli zsidósággal bővült. Az egyik szerelvény Sopronon át indult, a másik Kassán keresztül; csak a végcél volt ugyanaz.

Az elszállítás és a vagonokba való betuszkolás a leggyalázatosabb körülmények között történt. Erre jellemző egyetlen adat. Dr. Schwarz Bertalan ottani érdemes orvos leánya, Parczer Géza volt bankigazgató felesége vajudásának utolsó óráit érte, amikor a vagonba dobták. A vagonok még a szombathelyi motorgyár iparvágányán álltak, mikor a szerencsétlen asszony megszülte kislányát a majd 90 emberrel zsúfolt vagonban, aki a mártirok számát növelte.

Kegyelettel kell megemlékeznünk dr. Vese (Wesel) Imréről, aki a tanács elnökének veszélyes posztját önfeláldozással töltötte be és emiatt mártirhalált szenvedett. Erről a Zsidó Tanács volt tagja, a jelenleg Becsben élő dr. Hacker Iván külön cikkét közöljük.

Az egykori monumentális c. zsinagóga mellett áll ma a mártirok emlékműve, amelyen egy szám jelzi, hogy ebből a városból hány embert, asszonyt, leányt, anyát és gyermeket, ifjat és aggot vittek oda, ahonnan nincs visszatérés.

4228 ! Négyezerkétszázhuszonnyolc ember vált áldozatává a fasiszta tébolynak, a Harmadik Birodalom gyilkos és hazug eszméinek.

Ma egy nagyon megfogyatkozott, kis zsidó közösség őrzi a mártirok emlékét. Közvetlen a felszabadulás után még némi zsidó élet mutatkozott, elsősorban a Joint-segitség, de a két hitközségi élet vonalán is. Sajnosan tapasztalnia kellett a kevés visszajöttnek, hogy a környezet mentalitása nem sokat változott. Nem követték a saját főpapjuk, Kovács Sándor megyéspüspök példaadását, aki ha csak szavakkal is, kiállt az üldözöttek mellé — hisz mást ő sem tehetett. A visszajöttek hozzátartozóikat vesztették el és nincs Szombathelyen család, hol ne volnának áldozatok. Elkedvetlenedtek, elszéledtek, ki erre, ki másfelé, a világ minden tája felé. Sokan Erec felé vették utjokat.

Igy foszlott szét a nagymultú szombathelyi zsidóság, valamikor „Anya és Város Izraelben". Üresen és szétdulva a gyönyörü templomok, iskolák és intézmények, mik az elődök emlékét hirdetik.

JÁNOSHÁZA

Egy bizonyos sirkő, az 1782. esztendőből, arról tesz tanuságot, hogy már ezt megelőzően zsidó élet lehetett Jánosházán. Erre utal az a tény is, hogy a Mária Terézia királynő alatt életbeléptetett türelmi adó (1749) vasi részlegének egyik központi helye volt Jánosháza, egyike a hat járásnak. Minthogy ezt az adót önadóztatás utján zsidó szervek rótták ki, ennélfogva logikus következtetés, amely ilyen zsidó közösség létezését már ezen időben feltételezi.

A már említett dr. Bernstein-monográfia szerint, a megyei összeirás adatai:

1789-ben 14 család, 66 lélekkel; 1795-ben, a kerülettel együtt, 45 család; 1799-ben — ugyancsak a kerülettel — 49 család, 2 özvegy, 216 lélek. A további adatok csak magára Jánosházára vonatkoznak, tehát a kerület nélkül: 1809-ben 18 család, 1813-ban 19, 1817-ben 24, 1818-ban és 1820-ban is 20 család, 1831-ben 27 család.

1836-ban szervezkedtek, mint hitközség. Addig feltehetően, mint a rohonci község kirajzásai, oda tartozhattak, ám önálló Chevra Kadisával már korábban rendelkeztek, mint azt más helyeken is láttuk. Az első előljárók Stern Lévi, Hauser Izrael, Goldberger Mózes és Strausz Salamon voltak. Az alapitók önerejükből templomot is létesitettek.

Már az 1795-i összeirás említi Jechezkiél Léb Rabbinus in Jánosháza nevét, fizetése évi 72 frt 48 kr. Vezetékneve Stern, ott van eltemetve. 1830 körül Grünwald József volt a rabbi, a rituális fürdő körül később viszálya támadt a hitközséggel és 1852-ben Gálszécsre távozott. (Más adatok szerint Tolcsvára). Hozzá szól a Chatam Szófer responzuma (1831), majd a Ktáv Szóferé (1850).

Követte öt a rabbiszéken Reichenfeld Márk (1852), aki több mint emberöltőn át, 49 évig lelkészkedett. Meghalt 1900. nov. 10-én. Az ő idejében a hitközség megizmosodott, szűk lett a régi templom és 1897-ben egy monumentális épületet emeltek, melyhez a nagy telket és a téglát gróf Erdődy Sándor adományozta. Nagy udvar közepén áll a neo-barokk stílusban emelt templom, körülvéve a hitközségi élet minden más szükségleteivel, mint rabbi- és metszőlakások, Talmud Tóra, iskola, mikveh stb. A hiányzó összeget 25 évi amortizációs kölcsönnel fedezték.

Reichenfeld rabbi halála után az állása 3 évig betöltetlen volt. 1904-ben megválasztották Weisz Ábrahámot, a morvaországi Kostel község rabbiját, aki 1920-ban Nagytapolcsány rabbija lett. 1923-ban Rubinstein József rabbi (Kecskemétről) követte őt, aki 22 évi működés után a közös zsidó mártirsors ért, ה"יד. A hitközség számos emléke, régi iratai és jegyzőkönyvei 1944-ben szintén a fasiszta dulás áldozatai lettek. Az utóbbiakat 1847 és 63 között héberül, 63—76 időben németül és 76 után magyarul vezették.

A hitközség tagjai, mint gazdálkodók, bérlők, iparosok és kereskedők élénk részt vettek a vidék gazdasági életében, arra ösztönzőleg hatottak és lüktetést, mozgást vittek az elmaradt, poros, kis vidéki városkába. Jelentékeny ipartelepek is létesültek. A Stern-családból származó Sándor Jenő gőzmalmot, Sándor Imre téglagyárat létesített. A körzethez 12 község tartozott, amelynek zsidó szórványai szerettel ragaszkodtak a közös intézményekhez. Mint egyszerű falusi boltosok, vendéglősök vagy iparosok élték becsületes zsidó életüket. Ide tartozott Boba község, vasuti csomópont, ahol zsidó volt az állomásfőnök és egy minjanra való zsidó lakta, szép egyetértésben.

Jánosháza korán gondoskodott már iskoláról, amely 2 tanerős volt. Mint tanitók működtek Weisz Salamon, az 1919-ben vértanu halált szenvedett Kemény Simon, majd Boros Mária és Löwinger Adolf.

Külön említést kiván az ottani vallási oktatás.

A mult század közepéig — köztudott — a zsidóság főleg a kisebb helyeken és a falvakban élt szórványokban, éppen, mert a nagyvárosok, egészen az 1840-ben hozott törvényig, mereven elzárkóztak zsidók és másvallásuak befogadása elöl. Ezen szétszórtság és a nyomasztó adók miatt a zsidóság csak nagyon gyenge vallási tudományt tudott produkálni. Jesivák csak nagyon kevés helyen, mint pl. Pozsony, Nagyszombat, Sopronkeresztur, Nagymárton stb. léteztek.

E tények késztették 1860 körül Schlesinger Mordecháj hithü jánosházai zsidót, hogy egy általános jellegü jesiva-intézményt hozzon létre, melynek fenntartását az országosan beszervezett tagok évi hozzájárulás formájában vállalták. Ezen felül természetesen a jánosházai tagok vállalták az oroszlánrészt a messzi vidékről összesereglett bachurok élelmezésével. Mert jöttek az ország minden részéből, Beregből, Ungból, Ugocsából, az Alföldről és a nyugati végekről. Az alapító „Ló Alman Jiszrael" nevet adta az isolának, mely kb. fél évszázadon át működött.

Neves elödök után 1902-ben rabbi Menachem **Sámuel** neves talmudtudós vette át a jesiva vezetését. Keze alól kiváló képességü vallási vezetők kerültek ki.

A hitközség maga jól megszervezve, mindvégig orth. jelleggel működött. Az alapító régi családok egy része ott folytatta életét. Vezetésében részt vállaltak a Zollner, Salzberger, Reisinger, Stern (Sándor) Hoffmann, Löwinger, Reiner és Féderer családok.

Szenes Hanna (Anikó), az ejtőernyős vértanunk, anyja révén jánosházai. Az anya, Szenes Béláné, jánosházai Salzberger-lány, kinek anyja szintén fiatalon jutott özvegységre és ott kiterjedt terményüzletet folytatott, nő létére. Jánosházáról származott az irodagépeket szinte forradalmasitó és Londonban élt Gestetner Dávid; Stern Samu, a nagy pesti izr. hitközség elnöke: annak sógora, a pesti Fabank elnökigazgatója, a Zollner-család tagja. A körzeti falvak egyikéből Káldi Jenő, a pesti kék-taxi vál-

lalat tulajdonosa, aki évről évre jelentős összeget utalt át a nagyünnepek előtt, a hitközség szegényei között való kiosztásra. A község oszlopos tagja volt reb Avraham Hoffmann talmudtudós, egyébként börkereskedő, akinek jó mondásai közszájon forogtak. Itt élt és a környék betegeit 50 éven át gyógyította dr. Götzl Gyula körorvos, Zollner vő, aki a gettóba vonulás napján hunyt el, 84 éves korában. Közel 90 évet élt Féderer Jakab, aki élő történelem volt és kifogyhatatlan a hitközségi anekdotákban. Reb Naftali Reiner — az említett r. Hoffmann veje — három évtizeden át volt a templom gabeja és a Chevra elnöke, egészen a deportálásig. Sopronkeresztúrról származott és amilyen jól tudott gemoret, magyarul viszont soha nem tanult meg jól.

A hitközségnek hosszú időn át volt elnöke Kohn Ignác, halkszavu, uri modorú ember. Fivére, Arnold, a kohaniták karénekének vezetője. Ugyanő intézte a szegény gyermekek ruhasegélyét is.

A hitközség kántorai voltak: Blasz Smuél, példás zsidó nevelő és közszeretetnek örvendő, jóhangú kántor, aki később Egerbe távozott és ott érte a zsidó mártirok sorsa; utóda Jiszrael Chaim Weisz, kinek hat fia képezte a kórusát és a jótékonyság terén páratlan készséggel rendelkezett.

Jánosházáról szólva, nem feledkezhetünk meg a megpróbáltatásokról, amit az ottani zsidó közösség elszenvedett.

Az első világháboruban — ebből az aránylag kis közületből — 132-en vettek részt, közülök 11-en elestek a harctéren. Ugy a bevonultak, de az itthonmaradott családtagok is súlyosan érezték az idők terhét. Azonban ez nem volt elég! A háborut követő forradalmi zavarokban a csőcselék elérkezettnek látta az időt, hogy a zsidók terhére raboljon és fosztogasson. Két derék zsidóélet esett a pogrom áldozatául: a háborut kitüntetéssel végigküzdött Kemény Simon tanító és Féderer Ignácné. Végül is nem a hatóság, hanem az ellenállásra szervezkedett ottani zsidó hadviseltek vetettek véget ezen gyalázatos kilengéseknek.

A két háború között a hitközség már hanyatlóban volt. A fővonalak elkerülték Jánosházát, a forgalom más irányt vett. A kereskedelem jóformán a szerdai hetivásárra szoritkozott, a hét többi napja élettelen volt. Mindezt betetézte a második világháború áruhiánya, majd később az iparjogi megvonások és a könyörtelen munkaszolgálat. A németek behatolása után a zsidók helyzete katasztrófálisra fordult. Megkezdődött a gettósitás, embertelen körülmények között és a celli zsidóságot is ide gyömöszölték be. A községből 335-en szenvedtek mártirhalált, élükön Rubinstein József főrabbival, akik megdicsőültek Auschwitz lángjaiban, az Örökkévaló szent nevéért.

★

A jánosházai zsidóság történetével foglalkozott dr. Bernstein Béla idézett művében; további kutforrások: Magyar Zsidó Lexicon, Blasz Jó-

zsef igazg. tanitónak emlékkönyve, valamint értékes adatokat szolgáltattak Sámuel Jehuda és Löwinger Michael rabbi feljegyzései.

Ez uton mondunk köszönetet fáradozásukért.

KÖRMEND

A szombathelyi után egyik legnagyobb ezen vasmegyei kehilla szervezéséről nincs megbizható adatunk. Az ujabban feltárt megyei levéltár egyes okirataiban szórványosan fordulnak elő utalások körmendi zsidókat illetően. Ám a zsidóság s a j á t iratai és értékei az általános pusztítás áldozataivá váltak. Igy különleges értékkel bir mindaz, ami a sok dokumentumból, jegyzőkönyvből stb. mégis **kivételként** fennmaradt. Igy elsősorban az ottani Chewra u.n. **Ezüstkönyve.**

Emlékkönyvünk megjelenéséig ez a műérték – a távolság miatt – nem volt általunk kiértékelhető. De megbizható tanuság van arról, hogy ez a könyv közel 300 esztendőre tekint vissza. Mint legrégibb család említve van a Kauders-familia, kik ott is laktak egészen a vészkorszakig. A már emlitett megyei levéltár első adata 1962. augusztus 29-ről szól, egy panaszirat az ottani zsidó vámbérletről. Viszont egy más irat (1701. jan. 9) „Ábrahám zsidót" említ Körmendről, aki az ottani Kauders-család őse; ennek fia Jakab, az utóbbi felesége Mattersdorfer-lány.

A M. Zs. Okmánytár 10-ik kötetének 354. oldala két Sollán Fülöp nevü zsidót említ Körmendről, a másodikat „der Therische", nem éppen megtisztelő epitetonnal.

Az említett okmánytárakon kivül mint forrásmunka jön tekintetbe dr. **Bernstein** Béla átfogó történeti munkája.

Mindezen adatok egybevetése igazolja a feltevést, hogy már a 17-ik század végén rendszeresen laktak ott zsidók. A község Batthyányi-birtok volt, ez a család szivesen fogadta őket a birtokain és védelmébe is vette. Eleinte bizonyára a rohonczi anyahitközséghez tartoztak, de már 1705-ben kimutathatóan Chewra Kadisát alapitottak. A legrégibb zsidó temetőben, amelyből a kommunista rezsim alatt park lett – a sirokat exhumálták és közös sirban helyezték el az uj temetőben -- a legrégibb sirkő 1717-ből volt.

Az 1770. évi megyei összeirás 17 családot említ, 83 lélekkel. Tíz év után (1780) már rabbi is volt. Névszerint **Falk** Jósua, akiről az is ismeretes, hogy kellemetlen konfliktusba került a rohonczi és pozsonyi rabbikkal. Ugy történt a dolog, hogy a körmendi rabbi válólevelet (Get) adott ki, amire helyileg nem volt jogosultsága és azonfelül az némi alaki hibákban is szenvedett. Azon időkben ez nagy szenzáció számba ment. A prágai országos főrabbi, **Landau** Ezékiel is szavát hallatta az ügyben, aki a körmendi rabbit megdorgálta és bocsánatkérésre utasította a rohonczi

rabbival szemben, akit megsértett. Az ügy későbbi fejleményei és Falk rabbi további működése nem ismeretesek.

Az 1795-i megyei összeírás **Wallersteint** mondja körmendi rabbinak. A létszám ekkor — a kerülettel együtt — 63 család. A demográfia további adatai — csakis Körmend városát illetően, tehát a kerület nélkül — : 1809 — 49 család, 1813 — 53, 1817 — 61, 1818 csak 54, 1822 — 77, 1831 — 74, így meglehetősen fluktuáló.

A régi imaház 1820-ban már erősen roskatag, ujat kell építeni. Rabbijuk, az elismerten tudós **Bodanszky** Götz kérdést intéz a pozsonyi Chatam Szóferhez: szabad-e a régi templomot lebontani és helyére ujat építeni? A válasz igenlő. (Aminek analógiáját ismerjük már a herodesi időből). De csak két év mulva kerül sor az építkezésre, amikor is **Batthyányi** Fülöp herceg — a hitközség kérelmére — telket ad hozzá és téglát. Ezért, egészen 1891-ig, évi két arany jelképes bért fizet a hitközség. Ekkor, a temetővel együtt, megváltották 1500 forintért.

Az említett Bodanszky rabbi egyébként sopronkereszturi volt, 1781-ben született és 1845-ben halt meg, Kol-Nidré estéjén. 1806 óta, tehát 39 éven át működött Körmenden. Sirköve egész életrajzát tartalmazza. Vajjon ez az emlék megmaradt-e az elárvult sirkertben?

Fia, **rabbi Jiczhak** utódolta, bár a község egy része nem kedvelte. Alapos kifogást még sem lehetett ellene felhozni. Húsz évig viselte ezt a hivatalt, mint nagynevü apjának méltó utóda. 1866-ban családi okok miatt Pápára költözött, ahol mint dajan működött haláláig. A kiváló pápai Bodanszky-család őse, mert késő utódai is elismerést és becsületet szereztek nevüknek. Itt említjük fel a mártirhalált szenvedett **Bodanszky** Smuélt, emlékezvén erre a tömör és nemesveretü, minden ízében zsidó emberre. Az említett rabbi Jiczhaknak Körmenden nem volt nyugalmas élete, tul szerény is volt és nem az a kimondott szónoki tehetség, mint atyja; holott a község már igényt tartott erre. Már az alkalmazási levélben is kikötötte a község, hogy a rabbi tartozik esküvők alkalmával minden jegyespárhoz beszédet intézni, „mindenki által érthető nyelven".

1866-ban **Ehrlich** Miksa lett utóda, a rohonczi Ehrlich Mór fivére. Előbb tanitó volt, de többre aspirált. Prágába ment, ott a kiváló **Rappaport** főrabbi talmud-előadásait, de egyben az ottani egyetemet is látogatta. Ez után került Körmendre. Működési idejére esik a magyarhoni kongresszus. A hitközség ekkor a neolog irányhoz csatlakozott.

Dr. Krausz Ignác főrabbi az 1916—1944 években működött, a hitközség sorban utolsó főrabbija. A komáromi dajan fia volt, a cionista eszmének lelkes híve és nevelője az ifjúságnak. Meggyőződéséhez ragaszkodott, nem törődve a hitközség egy részének néma ellenzésével. Fia itt él Izráelben, maga a főrabbi pedig a vészkorszakban szenvedett mártirhalált.

Iskolaügy. A közületnek mindig gondja volt a kellő iskolára. 1852-

ben házat vettek a hercegtől 3500 forintért iskola céljaira. Ezen időben 3 tanító és egy kézimunka-tanitónő szorgoskodott. Később, megcsappanván a tanköteles létszám, már csak két tanító.

A hitközségnek korai intézménye, a Szentegylet ez időben a harmadik temetőt vette meg. A korábbi már 1851-ben megtelt és a herceg — Bécsben 1851. december 30-án kelt leiratában — a községnek 1806 öl területet ad.

Ezt a sokrétű hitközségi keretet mindenkor áldozatkész és bensőséges zsidó élet töltötte ki. Ugy magában Körmenden, mint a környező falvak szórványaiban. Ezen vidéki életről jelen Emlékkönyvünk egy más helyén külön emlékezünk meg.

A tagok szorgalmas, munkás emberek, akik ipart, kereskedelmet vállalkozást és forgalmat vittek a vidéki város életébe és így hozzájárultak annak fellendüléséhez. Másrészt pedig a hitközségi életet gyarapították nemes intézményekkel és humánus alapitványokkal. Egyes kiváló uttörők példája követőkre talált az ereci munka előkészitésében is. Itt emlékezünk meg dr. **Wurmfeld** Zoltán orvosról, aki a Makkabea egyik alapító-tagja volt és az első világháboruban hősi halált szenvedett. Később ipari és mezőgazdasági hachsara is alakult az ifjúság részére.

Mint a hitközség intézményei megemlitendők a Bikur Cholim Maszkil el Dal, Aggok segélyegylete, Emberbarátí Egylet, Izraelita Nőegylet, jótékonysági mozgalmak. A tagok maguk gondoskodtak saját szegényeikről, körmendi zsidó nem járt idegenbe segélyért. Viszont amikor a Numerus clausus törvénnyé vált és a zsidó ifjúság kiszorult az egyetemekről, akkor akció indult meg azok külföldi tanulásának lehetővé tételére. A községnek jelentős alapitványai is voltak: a Mattersdorfer Salamon Segélyalap, a Kauders Hermina-alap. A község életében szerepet vállaltak a Frimm, Kauders, Wiener, Grünbaum, Neu (Neményi), Hillmayer, Polák, Marton, Hamburger, Scheiber, Glück stb. családok.

A közület szülöttei közül Körmendi-Frimm Jakab alapitotta Magyarországon az első intézetet szellemileg elmaradt emberek részére; fiai voltak Ervin és Jenő. Körmendi-Frimm Ervin, mint festőművész, Jenő, mint szobrász szereztek hírnevet, országos vonatkozásban. Fivére, Antal az első magyarhoni siketnéma intézetet létesitette. A család a „Körmendi" előnevet királyi kitüntetésként viselte.

Géber Ede, ugyancsak Körmenden, nagyon szegény családból küzdötte fel magát a kolozsvári Egyetem nyilvános, rendes tanári székébe.

Sokan nagyobb méretű vállalatokat: fürésztelepet, erdőkitermelést stb. létesitettek és adtak kenyeret munkás kezeknek. Mégis, éppen a zsidó ifjúság helyzete vált az idővel problématikussá. A politikai antiszemitizmus miatt sok pálya el volt zárva előlük, nehéz volt az elhelyezkedés és ennek logikus következményeként ez az ifjúság előkészült az ereci munkára.

Az első világháborúban a hitközség tagjai nagy számban vettek részt, hadbavonult összesen 46, ebből hősi halott 13, vagyis 28.2%! Nélkü-

lözések nehezedtek az itthonmaradottakra is. A forradalmak idején megyeszerte voltak zsidóüldözések. Mégis dicséröleg kell megemlíteni, hogy ilyesmi akkor Körmenden nem volt. **Perényi** akkori katholikus plébános a szószékről tiltotta meg a zsidók bántalmazását.

Megemlítendő, hogy a körmendi hitközség sokat tett a menekültekért. Az első világégésben többszáz menekült került oda, azokat élelmezték, ruhazták. A hitleri gyász idején sokan Körmenden át menekültek Ausztriából, illetve Németországból, ezeket a hitközség segítségével szöktették át Jugoszláviába, Muraszombat irányába.

Már a két háború közötti időszakban a zsidók gazdasági helyzete fokozatosan megnehezült. Elsősorban is **országos jellegű** korlátozások voltak azok, mik azt befolyásolták. A „tessék-lássék" földbirtok-reform alapjában csak a zsidó kézben volt földeket sújtotta. A híres győri programm után (1938. március) iparjogi korlátozások, vagyondézsma és nemsokára a zsidóellenes törvények éreztették hatásukat. A körmendi közigazgatás élén akkor Krenner-Kevey István főszolgabíró állott, aki nem vállalta a gettósítást, nyugdíjba ment. Utóda a viszáki **Dávid** vendéglős fia. Megkezdődtek a vexálások, kilakoltatások. Az adóügyi jegyző nővére oda „menekült" — a zsidónak el kellett hagynia lakását. **Weltlinger** egyházasrádóci gazdálkodónak ki kellett menni otthonából, mert a Vitézi Szék kapitánya „igényt" tartott rá.

Mint derült égből a villámcsapás, érte a körmendi zsidóságot 1944. március 19-e, amikor is a hitleri hordák elözönlötték az országot. Zuhatagként érkeztek a csapások: sárga csillag, elkülönítés, üzletek bezárása, vagyonelkobzás. Körmenden a gettó a zsidótemplom körüli utcákban volt összezsúfolva, körüldeszkázva — a zsidók költségén. Megszégyenítő jelenetek a tömöritésnél és később a bevaggonirozásnál. Az állomásfőnök fia kihivó szemtelenséggel viseltetett volt főnökével, Frimm mérnökkel szemben, „inkább kötelet" ajánlott. Havas dr. nagycsákányi orvos a község jótevője volt. Amikor gettóba vitték, mégis kővel dobálták meg.

A megfélemlített és teljesen kiszolgáltatott zsidóságot elébb a szombathelyi gettóba tuszkolták be, majd onnan a Motorgyár és a deportálás következett, agyonzsúfolt marhavaggonokban és az irány: Auschwitz!!

A közösség utolsó rabbija: dr. **Krausz Jakab** — kinek nemes működéséről már megemlékeztünk — hiveivel együtt lelt mártirhalált. A közösség nagy zöme: gyermekek, anyák, ifjak, aggok, mind együtt a végzet órájában! Összesen 389 személyt deportáltak, közülük kb. 20 tért vissza. Ma mindössze 3—4 zsidó család él Körmenden.

Mártirjaink megszentelt emléke felkiált a multból, arra kötelez bennünket, hogy kegyelettel gondoljunk rájuk és a nagymultú körmendi kehillára, minden időkben, míg csak meg nem szün dobogni... a ZSIDÓ SZIV!

KÖSZEG

A vidék más községeivel szinte kiáltó ellentétben, Kőszeg város multjáról — annak bizonyos századaiban — az irott emlékeknek valóságos tárháza maradt fenn.

A szombathelyi megyei levéltár meglehetős épségben fennmaradt és hozzáférhető. A dr. SCHEIBER Sándor professzor irányitása alatt ott végzett feltárás eredményeként, a Magyar Zsidó Oklevéltár vaskos 10. kötete valóságos zuhatagát adja a különböző iratoknak, melyek főleg a megyebeli kőszegi, rohonci és szalónaki zsidókra vonatkoznak. Még pedig a 16-tól 18-ik századig.

Felmerül a kérdés, hogy miért éppen ezen községek zsidóságával foglalkozik a „Zsidó ügyek" dossier? Feltehetően azért, mert ezen időben másutt igen kevés zsidó élet pislákolt. Kőszeg esetében még az is duzzasztja az iratcsomót, hogy annak u.n. „rendezett tanácsa" volt, főleg németajkú purgerek lakták, akik — valljuk be! — nem nagyon szenvedhették a zsidót és igy temérdek „zsidóügyük" volt a maroknyi zsidósággal kapcsolatban.

Ám tekintsük a helyzetet közelebbről.

★

A lexikális adatok szerint, Kőszeg rendezett tanácsú város, szabad kir. városi címmel, jelenleg kb 8500 lakossal, többnyire németajkúak. Vizsgálatunk tárgyát az képezi, hogy ezen r e n d e z e t t s é g közepette hogyan viszonylott a város az ottlakó zsidósággal a multban, milyen s z a b a d s á g o k k a l rendelkeztek azok és mi a helyzet a jelenkorban?

Az e l s ő jel: némi fény a sötét éjszakában...

A budapesti Akadémia könyvtárában őrzött és 1393. július 24-ról keltezett, Zsigmond király által Budán kiadott rendelet:

G a r a Miklós macsói bánnak azt a kiváltságot adja, hogy ő és János testvére, valamint örököseik Kőszeg városukban külföldről hozott zsidókat tarthassanak, nekik vallásuk szabad gyakorlatát megengedhessék és fölöttük kényük-kedvük szerint rendelkezhessenek, anélkül, hogy az ország bármely hatóságának beleszólása lenne...

A Magyar Zsidó Oklevéltár I. kötetében, 71. sorszám alatt szószerint közölt ezen pátens szavai szerint: „quoslibet iudeos de partibus externis, utpote Almanie, Bohemie... conservandi, taxandi et de eisdem uti maluerint disponendi, liberam, omnimodam et absolutam habere..."

Ezen kiváltságlevél az első fellelhető nyoma annak, hogy ott Kőszegen már a 14-ik században zsidó élet létezhetett. Igaz ugyan, hogy a magyar királyság területén már jóval korábban találkozunk zsidó lakósság nyomaival, hiszen a korai Árpádok közül László király 1092-ben, Kálmán 1100-ban adott ki zsidótárgyú rendelkezéseket. Ahol tehát a zsidók jogait

megszorították, ott nyilván léteztek is. A szomszéd soproni végeken is már nagyon korán mutatkoznak zsidó utalások (Rhutukehr = Röjtökör). Vasmegyei vonatkozásban — a már említett 1263. évi vasvári utaláson kívül — ez az első, teljességében megmaradt okirat.

Némi fény a sötét éjszakában. Nem, mintha különleges j o g o k a t vagy szabadságokat biztosított volna ez a dekrétum a főleg érdekelt zsidóság számára. Ellenkezőleg: azt látjuk, hogy azok teljesen kiszolgáltatva maradnak a befogadó főurak kénye-kedvének, mindennemű jogorvoslat hijján, atrocitások esetén. Ám ha figyelembe vesszük, hogyan viszonylott ez a korszak a zsidósággal és idegenekkel szemben, ha figyelembe vesszük, hogy ezen némethoni és cseh zsidók, — mert ezekről van szó a dekrétumban — mit szenvedhettek a megelőző keresztes háborúk késő kihatásaként, úgy mégis pozitív jelként értékelhetjük, hogy azokat másutt egyáltalán befogadták.

Rendkívül érdekes volna, ha az említett közösség kialakulását, életmódját és demográfiáját nyomon tudnók követni. Sajnos, az ekkor következett két évszázadból hiányoznak a konkrét adatok. A Magyar Zs. Lexicon feltevése szerint a „hitközség ezen időben 150 családból állt." Ezen adatot más forrásból ellenőrizni nem tudtuk és az erősen túlzottnak látszik. Ugyanezen időben az országnak csak egészen kevés városa fogadott be ilyen létszámú zsidóságot, mint Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Székesfehérvár és Buda. Mindezekről azonban elég bőséges adatok maradtak fenn. Egyedül a kőszegi zsidók és vélt hitközségük élete maradt volna nyom nélkül?

Mindazonáltal a kőszegi zsidóság ezen első virágzása — ha kisebb létszámmal is — fennállott és tarthatott — feltevésünk szerint — 1565-ig. A kismartoni (Eisenstadt) zsidóságnak 1564-ben történt összeírásakor két kőszegi származású zsidó is szerepel, mint ideiglenes kismartoni lakós. „Sallome Mandl, gebürtig von Güns, wohnt ide Eisenstadt bei 30 Jahren" és „Purgl Jud", ugyancsak kőszegi születésű.

Egy végrendelkezés, amely Kőszegen 1576. aug. 28-án készült, egy ingatlanról intézkedik „alhie in der statt in d e r J u d e n g a s s e n gelegen". Ez a zsidóutca, mint hely megjelölése előfordul egy másik okmányban is (M. Zs. Oklevéltár, 10. kötet, 115. oldal.)

A nemrég publikált legrégibb osztrák üzleti könyvben, a bécsújhelyi (Wiener-Neustadt) Alexius Funck-cég könyveiben, az 1517-től 1528-ig terjedő időben terjedelmes helyet foglal el kb száz üzleti esemény feljegyzése egy kőszegi zsidó üzletféllel. Ez utóbbi „Haschtzik", „Hanssyll" és Haschtzyll" neveken is szerepel, hisz ezen korban a nevek még nem állandósultak. Ugyanezen „Jud zu Gynsz" később is előfordul, ujabb 3 bejegyzéssel.

Mindezen mozaikok egy bizonyos mértékű zsidó életre utalnak. Annak kialakulására és változataira nézve fontos volna magának a patronáló

főuri családnak, a Gara-nemzetségnek további sorsát ismerni. Ugy tudjuk, hogy ezen család a 15-ik század derekán lehanyatlott. Bizonyára ez kihatással lehetett a patronált zsidók sorsára is. Hiszen ebben az időszakban lett szállóige a mondás: „Cuius regio, eius religio"..... de még inkább: eius judaei.

Ez a korszak feltehetően az 1565. évben véglegesen lezárult. Maximilián német-római császár ezen év március 2-án, Bécsben kelt dekrétumával az Alsó-Ausztriában élő összes zsidóságot három havi határidővel kiutasítja. Csak azok maradhattak, kik áttértek. Éppen ezen időben Vasmegyéből Kőszeg, Léka és Borostyánkő várak el voltak zálogositva az említett Habsburg császári háznak és közigazgatásilag Alsó-Ausztriához tartoztak. Igy vonatkozott ez Kőszegre is és nyomán a feltevés, hogy ez az esemény a már erősen gyengült, szervezett kőszegi zsidó településnek záróköve lehetett.

Lehet, hogy egyesek ez alól kivételt képezhettek. Tudunk egy Mischel Herschel nevű nagymartoni zsidóról (most Mattersburg, Burgenland), aki az 1532-i ostrom idején Kőszegen tartózkodott és kivételezési ügyében onnan kér erkölcsi bizonyitványt. (Embrionális jelensége a modern idők „vitézi" kivételezettségének.)

★

Ha ezen elmult időszakról, mikor valóban zsidó élet pezsgett még Kőszegen, nincsenek megbízható adataink, annál inkább vannak a következő századokról, amint azt a bevezetőben említettük. Ám éppen a következő korszakban a tárgyalt Kőszeg zsidó élete teljesen vérszegény volt és többnyire 1—1 kiváltságos zsidó ügyeire szoritkozott. Aki azon rendkívüli kiváltság birtokában volt, hogy egy ellenséges és vad ösztönű környezetben, mint egyedülli céltábla létezhetett. Minden rokoni vagy vallási támasz nélkül.

A habsburgi éra jelzett okmányai közül:

1571. jul. 30. Lang Tamás lenzséri urodalmi tiszttartó a fivérénél, Lang Lénárd kőszegi városbirónál közbenjár egy zsidó alattvalója ügyében, aki Kőszegen börtönben ül, állitólagos lólopás miatt. Kérését szeptember 9-én megismétli.

1619-ben, nem kevesebb, mint 31 peres akta Hofmann Lénárd bécsi kereskedő és Scheuch Salamon kismartoni zsidó között, a Kőszegen lefoglalt gyapju tulajdonságát illetően. Más okmányban ugyanezen zsidó vámtulkapásairól olvashatunk.

1635. május 6. A kőszegi városi tanács 50 frt évi haszonbér ellenében a két Scheuch-testvérnek megengedi Kőszegen a kereskedést, azon korlátozással, hogy ezüstnemüt és lopott holmit nem vehetnek.

Majd a jószivű kőszegi tanács Scheuch Salamon és József zsidók

közbenjárására megengedi a házalást Kőszeg városában Izsák zsidónak és vejének.

Több akta nyert ismertetést egyrészt a nemes tanács, másrészt a két fivér közötti további üzleti kapcsolatról, kereskedési engedély megujításáról és hasonlókról. Ezek egyikében-másikában a megszólítás egész familiáris: „Lieber Scheuch!" Nagy szó ez akkor egy zsidóval kapcsolatban, akit úgy általában a nemes tanács inkább elüzni, „verscheuchen" szeretett volna, mint éppenséggel befogadni.

Még ez a korlátozott megértés is idővel erösen lelohad. A továbbiakban — 1655.jan.16 — Kőszeg város tanácsa a Vasmegye közgyülésére küldött követeinek meghagyja, hogy a zsidó vámosok elmozdítása érdekében felszólaljanak. Szó volt a lajtaujfalusi, sopronszentmártoni, nagymartoni, sopronnyéki, csepregi, veperdi stb. vám bérlőiről. A vámbérlet kifejezett zsidó foglalkozás lévén.

1657. április 24. Városi közgyülés Kőszegen: „Sidok kereskedése tiltatot". Egy év mulva, ápr. 25-én a tilalmat megismétlik. Érthető: „nemelly mesteremberekne my kárára vagyon".

1658. szept. 1. Kőszeg város tanácsa levélben kéri gróf Nádasdy Ferenc országbirót, hogy a sárvári vámosa által elvett 7 vég szürt adassa vissza".

1659. jun. 4. Gróf Eszterházy Pál levélben tiltakozik a városnál, mert Pámer Mihály kőszegi városbiró megtiltotta a gróf zsidójának kereskedését a városban.

Ismételten fordul az említett főur, továbbá gróf Kéry Ferenc is, hasonló ügyben a tanácshoz, de udvarias elutasítást kapnak. Viszont a Scheuch-család ujból felbukkan, mint szerződéses zsidó és 1662. nov. 20-án Kőszeg tanácsa megujitja szerződését Scheuch Salamon kismartoni zsidóval a gyapjuüzletre nézve. Később az említett Scheuch és veje: Löszeres Löbl Ádám között, akivel társ volt, vita keletkezett és a tanácshoz fordultak. A tanács salamoni itéletet hozott: mindkettőjük kereskedését eltiltotta. A továbbiakban kiderül, hogy 20 ottani sövegjártó tartozik a két zsidónak. Követeléseiket behajthatják, de tovább nem kereskedhetnek. Majd Scheuch ujabb kérését elutasitva, Lébel Lázárnak a kereskedést mégis megengedik, 50 frt bér ellenében.

1672. január 3-án biró uram a tanácsülésben kifogásolja, hogy a rohonci zsidók a városba bejárva, ott kereskednek. A tanács úgy határoz, hogy megkeresi Batthyányi generálist, hogy ezt ne engedje meg. Ezen „fontos ügyben" több akta is készül.

Most bizonyos szünet áll be, feltehetően zsidómentesen! Majd 1680. jan. 19-én egyedül Koppel zsidónak engedik meg, hogy a városba bejöhessen. Ugyanőt Batthyányi fögenerális is pártfogolja.

Sok közölt okmány vonatkozik a Schlesinger kiváltságos zsidóra és annak családjára. A kezdet: 1696. ápr. 30. Schlesinger Izrael a kőszegi ta-

nácstól egy évre kibérli a vámot és a sókamarát, 500 fr-ért. A bérletet 1699-ben, majd 1702-ben meghosszabbítják. Ugyanekkor engedélyt nyer, hogy Cseke Ferenctől — akivel nyilván nem nagyon fér össze — máshova költözhessen. A mozgalmas kuruc-labanc idők jegyében az említett zsidó egyszer-másszor otthagyja a bérletet, vagyis menekülni kénytelen. Ilyenkor éppen az említett Cseke Ferenc veszi át a bérletet, de éppen nem a város hasznára.

Még ezen zivataros időkben is kicsillámlik az igazi humanum: 1705-ből fennmaradt gróf Batthyányi Ferenc levele, aki megütközve értesült, hogy Jakab nevű rohonci zsidóját Kőszegen bilincsbe verve bebörtönözték. Szabadon bocsátását követeli.

A Schlesinger-család további életutjáról még a következő iratok számolnak be: 1708. nov. 23. Schlesinger zsidó 4 év előtt 56 kardot adott el Kőszeg városának. Az eladás maga úgy történt, hogy azon időben Schlesinger valószínüen menekülőben volt Kőszegről és az említett kardok már a szekerén voltak. A város ekkor ráeszmélt, hogy ilyen időkben a kard hasznos jószág, annak kivitelére „embargot" rendelt el. Csak éppen elfelejtette megfizetni. Némi huzavona és ujabb 4 év után azok 112 frt-nyi ellenértékét a bérbe beszámithatja. Magát a bérletet ujabb 8 évre meghosszabbítva, kizárólagossági jogot kap a kereskedésre, de társat maga mellé nem vehet. A város biztosítja neki és házanépének ... a szabad vallásgyakorlatot, „doch in der still zu treiben".

A következő évek számos iratában előfordul a neve, mint hitelezőé, ugyszintén — nagyon gyakran — Schaepszl Sámuel szalónaki (Schlaining) zsidóé és néha Geczl, rohonci zsidó is.

„Mint nő a pénzem, nő a vérem" — tartia a mondás. Ennek jegyében: 1715. aug. 9. A bécsi Schlesinger Farkas és fivére, az említett kőszegi vámos, hivatkozva az uralkodói háznak tett szolgálataikra, felségfolyamodványban azt kérik, hogy III. Károly király adion nekik olv privilégiumot, mint amilyent nagy és dicső emlékezetü elődje, II. Ferdinand 1624. márc. 12-én egy görczi, két gradiskai és egy trieszti zsidónak adott. Ezt a kiváltságot 1716. jan. 22-én meg is kapiák az említett uralkodótól.

Más iratok arra következtetnek, hogy a helyzetük ezen időben tényleg **kiváltságos** volt. Más zsidó, állandó lakós, alig-ha tartózkodhatott Kőszegen. Még az idegen zsidó muzsikusokat is eltiltották a nyilvános helyen való zenéléstől. Mégis 1717. okt. 14-én egy periratban előfordul Günsberger Salamon kőszegi zsidó és annak Lebl Jakab nevű alkalmazottia. Egyes esetekben még a királyi dekrétum sem volt kellő védelem. Ugyanezen Schlesinger Israellel történt (1723. szept. 7), hogy laidinant Bugmel (hadnagy) „csunyául megverte. „Látván ezért a nemes magisztratus a helyes kívánsághát, fog a bellicum-ra (haditanács) ezen ügyben egy levelet iratnyi".

Kisebb-nagyobb intermezzókkal így bonyolódik a kőszegi zsidók **élete**, pontosabban az **egyzsidó** sorsa, mert többet ezen időben alig tűrtek

meg maguk között a derék purgerek. Persze mindig és mindenütt a materializmus — a mai frazeológiával — de nevezhetjük egyenesen kenyéririgységnek is. Vagy mi másnak nevezhető, amidőn a soproni és kőszegi tímárok tiltakoznak (1728. márc. 12) Sopron vármegye közgyülése előtt amiatt, hogy gróf Windischgrätz — horribile dictu! — zsidók által dolgoztassa ki az állatbőröket.

Egyébként: nem csupán helyi jelenség a nyomorult pár zsidó üldözése. Jó példát mutat e tekintetben a megyei önkormányzat, de az országos kancellária is. 1732. nov. 12-én ráír a vasi alispán Kőszeg városára és a zsidó Schlesinger vámos elmozditását követeli. A város haladékot kér a bérleti év leteltéig. De már a következő hónapban két szigorú központi rendeletet is kapnak a zsidó elmozditására és a „hazai törvények szigorú betartására". Hjah, azok a **„törvények!"**

1734-ben a város sokat említett zsidója, Schlesinger Izrael elhalálozik. Fiai egyezséget kötnek, melynek értelmében egyikök, Márk oda költözik és az 1055 frt-ra becsült raktárt kiárusitsa. Volt ott még családi ház, szőlő és bolt is. Ugy tünik, hogy a fiú kevesebb szimpátiával találkozott, mint az apa. Már a következő évben felszólítja a tanács, hogy a kőszegi házát 14 napon belül adja el. Schlesinger panasszal fordul a királyi kancelláriához, amelyben az atyjától örökölt kiváltságlevélre hivatkozik. A kancellária jelentést kér, majd a király megparancsolja, hogy Schlesinger Israel Márk zsidót a kőszegi házának békés birtoklásában többé háborgatni ne merészeljék...

1735-ben a helytartóanács, mint ismeretes, országos érvényü rendeletet adott ki a zsidók összeirásáról. Ennek Kőszeg városa elég lagymatagon, második sürgetésre, és csak 1737. jan. 23-án tett eleget. Ezek szerint a városban csak egy zsidó lakik, Schlesinger Márk, aki háza, szölleje és boltja után rendesen adózik. Özvegy, 2 gyemekkel, cselédje és cselédlánya van. Vásznat, cérnát és füszerfélét árul, vásárokra nem jár, rokonai támogatják. A „polgárok" szerették volna megvenni (?) házát és szőllejét, hogy igy **távozzék** a városból, de a királyhoz folyamodott, aki pártfogásába vette, atyja érdemei miatt.

Nem változik ez a helyzet 1743-ig sem, amikor is a város ugyanezen értelemben válaszol a helytartótanácsnak a zsidók m e g a d ó z t a t á s á r a irányuló rendeletére. Majd 1745. jan. 5-én: „mellyre fölséges helytartótanátsnak megh fogh irattatnyi, hogy ezen városban egy zsidónál több nintsen, eztet is a nemes város ö r ö m e s t kiirtaná, ha meghholt boldog emlekető Károly császár akkor fölséges urunk privilegiumja mellett az város nem kéntelenitett volna meghtartani".

Örömest kirtaná! Akkor csak **elméletben... A gyakorlati** kivitel a kultura jegyében fogant **huszadik századra** várt...

A kép teljessége kedvéért:

1746. május 6. A kőszegi tanács megtiltja a zsidóknak a **házalást,**

polgárainak pedig — elkobzás terhe alatt —, hogy tőlük vegyenek. Annyival inkább „éczaki szállásra befogadni sub poena 4 fl ne merészellye". (Vasm. Levéltár.)

Ezentájt, Mária Terézia királynő uralma alatt (mint magyar királynő 1741—1780) az erősödő jezsuita befolyás nyomán, **türelmetlenség és elnyomatás uralkodott,** Szegeden még „boszorkányt" égettek. A zsidók felé ez a rendszer egy **külön ajándékkal** kedveskedett: Az elébb csak kivételesen fellépő zsidóadót, mint **türelmi adót** rendszeresítette. Változás állott be azon rövid időszak alatt, amíg fia, a Kalapos Királynak gunyolt, de általában sok nemes szándékkal eltelt II. József uralkodott (Magyarországon 1780—1790, mint n. római császár már 1765-től.) **Ezen időben kezdődhetett egy ujabb település Kőszeg városában is,** amely a 18-ik század végén **már 13 családot számlált.**

Az 1736-as összeírás már ismertetett adatai szerint az akkori igen gyér vasi zsidóság mintegy fele Rohonczon lakott. Ezek onnan kirajzottak, vagyis üzleti körutakra indultak. Persze, Kőszegre is eljutottak. Ezen ujabb **kőszegi település** tehát rohonczi eredetü volt és az első közösség, mint az ottani hitközség **fiókja működött.**

Ez volna tehát a kőszegi zsidóság **második tavasza.** A szerény kezdet később kiterebélyesedett, különösen amikor a mult század elején nemes mecénások gazdag alapitványokkal igyekeztek a hitéletet felpezsditeni. Elsősorban is: a később bárósitott Schey-család.

Ezen nemesi családban is kimagasló egyéniség volt Schey Fülöp, később koromlai előnévvel és bárói ranggal. Kőszegen született 1798-ban és meghalt Badenben 1891-ben. Gazdag, szigorúan orthodox szülők gyermeke volt. Üzleti becsületessége és jótékonysága is, közismert. Szeretetházat és a zsidó templomot a saját költségén létesitett. Azonkívül alapitványt rendelt a zsidó rabbi javadalmazására és ezen időtől a hitközség rabbit tarthatott. Jeles tudósok állhattak ezentul a hitélet élén. Schey Fülöpnek gyermekei nem lévén, rangját és érdekeltségeit unokaöccsei örökölték. Ugyanezen családnak más tagjai már a napoleoni időkben kiterjedt gabonakereskedést bonyolitottak le, név szerint Ferenc és Sándor.

A Kőszegen működött rabbik sorát Grünwald rabbi nyitja meg, később Mohácsra került és ott is halt meg.

Moseh Weinrebe (1825-től 34-ig), a Chatam Szófer tanitványa volt fiatal éveiben. Majd Ungerleider, később berlini főrabbi működött Kőszegen, ennek utóda Silberberg, neves talmudtudós. A következő periodusban, 1875-től 1891-ig Pap Ignácot látjuk a rabbi-székben, aki számos halachikus mű szerzője. (Nachlat Zwi). 1881-ben Ujvidékre költözött. 1886-tól 91-ig Richter Zsigmond, később érsekujvári rabbi működött Kőszegen, őt követte Wiener Márk. Herskovits József rabbi 1918-tól öt éven át működött és később Törökszentmiklósra költözött. Az utolsó kőszegi rabbi Linksz Izsák volt, számos hitéleti munka szerzője és műfordító. Ugyanő a zsidó családi

élet törvényeit is magyarázatokkal ellátta. Két évtizedes nemes működés után az 1944-es forgatagban nyert mártirhalált.

A hitközség egyébként a kongresszusi ághoz csatlakozott és a VIII. községkerülethez tartozott. A község vezetésében élénk részt vettek a Hacker, Adler, Krausz, Kohn, Havas, Frankl, Bass, Schwarz, Kemény, Lengyel stb. családok, míg a Chewra Kadisa élén Kopfstein állott, mely család a vallásosság terén vezető szerepet vitt.

Az első világháború okozta szenvedéseken felül nagy megpróbáltatás érte a kőszegi zsidóságot a forradalmi időkben. A fehér terror idején (1919) időlegesen menekülni voltak kénytelenek, a csőcselék fosztogatásai miatt. Később a kedélyek megnyugodtak, majd ujra fellángoltak 1921. nyári hónapjaiban, amikor u.n. felkelők garázdálkodtak. Később Kőszeg környéke Ausztriához került, maga a város magyar maradt. Igy a természetes Hinterlandját elvesztve, a forgalom erősen lecsökkent. Különösen az ifjúság sorsa vált teljesen kilátástalanná. Sokan elköltöztek. A cionista eszme is tért hóditott.

Régi szellemét a 150 lélekre leolvadt kis hitközség mégis megőrzi és tagjait a közhasznu tevékenység jellemzi. Többen ipari vállalkozásokat létesitettek. Eisner Frigyes és Eisner Kamill a nemez- és posztógyárat, később fémárugyárat.

A kőszegi zsidóság sorsát a faji gyülölet pecsételte meg.

A főleg németajkú városkában mindig is voltak követői az antiszemitizmusnak, egy időn át a hirhedt Lékai-Lingauer Albin volt a képviselője. A gyülölet mint futótüz lángolt fel a szomszédos Ausztriának Hitler hadai által történt megszállásakor (1938. március). Igy Kőszeg város közvetlen határközség lett a nagy Náci-Németország szomszédságában. Csakhamar menekülő zsidók mutatkoztak a kőszegi erdők irdatlan utain, a Seva Kehillot derék népe és maga Bécs városából. Kőszeg zsidói segitségükre voltak, amennyire csak tehették és elősegitették Budapestre való továbbjutásukat. Egészen 1941-ig jöttek ide menekültek.

Közben a saját sorsuk is válságosra fordult. A zsidótörvények kihatásaként sokan kenyerüket vesztették. Kezdődött a kötelező munkaszolgálat. 1941-ben innen indult ki két munkaszolgálatos egység Ukrajnába, majdnem összes tagjai elpusztultak a doni nagy visszavonuláskor, a rendkivüli fagy és nem utolsó sorban, a kegyetlen bánásmód miatt. 1942-től kezdve Kőszeg a szombathelyi hadtest bevonulási központja lett, mérhetetlen zsidó könny és szenvedés kutforrása.

A német invázió után (1944) Kőszeg és környékének zsidóságát bezsúfolták egy volt gabonaraktár és szérű helyiségébe, csak a nap egyetlen órájában mehettek ki vásárolni. Tilos volt nekik bizonyos utcákon mozogni, munkaszolgálatosokkal vagy mással szóba állani.

Június 19-én beszállitották őket a szombathelyi gettóba, majd az utirány: Auschwitz. (Július 4)

★

A harctéri helyzet kihatásaként az eltávolításuk után más zsidó csoportokat hurcoltak Kőszegre. Ezen év november végén több mint 5000 zsidó rabot, férfiakat és nőket is, Kőszegre hoztak sánc-ásásra. A Perutz-féle téglagyárban és a sörgyárban voltak összepréselve. Hóban és fagyban, megfelelő öltözék nélkül, naponta 10 kilométert hajtották őket gyalog a munkahelyre és kegyetlenül verték a lemaradozókat. Napi tíz óra kemény munka, törzsek vágása az erdőségben, abból cölöpök és torlaszok készítése. Kétszer naponta, reggel és este nyomorult táplálékot kaptak, a marsképtelenek annak is csak felét. Mindez megszakítás és egyetlen nap pihenő nélkül.

Egy Bauer-nevű Oberscharführer, állítólag volt német gépkocsivezető a téglagyári és sörgyári munkaszolgálatosok parancsnoka. Az ő nevéhez fűződik az irtózatos és iszonyatos tömegirtás. Naponta tizek hullottak ki a menetből és elföldelve lettek, nyomtalanul a környező erdőségekben. A legnagyobb fagyban, 1945 januárjában a sörgyárban lakozókat sátrakba terelték ki, 12 ember helyére 25—30-at.

A katonai helyzet további szoritása nyomán márciusban a tábor megszüntetését határozták el. A menetképesek gyalog tették meg az utat Mauthausenba vagy Günskirchenbe, állandó kegyetlenkedések között. Még az elindulás előtt az említett Bauer parancsnok szelekciót tartott, 92 járóképtelent egy csürbe tereltek, majd elgázositottak. Feltehetően a szigetelés hiánya miatt 52 mégis életben maradt. Ezekre ujabb, dupla adag gázt bocsátottak. Még így is megmaradt volna 11 férfi, ezeket lelőtték. Ez az egyetlen hely, ahol — Magyarország területén — a gáz volt a pusztítás fegyvere.

A menetelők közül már a szomszédos községekben 150-et lelőttek a nyilaskeresztesek, Bozsok községben. Megszégyenitő módon ásták el őket. Már osztrák területen, Rohoncon 217 ujabb áldozat. A felszabadulás után, 1947-ben ezen vidékről kb 2500 zsidó holttestét kutatták fel és részesitették tisztes zsidó temetésben, Budapesten.

Most pedig — epilogusként — itt közöljük Zsadányi Oszkár írónak a budapesti Uj Élet c. hitéleti lapban közzétett cikkét.

VÁROS ZSIDÓK NÉLKÜL

Bettauer Hugó osztrák írónak regénye jut eszembe, amikor az ódon, középkori házak között sétálok Kőszeg utcáin. Bettauer „Város, zsidó nélkül" címmel irt egy akkor fantasztikusnak ható regényt. Az élet 1944—45 tavaszán Kőszegen ezt megvalósitotta.

A kőszegi 300 lelket (környékkel együtt) számláló zsidó közösségnek hirmagja sem maradt. Az a néhány ember, aki megmenekült a náci tömeghaláltól, nem tért vissza abba a városba, ahol a műemlékek és a mézeskalácsszerű kis nyaralók között 1945. márciusában ezrével ölték meg a német és magyar fasiszták az odaterelt és állati sorban tartott munka-

szolgálatosokat.

Bodó Béla novellafüzére, a „Kain visszatér" jut eszembe, amikor keresem a tömegirtás nyomait és emlékeit. Ő írt a kőszegi munkaszolgálatosok tömegirtásáról olyan emberi könyvet, amelyben emléket állít az Operaház kiváló Wagner-énekesének, Ney Dávidnak, aki éhezve, fázva osztozott a Kőszegen és Rohoncon meggyilkolt munkaszolgálatosok sorában.

Végigjárjuk a kőszegi utcákat, elzarándoklunk az elhagyott kőszegi zsidó temetőbe, ahol mártir-emlékmű hirdeti a megölt kőszegi hitsestvérek emlékét. Elmegyünk a nagymultú kőszegi zsinagógába, amelyet soha többé nem lép át egyetlen kőszegi hivő sem és végül felkeressük a Jurisich-várban lévő kőszegi múzeumot, amelynek két termében a legujabbkori történelem dokumentumai láthatók. Üvegszekrény őrzi az országvezető, (de országvesztő) Szálasi jogarát, egykori plakátok és ujságok hirdetik a nyilas és német világ utolsó heteinek eseményeit, **de arról, hogy Kőszegen háromezer embert öltek meg**: egyetlen sor irás, egyetlen fénykép sem tanuskodik a muzeumban...

Igy a cikk! Legyenek hát e sorok a sajgó fájdalom és emlékezés kifejezése azon katasztrófa nyomán, hogy ezen városka zsidó élete teljesen megsemmisült és hogy **háromezer munkaszolgálatos-mártirral** növekedett azok száma, kiket megölt az emberbőrbe bujt Gonoszság.

Különösen fájdalmas azok számára, akik közeli hozzátartozónkat siratjuk közöttük vagy akik — mint e sorok irója is — államköltségen egy szezont élvezhettünk át a kőszegi honvéd-laktanyában. Ha ezen gyötrelmes időre visszagondolunk, úgy csodálkoznunk kell azon, hogy **az erkölcsi bélpoklosság ezen épületei még most is fennállanak** és nem romboltak le porig a gyülöletnek, a gonoszságnak és a kínzásnak ezen Alma Matereit, ahol megalázták, megkinozták és halálra küldték, kit Isten a saját képére alkotott: az **Embert**!

NAGYSIMONYI

A térképen nehezen található meg, ezen tipikusan vasmegyei, falusi település, melynek zsidósága mégis szívünkbe van zárva, nekünk vasi származásúaknak. Hiszen ott élt, tanitott és működött a Simonyer Rebe, élénk bizonyitékául annak, hogy az igazi lelki nagyság a körülményektől függetlenül is feltör és kibontakozik.

Ám kezdjük az elején!

Éppen erről csak nagyon gyér adatok állnak rendelkezésre. Szigorú életfeltételek, a megélhetésért folytatott küzdelem, még külön az elemekkel folytatott harc is jellemzője ezen régi kehillának. A hitközséget 1720-ban alapitották, ugyanakkor épült az első imaház is. A községben ötször pusztított nagyméretű tűzvész, minden alkalommal a zsidók temploma is szenvedett és a mult szórványos emléke, a meglévő iratok is a tűz martalékává lettek. A hitközség létszámáról a megyei összeirás ad számot.

Ezek szerint 1770-ben 18 család 63 lélekkel, 1798-ban 24 család, 1813-ban 25 család, 1817-ben visszafejlődés, 18 család mutatkozik. Ez után ujabb számszerű gyarapodás, mely feltehetően kulminált az 1848-as szabadságharc évében, 244 lélekkel.

Ez a kis közület, kétkezi dolgozók szorgalmas községe, mindenkor kivette részét a zsidó áldozatban. Rabbit és iskolát tartottak fenn, részben az odatartozó 8 komenesaljai község segítségével. 1795-ben Hirsch Zeév volt a rabbi, 104 frt évi fizetéssel. Nem tudjuk, meddig működött ezen szinekurában. Lehet, hogy közvetlen utóda volt Schwarzstein József Sámuel, aki 1816-tól egészen 1852-ig működött. Fia, Ábrahám Leó követte, egészen 1880-ig. Rövid ideig itt volt még rabbi R. Wolf Cohen, majd Friedmann Mordechaj (1894). Az utóbbi Tétre távozott. Ekkor foglalta el a rabbiszéket a bevezetőben már említett Weisz Sabtaj Simon rabbi, aki egy teljes Jóvélon át lankadatlanul és érdemdúsan működött, egészen az 1944 koratavaszán bekövetkezett haláláig.

Jóindulatú, bölcs és megértő vezető volt Izraelben. Annak dacára, hogy a kis, eldugott faluban élt, nevét ismertté tette a zsidó közéletben, különösen pedig a magyar orthodoxiában. Annak központi rabbitanácsának tagja volt. A lelki elmélyülés és mély vallásosság megértővé és bölccsé tette az élet dolgaiban, együttérzett a szenvedőkkel és enyhitést szerzett a lesujtottaknak. Jó emberismerő volt.

Különösen a megpróbáltatás éveiben tömegesen zarándokoltak hozzá tanácsért és vigasztalásért. Igy került „csodatévő" hirébe, ami ellen elsősorban ő maga tiltakozott volna, életszemléleténél és közismert szerénységénél fogva is. Az Örökkévaló az ő végtelen kegyelmében elfordította tőle a szörnyű Végzetet és röviddel a német invázió előtt elhivta az élők világából. Végső tisztessége az egész magyar orthodoxiának és hívei hatalmas táborának szinte utolsó nagy seregszemléje volt, a kis falusi zsidó templomban. (1944. január).

Az iskola a mult század közepén 2—3 tanitót foglalkoztatott. Közben, az elköltözések miatt, a létszám egyre csökkent és 1921-ben megszünt az iskola. A kislétszámu hitközségnek nagy érdeme, hogy az első világháború idején a szomszédos ostffyasszonyfai fogolytáborban a zsidó katonákat és foglyokat rituális élelemmel látták el. Weisz rabbi buzgalmaként az ott elhaltakat külön helyen, zsidó temetésben részesitették. Ugyanakkor a hitközség saját tagjai közül 25-en vettek részt a háborúban, közülük 6 elesett a harctéren. A gazdasági nyomás hatásaként a kehilla tovább csökkent a háború után, 1930 körül már csak 28 családot számolnak, 108 lélekkel, ehhez járul némileg az említett anyakönyvi kerület gyér létszáma. Az utolsó évtizedekben a Kohn, Ungár, Scheiber, Breiner, Schmerz, Liebenau és Fischer-családok vettek részt vezetésében.

A mult emléke a két temető, az ujabb is több mint száz éves. Sok szép mult és — sajnos — éppenséggel semmi jövő.

CELLDÖMÖLK

Vasmegye zsidó testvériségének Benjáminja, a legkésőbbi zsidó település; azonban jelentőségében és érdemeinél fogva az elsők között említendő.

Ismeretes, hogy e nagyközség — kiemelkedő fontosságú vasúti csomópont — a korábbi Kis-Cell és Dömölk községek egyesüléséből keletkezett. Kis-Cell volt a járási központ. Ez a helység egészen 1840-ig mereven elzárta kapuit a zsidók elől. Az „első" zsidó is csak az 1840. évi 29-ik tc alapján telepedhetett le, név szerint **Pick** Zsigmond, később ugyanott városbiró. Pár évvel később, az 1848-as megyei összeírás 39 lelket számol, közöttük dr. **Freund** Benedek orvos. Ez utóbbi a nemzetőrségben is szolgált.

Az eleinte csekély létszámu település fejlődésnek indult, ám egyelőre külön hitközséget nem alakított, hanem a közeli Simonyihoz tartozott. Ez esetben az urbális jellegű celli zsidóságnak az inkább falusi jellegü Simonyihoz való kapcsolata nem volt tartós. Rövidesen surlódások keletkeztek, vitákká szélesültek és Kis-Cell 1870-ben önállósította magát. Ezen időben a kongresszusi irányzathoz csatlakozott. Rövidesen, 1872-ben iskolát is szerveztek, nyilvánossági joggal. Az első temetőt 1874-ben létesítették, addig Simonyiba vitték hallottaikat. Hátra volt még a templom létesítése, ami 1882-ben készült el, a bécsi **Schöne** Lajos műépitész tervezése nyomán, a szombathelyi monumentális zsinagógának hasonmása, kisebbitett formában.

Igy itt, a Kemenesalja tövében adva volt a zsidó központ minden attributuma. Annak tagjai bekapcsolódtak a városka életébe, ipart és kereskedelmet folytattak, vállalkozásokat létesítettek. Vasutas, sőt mozdonyvezető is volt közöttük. A hitközség új tagokkal bővült, messzibb vidékről is. Ezek közül többen nehézményezték, hogy a templom kissé eltér a hagyományoktól, lám tornya is van és orgona szól benne. Általában birálták a kongr. irányzatot. Ez a belső erjedés 1902-ben szétválásra vezetett, külön orthodox ágazat alakult és 1908-ban már templomot is emeltek.

Ez a különválás csupán a rituáléra szorítkozott. Egyébként a celli zsidóság szép egyetértésben élt és bőven áldozott minden közcélra.

A neolog hitközség korábbi elnöke **Tritsch** Gusztáv volt. Később — egészen az 1935-ben bekövetkezett haláláig — a jótékonyságáról ismert és elismert **Lázár** Ferenc, a Sághegyi Bazaltbánya tulajdonosa volt az elnök. Utóda és a nemes törekvésekben hű követője, fia: **Lázár Jenő**, aki mint neves műgyűjtő és archeologus is kiváló nevet szerzett. A kulturális fejlődést önálló múzeummal gyarapította. Ugyanő az erecl épitőmunka bőkezü támogatója is volt.

Az orthodox irányzatnak első elnöke **Klein** Jakab, egészen haláláig (1924). Ezután, 14 éven át, két fivére, Izidor, majd Vilmos volt az elnök.

Adakozó, zsidó lelkiségtől áthatott család, az 1909-ben megnyitott új temető telkét is ők adományozták. A szentföldi települést az akkori felfogás szerint támogatták, még ugyan nem cionista alapon, de külön vallási alapítvánnyal — a Mea Searim negyedben.

1938-tól egészen a tragikus végig, a hitközség elnöke **Lessinger** Ottó volt, családi hagyományainál fogva is mélyen vallásos meggyőződésű és az ereci eszmétől áthatott férfiú. A magyarhoni zsidóság felett ekkor már gondfelhők tornyosultak. Mindkét hitközség vezetősége mindent megtett a segítés és jótékonyság terén. Lessinger maga, bár háborus kitüntetései miatt a saját személyére kivételezett lehetett volna, önként követte övéit a deportálásba és mártirhalált szenvedett.

A két háború közötti átmeneti időben, talán éppen az egyre fokozódó politikai és gazdasági nyomás kihatásaként, úgy a tagoknál, mint különösen az ifjúságnál felszinre került az UT és a CÉL problémája. Az emberek foglalkozni kezdtek az ereci gondolattal. Amint említettük, mindkét hitközség elnöke pro-cionista beállitottságu volt. Számosan mások, **Segall** Vilmos ottani tekintélyes kereskedő, a két Singer-fivér és mások át voltak hatva a herzli eszmétől és példájuk lelkesitette a minden szép iránt fogékony ifjúságot is. Különösen kiemelendő a közben orthodox vezetésbe átment iskola tanitójának, a később ugyancsak mártirhalált szenvedett **Löbl** Oszkárnak nevelő munkássága. Aki már emberöltővel ezelőtt az élő ivrit nyelvet, mint rendes tantárgyat az iskolába bevezette és elgondolásához a lelkes emberek megszállottságával konzekvensen hű maradt, esetleg gáncs és kritika ellenére is. Az események őt igazolták.

A celli zsidóság mindenkor kivette részét a közcélú megmozdulásokból. Áldozott az alapokra és a harmincas évek végén egy Magbit-gyüjtés alkalmával különösen kitüntette magát. Akkor az itt tartózkodó **Silberbusch** Julian professzor eljött Celldömölkre és dr. **Roth** Ernő győri főrabbival egyetemben egy felejthetetlen estét szerzett az ottani közönségnek. De megtalálható volt ez az érzés a hajszolt ausztriai zsidók segélyezésénél és a rajkai hajó esetében is.

Bár mennyire át volt hatva a celli zsidóság azon törekvéstől, hogy — Jeremiás próféta intelmét követve — békében éljen környezetével, előmozditván a város és közvetve az állam jólétét, melynek keretében élt: ez a törekvés nem mindig volt kölcsönös. Fájdalmasan mutatkozott ezen disszonancia különösen az 1919-es forradalom idején, amikor a központi kormányzás kötelékei meglazultak és a közélet az utca és a mob irányitása alá került. A mindenkori áldozat a mindenkori kisebbség, ez esetben az ártatlan celli zsidóság volt. 1919. augusztusában a feldühödt tömeg — dr. **Kühár** Flóris plébános uszitása nyomán — kegyetlen pogromot rendezett, megrohanása a bezárkózott zsidókat és az alább felsoroltakat bestiális kegyetlenséggel legyilkolta: Hoffmann Jechiél (76), Schöntag Sámuel (6 gyermek apja), Heimler Kálmán, Németh Márkus és Fleischer százados.

A gyilkosokat elfogták. A győri tábla ítélete szerint tettüket „hazafias felbuzdulásban" követték el és felmentették őket. Az egyik felbujtó, egy pékmester, éveken át a város bírája lett, dr. Kühár egyetemi tanárrá avanzsált. A főbünösök egyike: Lingauer Albin, aki a celli főtéren megtartott népgyülésen nyiltan uszított, még országgyülési képviselő is lehetett, egyéb közönséges bünc selekményei dacára.

Tudjuk, hogy a magyarság józan tömege nem talált örömöt ezekben a „kilengésekben" és az általánosítás az adott körülmények között is hiba volna részünkről. De másrészt nem hallgatható el és éppen a celli zsidóság krónikása által nem, a közéleti erkölcsnek ezen süllyedése és szégyene. Éppen az 1919-ben elvetett „mag" termelte ki 1944-ben a dudvát és az ürmöt. Igy vált az 1919-i vérengzés szinte előjátékává a 25 évvel későbbi, borzalmas méretü gaztettnek! Sajnos, hogy a társadalom egy rétege erősen antiszemita beállitottságú volt és még a deportálás ténye sem rendítette meg őket. Ellenkezőleg: a főpap, Jándy Bertalan „Pünkösdi levél"-ben üdvözölte a deportálás tényét, asszonyok és gyermekek aljas elhurcolását és mikor — jókésőn! — emiatt felelősségre vonták, hát „bolondnak" nyilvánitották.

Az 1919-ben szenvedett csapástól a zsidóság csak lassan ocsudott fel a bethleni „konszolidáció" látszólag nyugodtabb légkört teremtett. A közéletben való részvétel hijján, a fejlődés inkább belső, vallási momentumokban nyilvánult. A vallási élet intenzívebb lett, az ifjúság a maga „Tiferet Bachurim" egyletében előadásokat hallgatott és rendszeres tanulásban vett részt. Lányegylet is müködött, főleg szociális vonatkozásban. Az orthodox község egész szellemi életét **Grünberger** Ábrahám rabbi irányitotta, hü munkása községének 34 éven át, egészen az 1941-ben bekövetkezett halálig. Az orthodox Chewra Kadisa 1909-ben létesült, annak vezetője, egészen a deportálásig, **Gottlieb** Izrael. Volt rendszeres Talmud-Tóra, elnöke **Neustadt** Smuél, előadója **Glück** Ábrahám Zwi, elismert talmudtudós. A reggeli ima előtt rendszeres napi siurt tartott szépszámú hallgatóinak. Nem feledkeztek meg a szegények és rászorulók támogatásáról. Tomche Evjonim-egylet keretében, vezetője **Kosztolitz** Adolf. A hitközség gabejai **Breuer** Samu és **Roth** Izidor.

Igy élt, küzdött és áldozott Kemenesalja zsidósága, egészen az 1944-ben bekövetkezett tragédiáig. Az utolsó években erősen nehezedett a celli zsidóságra is az antiszemita törvények szoritó béklyója, az elbocsátások, a munkaszolgálat, a kilátástalanság. A minden ok nélkül megindított háboruért és annak szenvedéseiért bünbak kellett. Bekövetkezett a celli zsidóság elhurcolása, előbb a jánosházai förtelmes gettóba, onnan a sárvári selyemgyárba, onnan a pusztulásba...

Ime a száraz adatok:

a celli két hitközség lélekszáma az 1944. évben
(Alsósággal együtt) . . . . . 550 lélek

mártirjainak száma . . . . . 453 lélek
visszatértek . . . . . 94 „

Az utóbbiak főleg volt munkaszolgálatosok és 17 éven felüli lányok. Egyetlen anya sem tért haza.

A visszatértek lerombolt templomokat és iskolát találtak, üszkös, meredő falakkal. A temetőben a sírkövek ledöntve, a szent iratok és kegyszerek szétszórva, részben az apátság udvarán, a szemétdombon. A bőr- és csontra lesoványodott hazatérteknek külön gondot okozott a hasonlóan átvonulók gondozása. E téren külön megbecsülést érdemel Singer Béla ז"ל munkája, aki valóságos kórházat tartott fenn, a roskadozó betegeknek tejet szerzett és gondoskodott róluk, mint anya a gyermekéről nem teheti jobban. A visszatértek nagy része látta a kilátástalanságot, ürességet érzett maga körül, sokszor szeretetlenséget is és így nagyobbára tovább vándorolt. Sokan Erecben találtak új hazát és új életcélt.

★

A szépen indult celli zsidóságnak már csak multja van. Történetét többen feldolgozták és mint forrásmunkák említhetők dr. Bernstein Béla munkája a „Vasmegyei zsidók története"; Kemény József: A kiscelli zsidók története 1895-ig (Devecser, 1900) és köszönettel tartozunk Singer Mihály és Kosztolitz Mordechaj chavéroknak, akik adataikkal támogatták ezen szerény megemlékezést.

★

Ötszáz mártir, ártatlan gyermekek, anyák, ifjak és vének a romlásba taszítva, két szentély feldulva: ez a celli zsidóság mai státusza. „Csak puszta rom, csak fájdalom, lehullt dísze már". Mi vigaszt nyujthat ezzel szemben emberi szó, a testet, mely borzad, lehet-e gondolatokkal betakarni?!

Mégis megkíséreltük — szerény tehetségünkhöz képest — emléket állítani ezen értékes zsidó közösségnek, éppen mert tudatában vagyunk annak a legmagasabb értékelésnek, mely őt méltán megilleti:

ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם.

„Nevet és emlékezést nyujtok nekik Házamban és Falaimban".

SÁRVÁR

A hely már a rómaiak korában ismeretes, Savaria néven a Rábán átkelő és stáció volt a koloniális fővárosba vezető úton. Később, a magyarok első századaiban, sárból és fából összetákolt váráról kapta nevét. A 15-ik század fordulóján már a mai, „uj" vára volt ismeretes, afféle megerősített urodalmi központ, bástyákkal és mély vizárkokkal körülvéve. Előbb a Kanizsa-nemzetség uralta, később, házasság révén a Nadasdyak tulajdonába ment át.

Laktak-e zsidók ezekben a bizonytalan jövőjü és a helyi önkényuralomnak maradéktalanul alávetett környezetben?

Feltehetően. Szeibert János, a város monográfiájának irója feltételezi, hogy a várnépség között már a 15-ik században is laktak zsidók és azt számos körülmény valószinüsiti.

Ezen időben, az 1526-os soproni kiüzetést megelőzően, közel 400 zsidó lakott Sopronban. Azok bizonyára kirajzottak a közeli vidékekre, a nem nagyon messzi Sárvárra is. A közeli Csepreg községben már igen korán (1327, Tuckhaus) zsidó élet nyomait találjuk. A közeli Szőkeföldön — ma Szombathely elővárosa — 49 zsidó család lakott (1549). Egy 1671. nov. 3-i okirat szerint „Natan zsidó hitközségi biró" adósa volt a nemrég elhunyt (1671. ápr. 30) gróf Nádasdy Ferencnek. Az irat nem említi határozottan, hogy Natan biró Sárvárott élt, de a Nádasdyakról ez köztudott. (Kivonat Vasmegye székesegyházi káptalanának jegyzőkönyvéből és közölve az Izraelita Közlöny 1870. évf. 232.1.)

A soproni zsidók történetéről irt klasszikus művében irja dr. **Pollák Miksa**, hogy a sárvári kegyúr, gróf **Draskovich** 1686. április 2-án levelet intézett a soproni tanácshoz és ebben zsidó küldötteinek, **Geczli** Niko és társának kér salvus conductust.

Mindezek egy korai település **nyomai**, de még nem **valóság.**

A már emlitett Szeibert-monográfia adatai szerint a zsidók már a 18-ik század elején **hitközség-félét alapitottak.** Ezt valószinüsiti az a tény, hogy az „uj" zsidótemető is már kb 120 éve használatos, azt megelőzően a vár körül, az u.n. Vármelléken a régi temető ismeretes. Ma már az utolsó emlékek is széthordva, de 50—60 évvel ezelőtt még jó néhány állott épségben.

A Vármellék egészen 1900-ig külön politikai község volt, azóta Sárvárral egyesült. Itt a mindenkori földesurak kétes védelmének árnyékában huzódtak meg a szegény, zaklatott életü zsidók. Mégis azt látjuk, hogy most már állandó jellegü a tartózkodásuk. A Vármelléken 1758-ban 30, 1781-ben 77, 1802-ben 81-t tett ki a lélekszámuk. Az 1805-ös évből származó, kalligrafikus szépséggel rótt Chewra-könyv, vele együtt sok szép, más emlék is, a fasiszta dúlás áldozata lett. Az 1822-es összeirás 14 családot tüntet fel. Az első alapitók Singer Simon és Jósua, Schnabel Sámuel, Boskovits Szimcha, Schwarz Léb Pinkász és egy Zweitter-nevezetü voltak. Később ide tartoztak a „District" zsidó szórványai is, a közeli falvak. Egy 1859-es adókönyv szerint 48 községben összesen 56 család volt rabbinátusi adótétellel róva. Ennek összege évenként 10, 7, 4 vagy csak 2 forint volt.

Követve a számszerü adatokat, az 1948-as hivatalos összeirás nyomán azt látjuk, hogy a zsidók **jobban találták meg megélhetésüket a falvakban, mint a városokban.** Érezhető ez a sárvári vonatkozásban is. Mai szemmel tekintve **szinte érthetetlen** miként találták meg kenyerüket a falvak aránylag nagy létszámú településein? A sárvári járás területén

Bejczen 18, Gérczén 35, Uraiujfalu 32 (köztük Guttmann Dávid orvos), összesen 18 községben 272 lélek. Viszont a sárvári járási székhelyen (Vármellék) csak 63 lélek. Mindez lényegesen változott meg az 1867-es kiegyezés után, mikor is **megkezdődött a zsidók nagy feltörése a városok felé...**

Mint a sárvári gyülekezet rabbijai ismeretesek: az 1795-i összeírásban szerepel „Isaac Hinauer Rabinus Sarvariensis" — ám közelebbit működéséről nem tudunk. Utána rabbi Fischel, kinek neve a Chatam Szofer egy responzumában előfordul. Ezt követi rabbi Engel Mózes. E rabbi idejében történt, hogy Kol Nidré előimádkozása közben orrvérzést kapott, amit lemosva, a falba törült. Ez vérvádra adott alkalmat. Ám az urodalmi tiszttartó, felvilágosodott ember lévén, kijelentette: „A dolog nem lehet igaz". Ugyanő vezette a Chewra Könyvet, melyben az első bejegyzés 1805, utolsó 1844. Utóda Breiner Bendet, rövid ideig Reich Vilmos (később Baden b. Wienben működött), Ehrenfeld B. később mattersdorfi rabbi, ezt követte Szofer Efraim Fisl, aki 1894-ben meghalt. Ekkor Fischer Tóbiás előbb mint helyettes működött ,két év mulva véglegesítették.

Breuer és Szofer rabbik még a Malom-utcai templomban működtek. Az utóbbi idejébe esik a híres kongresszus, amikor a kis létszámú sárvári zsidóság is két ágra szakadt. Az osztozásnál a templom a neolog árnyalatnak jutott, az iskolát, a temetőt, a régi házat és annak tartozékait az orthodoxok kapták. Rövidesen hozzáfogtak egy uj, monumentális templom építéséhez (1882), így a fejlödés lehetőségei adva voltak. Érdekes megemliteni, hogy a szétválás idején két Schnabel-testvér állott a két árnyalat vezetőjeként, jó testvérek, de ebben az egy ügyben nem ismertek tréfát.

Élénk, zsidó szellemtől áthatott élet fejlödött ki mindkét hitközségben. A már említett Fischer Tóbiás főrabbi volt az orthodoxia rabbija, szellemi feje mintegy negyedszázadon át, az áldott, galamblelkü és az életet, de különösen az ifjúságot szerető, melegszivü Reb Tajvijeh. Az ő fia, a mártirhalált szenvedett rabbi Menachem volt a követője. Ezen időben ez az árnyalat mintegy 80 családot számolt, kb 450 lélekkel. A hitközség életében jelentős szerepet vittek az alapitó Schnabel-család, a mélyen vallásos Schwarz Adolf és családja, a köztisztelt Löwin Izrael és fia, a Chewra elnökeként ügybuzgó Reichnitzer Szimche, Berger Antal hitk. elnök és még sokan mások. Hosszú évtizedeken át az ifjúságot tanitották Maislis Jakab, Neu Lipót, Steiner Zsigmondné, Wassermann Simon, Kupfer Izsák tanitók, illetve hitoktatók. Schück Jenő mint rabbi-ülnök működött.

Lényegesen kisebb számú volt a neolog hitközség, amelyhez később a Cukorgyár tisztviselőinek nagy része is tartozott. A hitélet és közjótékonyság terén számos kiválósággal rendelkeztek. Nem volt humánus és zsidó cél, melyre egy Elbenschütz Emil dr., Krausz Sándor vagy egy Feldmesser Imre dr. ne áldozott volna. Sokan követték példájukat. A neolog község igazi vezetője és irányitója pedig Goldschmidt József cukorgyári igazgató volt. Működési idejébe esik a templom korszerü restaurálása.

Élt, fejlődött és virágzott a sárvári zsidóság fája és annak mindkét ága. Ez volt a helyzet az első világháború kitöréséig. A háború és annak nélkülözései súlyos teherként nehezedtek az ottani zsidóságra is, tagjainak nagy része szegény, kétkezi ember volt. Sokan, mint katonák évekig távol voltak családjuktól. A háború utolsó évében felütötte a fejét az antiszemitizmus.

A sárvári választókerület mindenkor is úgynevezett biztos néppárti (katolikus) kerület lévén, a vallási gyülölködésnek mindig is volt ott bizonyos talaja. Egészen a háborúig, pontosan a forradalomig, ez nem juthatott kifejezésre. Erős, központi kormányzat is volt addig, amely az ilyen kilengéseket féken tartotta volna.

Minden megváltozott, mikor a forradalom és az utca vette át az irányitást. A kommunizmus — legalább is elvi síkon — mint eszme nem ismer faji gyülöletet. Sajnos, sárvári átiratban ez másként hangzott és 1919. március 23-án, az első kommün kitörésekor — szinte ellentétben az egész országgal — Sárvár volt az a hely, ahol a zsidók üzleteit és némelyek lakását is kifosztották.

Ugyanazon év aug. havában az ellenforradalmi Horthy-tisztek és a feldbachi legények vették át az uralmat. Megkezdödött a kommunisták, elsösorban a zsidók rendszeres üldözése. Bár ezen alkalommal véres attrocitások, mint a szomszédos Jánosházán vagy Tapolcán, itt nem voltak, mégis voltak hetek, mikor a zsidók Sárvárról menekülni voltak kénytelenek.

A néhány évi kurzusidö után a Bethlen-féle „konszolidáció" viszonylag nyugalmas 15 esztendeje következett. Numerus clausus, némi zsidóverés itt-ott, de a felszínen nyugalom. A soviniszta fasizmus azonban állandóan élesztette a tüzet, elsösorban a zsidók elleni gyülöletet. Gömbös következett az ö 96 pontjával, a **revideált**, majd **restaurált** zsidógyülöletével, az 1935-ös választások után pedig fokozatosan előre nyomultak a **német szállascsinálók**, a **nyilasok**. A kormánytól pénzelt Esti Ujság és Függetlenség c. két huligán ujság kedvezményes áron, **házhoz szállította a gyülölet slogenjait a csekély itélőképességű közönségnek.** Ezzel tudatosan megmérgezték a magyar közvéleményt. Minthogy a csehek és a jugoszlávok messze voltak, kissé fel is voltak fegyverkezve, ennélfogva jól jöttek a zsidók, akik kéznél is voltak, vissza sem üthettek és igy szinte intézményessé váltak, mint a „Divide et impera" ösrégi kormányzati bölcsesség szenvedő tárgyai.

1938. okt. 6-án a nemzeti gyásznapon rendezett esti gyülésen a hivatalos szónokok már nyiltan zsidóztak. Utánna néhány tucat huligán tartotta rettegésben a városka zsidóságát.

A világháború kitörésekor (1939) itt lengyel internáló tábor létesült. Eleinte nem tettek különbséget a lengyel katonák között. Később a zsidóvallású lengyel katonák külön „szigoritott" táborba kerültek. Ezek a meg-

különböztetések fájólag hatottak a helyi zsidóságra is. Az Erdélyi bevonulást követően (1940) a másvallású magyar katonákat leszerelték. A zsidóknak munkatáborba kellett mennie. Megkezdődött a zsidóságnak ezen gyötrődése, szenvedése és vértanusága, Galicia, Ukrajna és Bór, amelyben a zsidó fiatalság szine-java sinylődött.

Az élelmezési helyzet egyre nehezebbé vált. Ellenintézkedésként megkezdődtek a kutatások és razziák. Persze kizárólag zsidók lakásaiban. Csendőrök gyűrűje vette körül az egész várost. A cél: minél több „tettes zsidót" leleplezni, mint 3—4 drb szappan vagy negyedkiló kávé „elrejtőjét".

A jogtalanul megindított, erkölcstelen háborúért, a magyar nép felesleges szenvedéséért kellett a bünbak! Mindenért, mindenben a zsidók lakoltak! Az angol légitámadás után „a győri rabbi fia vezette őket", a kisvárdaiak „rádión adtak értesítést a cseheknek" és mindezt el is hitték sokan. De lehet-e csodálkozni ezeken az ostoba gonoszságokon egy országban, melynek vezetősége megtámadhatta a levegőben Kassát, hogy ezen a címen azután hadat üzenjenek az oroszoknak?

1944. március 19. Verőfényes, vasárnap reggel. Mégis a legsúlyosabb gyász és sötét végzet fátyla akkor borult a magyar zsidóság fejére!

Pár nappal később egy kis SS-osztag fészkelte be magát egy elmenekült zsidó lakásába. Ittak, dőzsöltek, szeretkeztek. Esténként és éjjelente szorgalmasan látogatták a zsidókat, egyelőre „vásároltak" — pénz nélkül és szenvedélyesen gyűjtöttek órát, rádiót és ami a kezük ügyébe akadt.

Március 31-én bezárták a zsidó üzleteket. Megjelent a rendelet a sárga csillag viseléséről, a zsidó vagyon bejelentéséről és elkobzásáról.

Május 7. Szerdai nap. **Reggel hat óra, darutollas csendőrök** mennek házról-házra, persze csak zsidókhoz. Felkészülni és félórán belül indulni a gettóba. Lehetően minél kisebb podgyásszal.

Gettó. Zuhogó eső és fenékig felfordulás. Százötven zsidó család összezsúfolva, 2—3 család egyetlen szobában. Rémhírek, amik később valósággá válnak. A cukorgyári mérnököt elhurcolják. Nagy bűne van. 50 évvel ezelőtt Galíciában született.

Sárvárott külön gyötrelem is van. Zsidó internáló tábor, illetve hivatalosan: „2. számú magyar királyi Rendőrségi Kisegítő Tolonchház." Oda kerülnek azok a **súlyos bűnösök**, akik 1919. március 19-én vasutat használtak, vagy liter tejért sorban álltak, esetleg a lakásuk lett más számára kívánatos. Az internáló tábor helyzete gyötrelmes volt. Napi 20 deka kenyéren kívül a legiminimálisabb koszt, minden legkisebb „kihágásért" kollektiv büntetés. Amikor a létszám 1000 fölé emelkedett — összesen két alkalommal — szervezett transzportok, 19 marhavaggon internált a bizonytalan cél felé. Ma már — sajnos — ismerjük a sorsukat...

Viszont a cukorgyári gettóban tömörített helyi és környéki zsidóságot az akkor szokásos torturáknak vetették alá. Csendőrségi vallatás, verések az „elrejtett" holmi után, majd az átszállítás a selyemgyári gettóba.

Ott a jánosházai és részben a messzi enyingi gettókkal egyesítve, június végén deportálásra kerültek, az irány: Auschwitz!

A pusztulás mértékét az alanti számszerű adatok igazolják:

1. Sárvárott 1944. március 19-én a zsidó lakosság száma — a munkaszolszolgálatot teljesítőkön kívül . . . . . 735 fő
2. A hitközség körzetében 21 községben . . . . . 150 „
   összesen . . . . . 885 lélek
3. Ezek közül elpusztult az anyahitközségben . . . . 611 lélek
4. A szórványokból . . . . . 125 lélek
   összesen . . . . 736 lélek
5. A gyermekáldozatok száma (16 éves korig) . . . . 154 lélek
6. A gettózás előtt Sárvárott 2 zsinagóga volt, ebből az egyik rombadőlt, a másik nagytemplomban csak a falak maradtak meg, a berendezést széthordták.
8. Az iskola működésének utolsó évében 103 tanuló tanult. A visszajöttek között **egyetlen gyermek nem volt.**

Az utóbbi körülmény, továbbá a környezetben az őszinte megbánás hiánya, erősen elkedvetlenítően hatottak azokra is, akik kevés számban a pusztulásból megmenekültek. Előbb hitközség-félét alapítottak és igyekeztek az adott helyzetbe némileg beletörődni. Ez nehezen ment és ezen időben bizonyos politikai átalakulások is voltak, melyek nem voltak alkalmasak a mult hibáinak feledésére. Mindinkább elszéledtek a kevés visszajöttek, sokan Erec felé vették útjukat. A hitközségi élet megszünt, annak értékei elprédálva. A templomot egy cipész-szövetkezet kapta meg műhelyül.

A hur elpattant.

VASVÁR

E nagymultú község a vármegye névadója és zsidó vonatkozásban egyik legrégibb emlék is fűződik hozzá. A már közölt, 1263 évi, május 22-én kelt okirat névleg említi a vasvári Farkas-zsidót, a csatári káptalan elveszett bibliájával kapcsolatban. Megjegyzendő, hogy ugyanezen monostor egy sokkal korábbi, 1150 körüli okmányban is előfordul, sőt abban 4 zsidó névleg is említve van. Sajnos, az utóbbiak lakóhely megjelölése **nélkül.**

Egyetlen zsidónak ott-tartózkodása lehetne sporadikus eset és nem utalna okvetlenül egy fennállott közösségi életre. Vasvárnál azonban a helyzet más, mert egyéb, teljesen megbizható adatok is utalnak egy **korai, zsidó településre.** Elsősorban az, hogy megyeszékhely lévén, ott a zsidók bizonyos védettséget élvezhettek a tatárdulást követő, nagyon is bizonytalan időkben. Továbbá, mert a vasvár-szombathelyi káptalannak a vasi levéltárban őrzött iratai egy hosszantartó perről tanuskodnak, amely 1390

körül keletkezett. A vasvári káptalan és a városi polgárság között három évtizeden át dult a harc az u.n. „**Zsidóföld**e" birtokáért, amely kétségtelenül egy **korábbi** zsidó település emléke. Ugyancsak vita tárgyát képezte a **zsidók temetője** is. A per csak egyre dagadt, két király is intézkedett benne, végül is 1416. aug. 12-én végződik, mikor is a vitás területeket egyezségileg felosztják. A periratokban szereplő határmegjelölések már konkréten ottlakó zsidókat nem említenek. Feltehető, hogy az 1360-as általános kiüzetéssel egy korábbi, zsidó hőskor bevégződött és oda vissza nem tértek. Mert légyen a köz- és vagyonbiztonság bármilyen alacsony fokon, nem tehető fel, hogy zs. település meglétekor annak temetője felett mások osztozkodnának.

Arról, hogy a kiüzetés után zsidók oda visszatértek volna, nincs semmi elfogadható alapunk. Általában: a kezdet biztató jelei után aránylag kevés tudomásunk van a **későbbi** középkor sötét századaiból.

Maga Vasvár sokat szenvedett a háboruk alatt, teljesen elpusztult a török hódoltság idején és csak annak megszünte után épült fel ujból. De nemcsak a háború, a nehezen létrejött és előnytelen békekötés emléke is fűződik Vasvárhoz (1664. vasvári béke). Rossz ómen volt, mert nyomon követte a Wesselényi-féle összeesküvés. Nehéz feltételezni, hogy ezen időkben zsidóknak ott létlehetősége lett volna.

Igy az első kezdet után három évszázad telik el, anélkül, hogy ott zsidókról említés volna. Az 1698. évi Canonica visitatio említi ugyan, hogy ott 3 nem-katolikus is lakik, de csak 1788-ban van zsidókról világosan szó. Tíz évvel később, az 1798-i megyei összeirás is csak egy zsidó családot említ. 1809-ben ellenben már tíz, 1813-ban 13, 1819-ben 18 és 1822-ben 41 család lakott ott. Ám ezen időben a zsidók csak élhettek ott, de meghalniok és főleg temetkezniök ott — nem volt szabad. Hallottaikat a 12 km-re fekvő **Nemeskolta** községbe kellett vinniök. Az utóbbi kis falusi zsidó temető sirkövei tanuskodnak arról, hogy ez a helyzet néhány évtizedig fennállott. Csak 1815-ben került sor temető vásárlására. Ugyanezen évben már Chevra Kadisa is működött. Jóval később került sor a templom építésére (1865), de iskola már 1860-tól fennállott. Régi okmányok feljegyzik, hogy az első települők a Ragendorfer és Rosenberger-családok voltak Vasvárott, őket követték mások, a Gottlieb, Dénes, Schwarz, Winckler, Breiner, Auerbach, Rechnitzer, Bass, Rothauser stb. családok.

Az ottani zsidóság élénk részt vett Vasvár társadalmi- és gazdasági életében. A poros és elmaradt Vasvár ismét lüktető központ lett, villanyáram, gőzmalom, téglagyár alakult **mindvégig zsidó kezdeményezésből**. Az aránylag kis közületből 48-an vettek részt az első világháborúban és közülök 19-en elestek. Mindez nem számított és nem jelentett mentséget, amikor a vész rátört a zsidóságra.

Működő rabbik voltak: Mose **Toponare**, majd **Schwarzenstein** J. Sámuel, aki később Simonyiban működött, 1846-ban **Schwarzenberg** Dávid,

majd 1865-től kezdve, 35 éven át, egészen a századfordulóig, **Berger** Lipót. Ez utóbbi a Ktáv Szófer tanitványa. Élete elég küzdelmes volt, mert magyarul nem tudott, holott a község már teljesen megmagyarosodott. Két év után, 1902-ben dr. **Hirschler** Ignácot választják, aki 1907-ben Szegedre ment hittanárnak. Bizonyos interregnum után követte 1911-ben dr. **Herskovits** József, modern gondolkodásu, de szigorúan vallásos rabbi. Az utolsó adatok szerint 69 család élt Vasvárott (217 lélek) nagy, kiterjedt körzettel, ahol — 36 községben — összesen kb 50 család lakott.

Mindez — sajnos — csak a mult kisértő árnya. Ami megmaradt: romos épületek és a mult megszentelt fájdalma.

Szívünk vérzik, midőn látnunk kellett, hogy egy maroknyi becsületes, szorgalmas zsidó a Hegyhát göröngyös talajában életet, mozgást, modern földmüvelést és kulturát teremtett; és ez lett a fizetség. Vasvár mindig biztos néppárti (katholikus) kerület volt, az antiszemitizmusnak mintegy melegágya. Mindez bőven meghozta dudva — és üröm termését, amikor arra az alkalom megvolt. Még így is, még ilyen körülmények között **sem szabad általánositani.** Mert e vidéken élt pl. bezerédi Bezerédy István földesúr, Vasmegye nyug. főispánja, liberális felfogású, igazi magyar úr. Aki — úgy mondják — közel 90 éves korában felutazott Pestre, amikor a Felsőház, melynek tagja volt, a második zsidótörvényt tárgyalta. „Testem nem kivánja és lelkemnek nem kell. Ezt akartam megmondani". És egyenest hazautazott. Tehát voltak ilyenek is, csak sajnos, nagyon, nagyon kevesek.

SZENTGOTTHÁRD

A város sokat szenvedett a háboruk folyamán és a török hódoltság alatt. Mindazonáltal konzekvensen elzárkózott zsidók befogadása elől. Ha voltak is ott a 18-ik században, ezek rohonczi zsidók lehettek és csak ideiglenesen tartózkodhattak Gotthárdon. Az 1798-i összeírás csak egyetlen zsidót említ, név szerint Josephus Aschert. Csak az 1840-es évi törvény teszi lehetővé ottani lakhatásukat.

1864-ben mindössze 7 zsidó család lakik Szentgotthárdon, közöttük Friedländer Sándor metsző. Önálló hitközséget még a század 70-es éveiben sem képeztek, ki Rohoncra, ki Németujvárra, ki Körmendre stb. tartozik. Amidőn később (1889) a hitközség megalakult, mint anyakönyvi kerületnek rabbit is kellett tartaniok. Ezen okból az említett metszőt rabbi-helyettesnek léptették elő. 1915-ben már volt iskola, 45 tanulóval és a hitközség ekkor 140 tagot számlál, azonban ebből 60 a kerületben lakik.

A község tagjai mindenkor részt kértek a közcélú áldozatokban. Külön megpróbáltatás jutott osztályrészül, amikor 1938-ban Ausztriát a nácik megszállták, mert a városka közvetlen az osztrák határon fekszik és rövidesen menekültekről kellett gondoskodni.

A szentgotthárdi zsidóság mindig és mindenben megtette kötelességét. Sajnos, csak emlékmű hirdetheti, hogy ott is a zsidóság sorsa bevégeztetett.

★

Nagy vonásokban, a földrajzi távolság okozta lehetőségek között ismertetni kívántuk a mai határok területén létezett kehillák történetét. Ám a teljesség kedvéért emlékeznünk kell még néhány zsidó közületről, melyek a századok során egyazon sors részesei voltak a vasi zsidósággal, közös eredettel és közös kulturával.

Ezek közül kétségtelenül a legfontosabb és irányító szerepe **Rohoncnak** volt. „Anya és város Izraelben", mert a vasi zsidóság nagyrészt onnan áradt ki.

Lényeges szerepe volt még Németujvár, Városszalónak és Muraszombat közületeinek.

Mindezek az első világháború óta nem tartoztak Vasmegyéhez, hanem Ausztriához, illetve Jugoszláviához lettek csatolva. Alig három évtized különállása után ujból egyesítette őket a **közös zsidó végzet.** Mert egyazon fékevesztett gyülölet szitotta a lángot, mely elhamvasztotta itt is, ott is, századok megszentelt hagyományait.

ROHONC (RECHNITZ)

Jelenleg az ausztriai, Burgenland tartományhoz tartozó, kb 5000 lakósu nagyközség, amely az 1938-i hitleri betörés óta „Judenrein", feltehetően ma is. Igy ma politikailag nem tartozik Vasmegyéhez, sőt nem is Magyarország és létezésében már — sajnos — teljesen a multé. Mindazonáltal: sem idő, sem sorscsapások nem szakíthatják meg azon érzelmi kapcsolatokat, melyek e nagymultú kehillát a mi történelmünkkel összefüzik. Volt olyan két évszázad, amikor abban vezető szerepet vitt. Mint szellemi központból, innen áradt szét a zsidó élet Vasmegye számos vidékére, de sokkal távolibb országrészekre is.

A zsidó tudomány művelői már korábban igyekeztek feltárni az ottani zsidó élet, a műemlékek, okmányok, jelentős antik kegyszerek és temetői emlékek halmazatát. Monográfiáját előbb dr. **Zipser** Mayer rabbija, majd dr. **Bernstein** Béla szombathelyi főrabbi irta meg. A. M. Zs. Oklevéltár is számos rohonci vonatkozású okmányt ismertet. Mi itt csakis ezen művek rövid, vázlati ismertetésére szoritkozhatunk.

A rohonci hitközség kezdete a 17-ik század elejére vezethető vissza, amikor a városka még osztrák kézen volt. A 3. évszázados temetőjében az első olvasható sírkő 1682-ből való, de maga a temető sokkal régibb. Már a 17-ik század közepén rendes imaházuk is volt, melyről a fennma-

radt frigyszekrény-takaró (1649) tanuskodik, ezt a község jámbor asszonyai adományozták.

A község maga és így zsidósága is, nemsokára a Batthyányi grófi család kezére került, alattuk viszonylagos nyugalmat és védelmet élveztek. Majd 1702-ben az imaházat — addig grófi tulajdon — megváltják 500 forintért, melyet a híres bécsi udvari faktor, Wertheimer Sámuel nekik kölcsönöz. Nemsokára, 1718-ban, egy domb tetején, szép és előkelő helyen, uj templomot épitenek. Ez 1855-ben restaurálva, a legutóbbi időkig fennállott. Díszére válnék bármely városnak és eléggé tágas volt, hogy a főünnepek idején befogadja az oda messze vidékről is hazatérő kültagok seregét, Vas —, Zala — sőt a távoli Somogy megyéből is. Viszont a temető az idők folyamán szüknek bizonyult és azt háromszor is kibővitették, 1731, 1750 és 1768-ban.

Az 1735. évi összeirás szerint Rohonc, a maga 323 lélekszámu zsidóságával, a hatodik helyet foglalja el országos viszonylatban.

A község tehát virult és fejlődött. Az első védlevél (1673) Batthyányi Kristóf gróftól származik, azt fia Ádám (1687. jul. 10) kibővitette. Ez utóbbi 36 családot sorol fel, ebből állott a hitközség. Betekintést nyújt ez az okmány a zsidók gazdasági függőségére is. Minden család 6 forint évi védpénzt fizetett, továbbá a kereskedési jogért a hitközség külön 20 forintot, az aprómarha vágatásért 40 forintot. Ezzel szemben a hatalmas grófi család védelmét élvezik, ami többé-kevésbé hatályos. Ám ezen idők háborus viszonyai a rohonci zsidókat sem kerülték el. A kuruc-labanc háborúság idején (1704) egy portyázó kuruc csapat megsarcolja őket. Az Oklevéltár vonatkozó iratát más helyen ismertetjük. A rohonci zsidók egyébként kereskedtek, Szombathelyre is bejártak, amely város akkor tőlük elzárt terület volt. Ezen átmenő jogukat a földesúr megvédelmezi. Messzebb vidékre is eljutottak. Az 1709-i pozsonyi összeirásban két rohonci zsidó nevével is találkozunk. A kuruc idők elmultával (1706. dec. 13) I. József császár az ottani főnemesség kérelmére kétévi fizetési halasztást (moratorium) engedélyez a kirablások és kifosztások által tönkrement rohonci zsidóknak. Ez után nyugalmasabb idők és fejlödés következett.

A közület szaporodott. 1715-ben 38, 1720-ban már 66 házat birnak. A 18-ik század második felében több mint 200 családot számlál, a kerülettel együtt.

1732-ben B. Eleonora grófnő egy „Judenpolizei" nevű szabályzatot adott ki számukra, mit 1737-ben kibővített. Ez a rendelkezés a zsidók védettségi helyzetét, az urodalommal szembeni kötelezettségeiket, de teljes belső életük szabályozását is magában foglalja.

Már érintettük, hogy ez a „védettség" nem volt holmi olcsó mulatság. Egy 1740 körül fennmaradt számadás szerint a következőket fizették: Nagy mészárszékért 400 frt, kis mészárszékért 80 frt, fiatal marha vágásért 40, koser bor mérésért 400, pálinka mérésért 400, baromfi vétele alóli

megváltásért 75, maga a védelmi-díj 1116, régi kivetés átlag 200, egyéb 300, ez összesen 3011 forint. Ezenkívül a kegyuraságnak évi ajándék 13 arany, 2 süveg cukor, 4 font kávé, 3 tucat narancs, 3 tucat citrom, 2 lud. A tiszttartónak 6 frt, 1 lud. Az urodalmi írnoknak 1 lud, 1 font bors. Ugyancsak a gazdának is. Szóval borsos volt a számla. Fizettek még a két keresztény papnak, a vásárbirónak, a kisbirónak, minden céhmesternek és még a községi juhásznak is. Ezek volnának a helyi hatalmasságok. Ezen rohonciakon kívül még a vidéki uraknak, alispánnak, szolgabirónak, ügyésznek, szombathelyi és kőszegi biráknak, a kántornak orgonapénzt és a toronyóra világitását is.

Mindezt pedig fizette az akkortájt — mint említettük — 200 családból álló zsidóság, melynek csak fele lakott Rohoncon, a másik fele meg a kerületben, vagy állandó mozgásban Németujvár, Körmend, Vasvár, Sárvár, Kanizsa, Szentgrót, Egerszeg, Tapolca és Keszthely irányában. Ehhez járult még — 1749 után — a fiscusnak is fizetendő, országos jellegű **türelmi adó.**

Nem volt könnyű rohonci zsidónak lenni!

A gazdasági elnyomottság mellett annál inkább csodálható az a szellemi élet, amely ezen közületből kiáradt. Messze földön híres rabbik működtek ott, akik közül 12-őt névszerint is ismerünk.

A sort megnyitja rabbi Arjeh Jehuda **Löb**, aki a 17-ik század végén működött;

R. Izsák **Prossnitz**, aki csodatévő hirében állott, 1700ban halt meg és Rohoncon van eltemetve;

R. Ábrahám **Epstein** Halévi. Chaszid, kabbalista volt és szombatonként tiszta fehér ruhában járt. Kb 1720-ig működött;

R. Áron **Sabbatai**, a második helyen említett r. Izsák Prossnitznak fia. Már 1727-ben, mint rohonci rabbi ir responzumot, amely fel van véve a Maharam kiadványában. Ott Áron Mezeritsnek mondja magát. A belső fejlődést illetően az ő idejében a Chewra alapszabályait rendezték, Bét Hamidrast létesitettek, viszont a magánimaházakat megszüntették. Ugyancsak működési idejébe esik a helyi hatóság már említett „Judenpolizei" c. szabályzata. Meghalt 1747-ben.

R. Jehuda Löw **Stassow** már 1748-ban ott működött. Erős jellem, egy időben sok küzdelmet kellett vivnia, de állta a sarat. Ellenfelei közül egyeseket chéremmel sújtott. Vádolták azzal is, hogy a Sabbatai Zwi híve, úgy mint mestere, **Eibenschütz** Jonathan rabbi. Kénytelen volt menekülni, majd visszatért, de csak hívei fizették. 1767-ben (Elul 6-án) halt meg. Ellenei még a koporsót is megdobálták, de egyikük hirtelen megvakult, mikor visszatért a temetőből. Ez csillapitólag hatott a feldult szenvedélyekre.

A közösség leghíresebb rabbija, r. Elázár **Kallsch.**

1745-ben született Kismartonban (Eisenstadt). Személyével a nem-

rég elhunyt nagy tudósunk, dr. Richtmann Mózes professzor is foglalkozott. Nagyatyja a híres **Maharam** Asch volt. Ő maga levelezésben állott **Landau** Ezékiel prágai orsz. főrabbival. Több helyen megválasztják rabbinak. Ugyanő volt az, akinek a körmendi rabbival halachikus ügyben konfliktusa támadt, amit azon helyen már ismertettünk.

Követte őt a rabbi tisztségben r. Áron **Holics** (Schönfeld).

1782-től működött, két évtizeden át. Majd a Szentföldre megy, ott is hal meg, magányosan, egyedül, mert felesége nem követte.

R. Alexander **Maislis.** Kb 1800-ban foglalta el a rabbiszéket. Levelezésben állott a Chatam Szóferral. Később megvakult és helyettese azon **Königsberger** Lajos, akivel majd mint első szentmártoni (szombathelyi) rabbival találkozunk.

Maislis rabbi 1819-ben hunyt el.

Némi interregnum után (1822) r. Gavriel **Englmann** Hakohén lett megválasztva.

1771-ben Vágujhelyen született, 14 éves korában már halachikus előadásokat tartott. 18 évesként megnősült. Később sorscsapások érték. Már Vágujhelyen, mint dajan működött, onnan jött Rohoncra. Számos mű szerzője, 29 évi áldásos működés után, 1851-ben halt meg.

A közület ezen időben a fejlődés zenitjén állott. Az 1848-i idők viharai némileg elkerülték Rohoncot (nem úgy, mint pl Szombathelyt), az akkori összeírás szerint Rohoncon 209 zsidó család élt.

A már említett dr. Mayer **Zipser** 1854-ben jött Rohoncra.

1815. aug. 14-én, Balassagyarmaton született, kora ifjúságában kitünt már éles eszével. Mint 15 éves, Prossnitzba ment tanulni, onnan Nikolsburgba. Titokban müveli a világi tudományokat is, németül, angolul, franciául tanul. Személyével és működésével e könyv külön fejezetében (lásd: Vallási vezetőink) részletesen foglalkozunk.

Még tevékenyen részt vett az 1868. évi országos kongresszuson, majd a következő évben elhunyt.

Ehrlich Mór lett az utóda, a körmendi rabbi fivére. A hitközség a congresszusi (neolog) irányhoz csatlakozott. A gazdasági átalakulás, a faluból a városba való feltörés, kivándorlás és átköltözködés következtében a közület számbeli ereje folyton csökkent. A századfordulón már csak 60—70 család élt Rohoncon, mintegy 170 lélek.

1825 óta a rabbiállás betöltetlen volt és a vallási funkciókat **Glück József** kántor és hitoktató végezte.

Megemlékezvén a hitközség szellemi vezetőiről, az iskolaügy alakulásáról is számot kívánunk adni. A rohonci község mindig is súlyt helyezett arra. Már az 1736. évi megyei összeírás négy magyar származású tanitót sorol fel, ugyancsak 1770-ben is. Négy évvel később a tanitók száma már 6. A mult század közepén négyosztályos iskolát építettek, ez 1923-ig

állott fenn. Anyagi okok és tanulók hiánya miatt az iskolát megszüntették és a polgári iskola céljaira adták bérbe.

A magasfokú hitéletnek, amely a közület zsidóságát eltöltötte, lényeges bizonyitéka még a számos ereklye, kegytárgy, felajánlás is, valamint ősrégi kéziratok és dokumentumok. A rohonci templom kegyszerei antikvitásuk révén jelentős értékűek voltak. A már említett 1649-ből származó parócheton (frigyszekrény-takaró) kivül a legrégibb ereklye 1727-ből volt. További dusszövésű függönyök 1751-ből, majd 1794-ből. Antik serlegek, tóravértek, tóratornyok és tóraköpenyek tömege díszitette a templomot. Az irattárban számos okirat és kézirat, amely muzeális feldolgozásra várt.

Mindez alámerült az Idők örvényében, amikor a lelketlen nácihordák lerohanták Ausztriát és mindent megsemmisitettek, főleg ami zsidó szépség volt.

Nekünk, volt vasiaknak külön fájdalom a nagynevű rohonci zsidóság pusztulása, ahol valamikor a vasi zsidóság bölcsője állott!

MURASZOMBAT

Mint hitközség, kétségtelenül egyike a legfiatalabbaknak.

Az 1727. év november 24-i helytartó-tanácsi rendelet szerint Muraszombaton is fennáll azon „anomália", hogy a vámot zsidó bérli. Ez azonban nem bizonyitja, hogy ott zsidó állandó jelleggel tartózkodott. Lehetett az idegenben lakó zsidó is, mint azt Kőszeg esetében is láttuk. A megyei összeirás a 18-ik században nem említ zsidót Muraszombaton. Azonban a 19-ik század elején már vannak: 1809-ben 4, 1813-ban 5, 1822-ben 13. Nem világos az utóbbi esetben, hogy családokról vagy csupán lélekről van szó. Ezen első település feltehetően a városszalónaki közület fiókja volt, mert tagjai már 1818-ban oda fizették a türelmi-adót.

Mint a község első rabbija ismeretes: dr. Frank József, később fiumei rabbi. Működési ideje Muraszombaton hét év, 1897-től 1904-ig. Azután csak rabbihelyettes volt. Uj temploma 1908-ban épült fel. Ezen évben dr. **Schweiger** Albert lett rabbiként megválasztva, ki három évig működött. Utóda 1941-től dr. **Kis** Henrik. Külön zsidó iskola hiányában a hitoktatás elég gyenge. Mindazonáltal hitéleti vonatkozásban a község számottevő. Vezetésében részt vettek a Heimer, Frimm, Vályi ügyvéd, Kohn Samu, Koch Gyula stb. családok.

A világháború sok terhet és szenvedést jelentett a nagyrészt szerény megélhetésű zsidóságnak. Annak befejezése után a Muravidék (Prekomurje) Jugoszláviához került, annak 921 főnyi zsidóságával, akik Muraszombaton kívül még két községben éltek. Ezen uralom türelmet és megértést mutatott a zsidóság felé, a Balfour-deklarációt üdvözölte és nem gátolta a

cioni eszme fejlődését. Ám ez főleg a Vajdaságra vonatkozik, míg Muraszombat zsidósága nyelvében magyar és felfogásában asszimiláns volt. Ennek dacára éppen a magyar körök részéről érték súlyos atrocitások, amikor ez a vidék — átmenetileg az 1941—44 években — ismét magyar uralom alatt volt. Különösen a közigazgatás jeleskedett e téren, ami 1944-ben az elhurcolásban kulminált.

A bennünket ért tragédia mellett is dicséröleg kell megemlékeznünk Benko József ottani húsáru-gyárosról, aki élelemmel és lakással látta el a üldözötteket. Sajnos, ő maga, a rezsimváltozás után, egy súlyos félreértés áldozata lett.

NÉMETUJVÁR (GÜSSING)

A hitközség a mult század közepéig virult, azután hanyatlásnak indult és e század elején már csak tengödött. Tagjainak nagy része elhalt, sokan elköltöztek és ujak nem jöttek.

Feltehetően a zsidóknak Stájerországból való kiűzése után (1496) jelent meg az első zsidó a közeli Németujvárott. A városka 1524 óta, századokon át a Batthyányi-család úri birtoka. Azt is tudjuk, hogy ez a família megtürte és védelmébe vette a saját zsidóit. Mindazonáltal ez a korai település csupán feltevésen alapszik.

Biztosabb adataink vannak az ujabb zsidó életről. Legalább is a 18-ik század elején volt már ott hitközség, bizonyára a rohonci fiókja. Az 1789-i összeirás már 47 családot említ. 1793-ban, a kerülettel együtt, 54 család, 1795-ben 52. A 18-ik század fordulóján itt működött **rabbi József**, bővebbet róla nem tudunk.

A század elején a temető már akkor száz éves volt, itt nyugszik egy ismert rabbi, Jakov **Pollak**. 1804-től rabbi **Toviah Hakohen** ismeretes, öt a Chatam Szófer responzuma 1817-ben mint a n. ujvári rabbit említi. Később Verpelétre költözött. Utóda a Ch. Szófer kiváló tanitványa, rabbi Wolf **Tercisz**. Ez időben a hitközség kétségtelenül a zeniten állott. A templomot kibővítik 1833-ban, alig pár év mulva már ujból szük és 1839-ben más helyen épitették fel az uj zsinagógát, mely mindvégig használatban maradt.

Elemi iskolát 1855-ben létesitettek. Az 1848-as megyei összeirás kiemelkedően 634 létszámot említ. Ám a mult század második felében megkezdődtek az elköltözések, a zsidóknak feltörése a városok felé és ennek nyomán az ottani közösségnek lassu sorvadása. Mint rabbik ismeretesek még: **Sommer** Sándor, a már említett **Pollák** rabbi és a szintén nagyon érdemes **Grünfeld** Jakab. E rabbinak öt orvos fia volt; az egyik ott, N. Ujvárott praktizált. A hitközség vezetésében az Alexander, Latzer zsidó ügyvédei és mások vettek részt.

A község a kongresszus idején nem csatlakozott egyik árnyalathoz sem, hanem megmaradt a status-quo alapon. Végzete azonos volt a vasi zsidóságéval, csak már korábban következett be. Ausztriának a nácik által történt lerohanása után (1938) minden közösségi élet tragikusan felbomlott.

VÁROSSZALÓNAK (SCHLEINING)

Egyike a legrégibb községeknek. A hagyomány szerint szintén telepedtek ott le zsidók a közeli Stájer kiüzés után, 1496.

A konkrét tényeket tekintve, egy 1827-es okirat igazolja, hogy több mint száz éve áll fenn a szalónaki hitközség. Ezt egy más irat is alátámasztja, 1731. évi kelettel.

Az 1756-ban a Batthyányi grófi család védlevele szerint 39 családból állott a hitközség. Az 1770-es megyei összeírás viszont 57 családot sorol fel, 209 lélekkel. 1780-ban uj temetőt kérnek a gróftól. 1791. június 10-én megveszik az addig csak bérelt temetőt, a mészárszéket és a kórházat, 1400 forintért.

Az említett védelem árnyékában a kehilla fejlődött. 1795-ben már 62 család, 1798-ban 65, 1813-ban 80 és 1831-ben 126 család

Mint szalónaki rabbik ismeretesek:

Rabbi **Jákov Mi-Bród**, 1770 körül. 40 évig működött.

Rabbi Pinchasz **Mi-Leipnik**, a Chatam Szófer tanitványa, 1813—1819. Ezen idő után, 15 éven át, csak rabbiülnököt (dajan) alkalmaztak. Majd 1834-től 36 éven ét tanitott és lelkészkedett r. Moseh **Weinrebe**. Követte őt **Heinrich** Jónás rabbi, aki később beteg lett, nyugdijba ment és hivatalát **Blau B.** rabbi vette át, 1902.

A századforduló hanyatlást jelentett az ottani zsidóság életében. Ujabb megpróbáltatást a világháború hozott a mindinkább gyérülő szalónaki zsidóságnak. A rövid ideig tartó nyugalmi állapotot drasztikusan szüntette meg az Ausztriában is fellépett antiszemitizmus (Dollfus-éra), majd a végső csapás bekövetkezett Ausztriának a náci csapatok általi megrohanásakor (1938. márciusa).

A FALVAK ZSIDÓSÁGA

„Haszal szidur sel Korban Peszach" — a pészach-áldozat sorrendje befejeződött. A hely engedte rövidséggel foglalkoztunk Vasmegye volt kehilláival, a mult közös dicsőségével.

Ám nem volna teljes a kép, ha nem említenénk meg a zsidó élet egy üde, tápláló forrását, amely pozitiven hatott az említett központok

fejlődésére és a maga egyszerű, szerény, hűséges és tevékeny munkájával szolgálta az Ur dicsőségét.

A falvak zsidóságáról kell még szólanunk. A falusi szatócsról, korcsmárosról, kisgazdáról, az iparosról. Akinek kezét — jóllehet — megcserzette a fizikai munka, de érzéseiben egyenes és jellemes volt. Aki soha nem élt a zsidóságból, de annál inkább a zsidóságnak, minden tettével és gondolatával.

Nem elhanyagolható tényező. Igaz ugyan, hogy a fejlődés vonala más irányt vett és a mult század második felében megkezdődött a falvak népének nagy feltörése az empóriumok felé. A század közepén azonban még falvakban lakott a zsidóság többsége és ott kereste a megélhetését.

Fényes Elek történész a „Magyarország Geográfiai Szótára" c. művében (Pest, 1851) közölte a zsidó lakóság létszámát Vasmegyében az akkori adatok szerint és a falvaknak korhű elnevezésével. Ezt e cikk alján ismertetjük. Ebben a két város (Szombathely és Kőszeg) nem foglaltatik, viszont tartalmazza az akkori, nagyobb megye adatait, tehát az idővel elcsatolt részeket is. A mai szemmel nézve, szinte érthetetlenül állunk egyes falvak magas létszámát tekintve.

Nincs mód arra, hogy — az akkor szinte község méreteit elérő — Rábahidvég, Nemeskolta, Pinkafő vagy Ostffy-Asszonyfa történetét különkülön ismertessük, bár az sok esetben tanulságos volna a történelmi fejlődés szempontjából. A falvak iránti tisztelet és megbecsülés jeléül csak egy-egy példát említhetünk fel.

Igy pl **Rum** községet, 12 kilométerre Vasvártól, a Szombathely — Rumi helyi érdekű vasut végállomásán. A vidék gazdaságának mintegy központja és híresek voltak vásárai (Rümbener Marek).

Hogyan nézhetett ki e falvak zsidó élete belülről?

Mindössze 3—4 zsidó család lakta, hétközben azok is elszéledve a megélhetés göröngyös utjain. A szombat és az ünnepnapok összehozták őket. Mindenki fontos volt a „Minjan" szempontjából is. Rumban ez tradicionálisan a Lessinger-családnál történt, ahol külön helyiség volt szentelve ennek a célnak. Ez csak egy részlete volt a zsidó áldozatnak. Gondoskodni kellett a metszőről, aki rendszeres időpontban megjelent és a környékbeli zsidók számára a baromfit levágta. De nemcsak a sochet, hanem a közel- és távoli szegények (ajrachok) is megtalálták oda az utat és a pénzbeli segélyen kívül meleg zsidó vendégszeretetet is élveztek.

Külön gondot jelentett a gyermekek tanittatása.

Iskola volt ugyan helyben, de annak szelleme zsidó szempontból nem volt különösen lélekemelő. Igy pl. Rum önálló választókerület központja volt, mindig erős katholikus „néppárti", vagyis antiszemita beütéssel, egy időben azzal a kétes dicsőséggel, hogy a hirhedt zsidófaló Istóczy volt a képviselője. Igy a rumi zsidók — ha csak tehették — gyermekeiket ide-

genben tanittatták, egyik másik a jesivára is eljutott vagy magasabb világi képzettséget is elért.

Érdekes, hogy éppen ezen kis községben a cioni eszme hü követőkre talált. Igy pl. a már emlitett Lessinger-család 7 gyermeke közül hatnak családja Erec felé gravitált és váltak itt oz Ország hasznos épitőivé.

Bárcsak ugyanezt jelenthetnők Uraiujfaluról vagy Répcelak felől. Milyen érték lett volna az ország számára egy ujfalusi dr. **Bencze** József, aki ember, orvos és tudós volt egy személyben! Mennyi az elkallódott és még több, ami elpusztult a falvak derék zsidóságából.

Végezetül itt következnek a már emlitett demográfiai adatok kb. 1850-ről :

	lélekszám		lélekszám		lélekszám
Vasvár	55	Felső Paty	20	Kám	16
Vármellék=Sárvár	90	Felső Őr	10	Káld	30
Torony	8	Nyögér	14	Jánosháza	127
Tilaj	4	Német Ujvár	526	Ják	23
Telekes	8	Nick	10	Högyész	38
Szergény	8	Nádasd	8	Hosszufalu	10
Tót Szt. Péter	8	Mindszent	20	Hetye	18
Szt. Iványa		Mihályfalva	29	Rába Hidvég	79
és U. Ujfalu	18	Meszlen	20	Györvár	12
Szt. György	8	Megyes	13	Német Gencs	6
Felső Szeleste	11	Mártián	4	Gércze	19
Német Szecsöd	14	Mártonfa	20	Duka	55
Szalonak	600	Nemes Magasi	30	Iván Egerszeg	12
Sennye	15	Pór Magasi	4	Rum	
Söpte	7	Lak (Répcelak)	44	Nemes Dömölk	43
Kis Somlyó	28	Rába Kövesd	14	Döröske	10
Nagy Sitke	5	Köcsk	14	Csönge	20
Zsenye	8	Kiskölked	12	Bucsu	28
Simonyi	151	Körmend	480	Bagota	5
Salfa	14	Rába Kovácsi	10	Bejcz	13
Ság	8	Kisbér	12	Baltavár	5
Rohonc	1038	Keresztur	14	Ostffy Asszonyfa	35
Pinkafő	80	Kenyeri	13	Andrásfa	6

SZOMBATHELYI EMLÉKEK

Irta: RAGENDORFER SMUÉL, Bné-Brak

Nagypecsétes, amerikai levelet hozott a minap a posta. Nézem a szép címert, majd a feladót és felcsillan a szemem az örömtől.

Kibontom a levelet, sietve átfutok néhány sort és már tudok mindent. Legjobb gyermekkori barátom, a Müller Jaszi irt, akit több mint húsz esztendeje nem láttam, mert szüleivel együtt hirtelen Pestre költöztek, onnan rövidesen Zürichbe utazott. Müller Jaszi már a jesivában is eszes, erősakaratú fiú volt, Svájcban is gyorsan befejezte tanulmányait.

1937-ben már kezében volt az orvosi diploma. Ugy látszik, Amerikában összetalálkozott valakivel, akitől megtudta, hogy élek és miután kinyomozta címemet, felkeresett soraival.

Nagy élvezettel olvastam a hosszú, tartalmas levelet, amelyben a régi, szép emlékeket idézi. Három unokatestvér kivételével, sajnos csak egyedül maradtam meg nagykiterjedésű, szombathelyi familiánkból és így érthetően összeszorult a szivem, amikor a levél végén a hiányzó öt testvér, a többi rokonok, jóbarátok és jóismerősök után érdeklődik, akik már nincsenek. Éppen a héten, Tamuz 17-ik napján volt az auschwitzi Jahrzeitunk, melyet a Cion hegyen tartottunk meg. Ezért fokozott mértékben hatott a róluk való megemlékezés.

Olvasom és ujra olvasom a levelet, amely olyan közvetlen és szeretetteljes hangon szól, ahogyan csak egy igazi jó barát írhat, aki hosszú idő után talál rá elveszettnek vélt gyermekkori jóbarátjára. Az emlékezés során a mult megelevenedik. Látom magam mint gyermeket, kis barátaimmal együtt a frigyszekrény előtt, a gondosan leszőnyegezett lépcsőzeten ülve. Az áldástosztó kohanita részére fenntartott, a frigyládához vezető magas lépcsőzet volt a legkedvesebb összejöveteli helyünk az imádkozás alatt, mert apáink ülésénél csak szorongva juthatott hely számunkra.

Péntek este van. Kornfein sameszünk az utolsó simításokat végzi a már különben ragyogó, tisztára kisepert és rendbehozott, nagyméretű templomban. A gyertyák is égnek már, úgyszintén a templom közepén lévő hatalmas rézluszter, az összes oldallámpák, minden tündöklő fényárban úszik. Szerettünk ilyenkor korán lenni a templomban, mert az imádkozás előtt megbeszélhettük a hét eseményeit és elkészíthettük a jövő hét programmját. Az imádkozás alatt nem igen beszélhettünk, hacsak csendesen suttogva. Mert jaj volt annak, aki hangoskodni mert és magára vonta mindnyájunk legnagyobb rémének, Kornfein samesznak figyelmét, aki hiuz szemekkel őrködött a csendre és a rendre. Kornfein könyörtelen volt; a „szemtelen frátert" az egész hitközség szemeláttára fültövön ragadta és kivezette a templomból. Ritkán fordult elő ilyen épületes jelenet, mert mesterünknek, Hausner rebbenak villámokat lövelő, szúrós tekintete — a középső sor hatodik padjából — már csírájában elfojtott minden esetleges zavargásra irányuló akciót.

A hívek egymás után érkeznek. Fényes cilinderrel a fején Schönberger bácsi érkezik meg elsőnek és elfoglalja a baloldali sor első helyét. Sietve ugrálunk eléje és kivesszük kezéből a szokása szerint részünkre elkészített prominci-cukrot. Szeretjük nagyon ezt a derüs, kedélyes tréfacsinálót, a chaszének és összejövetelek felvidítóját, aki éltes kora dacára egész fiatalosan tartja magát. Korát egyébként hiába kérdeznők tőle, mert sokat sejtően azt felelné, hogy már sok „afikojmant" evett meg életében.

Ezután érkezik Háberfeld Pinkász, aki kicsi cipőüzletében nehezen

küzd a megélhetésért. Komor tekintetű, robusztus termetű ember lengő szakállával Jeremiás prófétára emlékeztet.

Elegáns, ruganyos léptekkel jön Goldschmidt Zélig, a Kapuvárról idekerült uj balbósz, a mindig fölényesen és titokzatosan mosolygó, kiváló baal-tfile, baal-kajre és szónok. Aki halotta őt egyszer is, nehezen tudja elfelejteni kellemesen csengő tenorját.

A modern és mindamellett szigorúan vallásos ,korrekt kereskedő igazi típusát lehetne megrajzolni a szilárd, magabiztos léptekkel érkező Marton Dávid csipkekereskedőről, kinek rendkívüli jellembeli tulajdonságai, mintha nemesvonalú arcára volnának rögzítve. Ragendorfer Jenő tanár, iskolaszéki elnök, a Makkabea megalapitóinak egyik lelkes tagja jön meg most, élénk diskurzust folytatva az ifjúsági mozgalom egyik legtehetségesebb szervezőjével, Marton Edével és Bergstein Palival.

A kis Stark, Szombathely és vidékének koronázatlan pénzügyminisztere foglalja el most helyét az alsó sorokban. Starkot titokban még Kiskos polgármester, sőt az antiszemita érzelmü rendőrkapitány is felkeresi, ha dollárra vagy sillingre van szüksége. Unger Izidor könyvkereskedő érkezik ezután. Kezében nagy hallócsövével, élénk taglejtésekkel kisérve magyarázza az oldalán jövő Kohn Károlynak a heti szidra egyik szép szakaszát. Wilhelm bácsi törékeny alakja jelenik meg ezután, Eiland Laci és Jenő, Koch Mór érkeznek Bonyhádi tanitó társaságában.

Ezután már csapatosan érkeznek a hivők. Kimagaslik közöttük Steiner Ede hosszú, sovány alakja, elmaradhatatlan kobakjával a fején. Trébits Vilmos borkereskedő sietö léptekkel csinál magának, udvariasan, helyet. Rosenstingl Károly régiségkereskedő, Breuer Mór, a Phönix-biztositó vezérügynöke, Frey Sámuel a Chevra Kadisa elnöke, Holzer Márton pénztáros, a Herényi Műmalom tulajdonosa, aki Dunajecz Ernö könyvelőjének és Schwartz József raktárnokának kiséretében érkezik. Dr. Heimler Ernő ügyvéd és a fiatal, jónevü Neumann Aladár orvos, a csajtai Ungár földbirtokos, három derék szál kétméteres fiával, a sorban jövők közül különösen kiemelkednek.

A középső nagy templomajtó, amely eddig zárva volt, hirtelen feltárul.

Kornfeln samesz szigorú pisszegéssel hallgattatja el az ajtó közelében egymás mellett ülő, mindig tréfás dolgokkal traktálgató Lipót köszörüst és Salzer Mór inkasszánst. A nehéz függöny széjjelrebben, utat engedve Benedikt főrabbinak és a vele érkező előljárósági tagoknak. A morajlás és zaj pillanatok alatt elül. Kivétel nélkül mindenki feláll a helyéről, némán meghajlik az előtte elhaladó főrabbi előtt. Bámulatosan lenyügöző jelenség ez a kistermetü ember, kiről csak úgy sugárzik az értelem. A hatalmas domború homlok rögtön sejtetni engedi, hogy az illető a pozsonyi jesiva egykori legkitünőbb tanitványa, ros jesivája, aki kivételesen nagy tudománnyal rendelkezik. Az a ragyogó pedantéria, amiről

egyébként minden ténykedésében híres, öltözködésében is megmutatkozik és formás cilinderrel a fején, igazán imponáló. Felemelő látvány nézni, amint a kis menet ünnepélyesen elvonul a középső padsorok között, majd jobbra fordulva folytatja utját a frigyszekrény melletti díszes emelvény felé. Lassú, kimért léptekkel halad a főrabbi és jóságosan sugárzó tekintetével, könnyed fejbólintásaival melegen viszonozza a tiszteletteljes üdvözléseket. Éles szeme rögtön észreveszi, ha vendég van a községben, akit szívélyes „sólem aléchemmel: üdvözöl és néhány barátságos szót vált vele. Mi gyermekek versenyt futva szaladunk eléje és csókoljuk kezét, ahol csak érjük és boldogan tértetve vissza a helyünkre. Nagy büszkeség hatja át azt a szerencsést, akinek arcát a rabbi bácsi barátságosan meg is csipkedte.

Ám a boldog emlékeket más, kaleidoszkop-szerüen elvonuló képek is kísérik.

Szombathely városát, amely a római időben a Sabaria nevet viselte, később egy hatalmas erejű földrengés romba döntötte. A város német neve: Stein am Anger, szintén ezt bizonyitja. Ezt megerősítik az ásatások alkalmával felszinre került régi római leletek, kőoszlopok, síremlékek, szarkofágok és márványai, melyek az ottani múzeumban láthatók. Akaratlanul is párhuzamot vonok a régmult és a közelmult nagy földrengése között, értve alatta a zsidóság egyetemességét ért végzetes hitleri katasztrófát. Teljes erejével tombolt ez a vihar a nyugati végeken, Szombathely és környékén a burgenlandi határhelyeken, Sopron vidékén, Harkakópházán, Fertőrákoson, Kőhidán — vulkánikus erővel. Az elpusztult munkaszolgálatosok ezrei mai napig is ismeretlen tömegsirokban nyugosznak.

Szombathely város zsidóságára visszaemlékezve, még egy jelentős megállapitást kell felemliteni. Gondolok arra az ideális békére és egyetértésre, amely az ott élő és különböző felfogású zsidóság között uralkodott.

Míg más hitközségekben hallani lehetett pártok és csoportok villongásairól és nézeteltéréseiről, sokszor egészen a tettlegességig — Szombathelyen e téren mindig a legnagyobb béke honolt, úgy az orthodoxia, mint a neologia, valamint a két világháború közötti időben egyre szaporodó chaszidok körében.

Hogyan volt ez elérhető?

A harmonikus együttmüködés annak tudható be, hogy mindkét hitközségben — a főrabbik irányitása mellett — feladatuk magaslatán álló gárda müködött. Ide iktatom a nevüket is: Gestettner rabbi, Steiner Salamon és Ede, Braun Dávid, dr. Stadler Izidor, Stein rabbi, Marton Dávid, Holzer Márton, Frey Sámuel, Hirschenhauser Sándor, Trebits Vilmos és Sauer Sándor az egyik oldalon, míg szergényi Geist Lipót kormányfőtanácsos, Weiner Károly, Hoffmann Samu, Baron Jakab, Deutsch posztós, Mayer Jakab, dr. Granitz Géza, dr. Dénes Imre, dr. Káldor Artur és Viktor, dr. Hacker Iván, dr. Hacker és dr. Haimann fogorvosok és nem utolsó

sorban említve dr. Vese (Wesel) Imrét, a gettó vezetőjét. Aki a hazug és hitegető német parancsnoknak megtagadta az engedelmességet a gettó lakosságának kiszolgáltatása ügyében. Bár módjában lett volna az életét megmenteni, ezért a merész és bátor kiállásáért fiatal életével kellett lakolnia.

Az ezernyi emlék kavargó tohuvabohujából szinte félelmetesen csendül ki egy hang, Berkovits főkántor széles baritonja, amint Jom-Kippur napján az Unszane Tókefet énekli harsányan. A férfiak könnyes sóhajtása, az asszonyok zokogása kíséri: ki éljen, ki haljon, ki magas korban, ki fiatalon, ki vízben, ki tűz által, ki kard, ki vadállat által, ki éhségben, ki szomjuságban...

Ki tudja, vajjon tudat alatt nem-e siratta meg mindenki előre a szombathelyi zsidóság szomorú végzetét.

HITKÖZSÉGI ÉLET SZOMBATHELYEN

(Közös, majd azután congr. ágazat.)

A) Hitközségi elnökök névsora:

Grünwald Ignác 1836—41.
Landesberger M. 1841—43.
Grünwald Lajos 1843—55.
Salamon Miksa 1855—58.
Hochsinger Henrik 1858—60.
Neuherr Henrik 1860—61.
Neumann Albert 1861—62.
Rechnitzer Salamon 1862—63.
Fleischner Miksa 1863—64.
Pick Bernát 1864—69.
Feldmann D. T. 1869—70.
Frankl Lajos 1870—71.
Deutsch I. M. 1871—72.
Singer Albert 1872—73 (V.)
Deutsch I. M. ujból 1873 (V.)—74
Rosenberg Áron 1874—75.
Spitzer Adolf 1875—77.
Lackenbacher F. 1877—86.
Dr. Goldschmied V. 1886—98.
Deutsch Samu 1914.

B) Chevra Kadisa elnökei:

Wiener József 1858—66.
Singer Albert 1867—73.
Weisz Márkusz 1873—79.
Deutsch I. M. 1879—84.
Feldmann D. T. 1885—94.
Dr. Viola Ödön 1894-től.

Forrásmunkák: Dr. Bernstein Béla, a vasmegyei zsidók története; Feldmann D.T.: a szombathelyi congr. izr. hitközségi Chevra Kadisa-egylet története (Szh. 1893)

SZOMBATHELY

Az orthodox hitközség elöljárósága és adófizetői, 1928.

Főrabbi : Benedikt M. Márk, ab orth. rabbitanács tagja.
Rabbi : Einhorn Ábrahám
Elnök : Steiner Ede fakereskedő.
Alelnök : Eiland Lipót déligyümölcsk.
Pénztárnok: Weiner Jenő rőfösk.
Ellenőr : Dr. Heimler Jenő ügyvéd
Elöljárók : Fischer Márk ruhaker.
Frey Sámuel, földb., az orsz. 100-as biz. t.
Günsberger Jenő fak.
Holczer Márton malomt.
Holländer Márkusz zsákk.
Neustadt Dávid cukorkagyáros, az orsz. 100-as biz. t.
Paschkusz Ignác, Talmud-Tóra eln., bérlő
Tomche Dalim : Neustadt Zsigmond rövidáruk.

Adófizetők:

Adler F. kézimunka
Bauer Lajos ruhaker.
Benedek Imre pék
Benedikt Mayer butorker.
Blau Mihály rőfösk.
Blau Náthán rőfösk.
Bodánszky Dávid rőfösk.
Braun Dávid textilk.
Bresnitz József textilk.
Breuer Mór bizt. ügynök.
Buchinger Elek terményk.
Buchinger Zsigmond füszerk.
Burger Mórné cipöker.
Csillag Adolf fia rőfösk.
Davidovitsch Simon füszerk.
Deutsch Jakabné üveg-porc.
Deutsch József textilk.
Dirnfeld Lipót tejkeresk.
Eiland Jenő déligyüm.k.
Eiland László déligyüm.k.
Ehrmann Salamon füszerk.
Engelmann Jenő üveg-porc.
Engelmann Károly üveg-porc.
Fellner Manó festékk.
Fischer Bernát cipész
Fischhof Adolf butork.
Fischof Manó butork.
Fleischer Fülöp ügynök
Fleischmann Simon ügynök
Friebert József üveg-porc.
Fürst Jakab ügynök
Galandauer Ábrahám élesztők.
Geist S. utóda rőfös
Gestetner Sándor szikvizüzem
Gewürtz Lipót ernyőker.
Gold Jenő marhak.
Goldberger Sámuel rőfösk.
Goldmann Jenő rövidáruk.
Goldschmied E. terményk.
Goldschmied Gusztáv edényk.
Goldschmied Gyula marhak.
Goldschmied Jenő marhak.
Goldschmied Salamon gépk.
Goldschmied Zsigmond gépk.
Goldstein Dávid edénykeresk.
Götzl József rőfösk.
Götzl Lajos rőfösk.
Götzl Ödön ügynök
Grosz Dávid könyv- és papirk.
Haberfeld Pinkász cipők.
Heimler Gyula börk.
Heimler Samu ruhaker.
Heimler Simon börk.
Heitler Simon bork.
Hirschenhauser Sándor földb.
Hoffmann Alfréd börk.
Hoffmann Jenő füszerk.
Hoffmann Mihály bork.
Hoffmann Mór ügynök
Hirsch S. rőfösk.

Adófizetők:

Holczer Bernát füszerk.
Holczer Ignác koresm.
Holländer József bélkeresk.
Holländer Mór bélyegzőkész.
Kallus Vilmos festékk.
Kaszer Éliás ügynök
Klein Ignác ügynök
Koch Jenö textilk.
Kohn Fülöp szabó
Kohn Károly gépker.
Kohn László gépk.
Kosztelitz Adolf halk.
Kosztelitz Izrael földb.
Kosztelitz Jakab faker.
Kosztelitz Samu bork.
Koth Mór börker.
Krausz Ignác marhaker.
Kugler Nándor szemfedőkész.
Kurz Mórné kézimunkaüzl.
Latzer Lipót szabó
Leichter Manó ruhaker.
Lipschütz Vilmos bork.
Löbl Izidor divatáru
Löwinger Vilmos marhaker.
Marton Dávid divatáru
Marton Ede rövidáru
Mermelstein József halk.
Markovits Hugó festékk.
Moskovits Hermann füszerk.
Müller Salamon ügynök
Neumann Bernát füszerk.
Ifj. Neustadt Dávid rövidá.
Pollák Dávid textilk.
Porgesz Lipót pék.
Ragendorfer Jenö festékk.
Ragendorfer Lajos festékk.
Rehberger Jenö ügyn.
Rosenberger Jakab ügynök
Rosenstingl Károly régiségk.
Rosenthal Miksa bérlő
Sauer Sándor vask.
Schönberger Samu ügynök
Schimmel Mór cipész
Schwarcz Albert földbirt.
Schwarcz Benö börk.
Schwarcz Dezsö zsákk.
Singer Dániel divatáru
Spiegel Henrik textilk.
Spitzer Albert földbirt.
Spitzer Sámuelné földb.
Stadler Izidor borker.
Stark Márton ügynök
Stark Mózes rövidáruk.
Steiner Henrik rövidáruk.
Steiner Lipót paszománygyár
Steiner Salamonné rövidáruk.
Stern Jakab rövidáruk.
Stern Mór rövidáruk.
Ungár Miksa földbirt.
Ungár S. földbirt.
Unger Izidor könyv-, papirk.
Wachsler Ignác ügynök
Weller Jakab edények.
Weiner Gyula röfösk.
Weisz Dávid bodega
Weisz Imre szappan-gyertyak.
Weisz Sándorné füszerk.
Wilheim Sándor röfösk.
Winkler Dávid bérlő
Dr. Winkler Mór orvos
Wittmann Sándor ügynök
Wosner Jánosné divatáru.

MÜVÉSZET A KEHILLÁKBAN

Márton Lajos, a magyar-zsidó történelem ismert kutatója másutt megjelent cikkét — vasi vonatkozásánál fogva — teljes egészében közöljük.

I.

A rohonci hitközség évszázadokon át egyike volt a legtekintélyesebb zsidó hitközségeknek. Amikor az első világháború után Vasmegye északnyugati részeivel Rohoncot is Ausztriához csatolták, a híres zsidó község már jóval virágkora után volt. A városka **Rechnitz** néven Burgenlandhoz

tartozik ma is, de fénykorában a magyar zsidóság egyik fellegvárának tekintették s így a vele kapcsolatos történeti kutatás a magyar zsidó történeti irodalom állományához tartozik. **Zipser** Mayer, a hitközség híres rabbija és dr. **Bernstein** Béla mártirhalált halt nyiregyházai főrabbi kutatási eredményeinek köszönhetjük, hogy aránylag sokat tudunk erről a zsidó községről. A tudós szerzők alapvető munkáin kívül néhány apróbb, részlettanulmány is foglalkozik Rohonc zsidó életével.

Igen örvendetes, hogy a zsidó tudományos világban nagytekintélyű amerikai folyóiratban találkozunk uj adatokat feltáró, értékes tanulmánnyal Rohoncról.

II.

Prof. Scheiber Sándor, a budapesti Országos Rabbiképző Intézet igazgatója, illusztrált rohonci **mohel-könyvről** értekezik a cincinnatii Héber Kollégium zsidóságtudományi folyóiratában. (Studies in Bibliography and Booklore).

A rohonci zsidók művészetkedvelő emberek voltak. 1718-ban épült templomukat szép falfestmények díszítették, illusztrált **Haftara**-könyvük is híres volt és gyönyörü **Chevra**-könyvük címlapja Ber Frenk pozsonyi metsző elnyomott, de mindunatalan előbukkanó művészi alkotási vágyának dicsérete. Scheiber professzor helyesen teszi, hogy nemzetközi fórumon közli ennek a Chevra-könyvnek szép címlapját. A zsidó élet jeleneteit ábrázoló tíz rajz értékes adatokat szolgáltat a korabeli zsidó kultúrtörténethez. Ez a **Frenk Jiszachar Ber** nevü művész a nagytekintélyü pozsonyi rabbi, Szófér Mózes (Chátám Szófér) rabbisága idején működött. Titkos művészkedésével kapcsolatban, rabbijával való bensőséges viszonyáról tanuskodó anekdóták is őrzik emlékét. Régi pozsonyiak sok ilyen anekdótát tudnak. Egyet ide iktatok, úgy, ahogyan azt Smuel Weingarten Hakohen, jeles jeruzsálemi történésztől hallottam:

Ber Frenk titokban lerajzolta rabbiját és az általa sokszorosított porté példányait ugyancsak titokban elküldözgette a rabbi tisztelőinek, némi kis ajándék reményében. Igy elvitte a posta a finom miniatürt Eger Akiba poseni rabbinak, Szofér Mózes apósának is. A szokatlan dolog nyilván meglepte a poseni tudóst. Ám udvarias ember lévén, köszönő levelet irt Pozsonyba, veje urának, abban a feltevésben, hogy tőle érkezett az arckép. A Chátám Szófer mű bölcs szerzője persze nyomban kitalálta, miről van szó és maga elé rendelte a megszeppent művészt egy kis dorgatórium meghallgatására. Ber Frenk mindent beismert. Férjhez adandó lányom van, mondotta védekezésként. A pénzt, amit így kaptam, kiházasításhoz gyüjtögetem. Azért küldtem kis ajándékokat azoknak, akiktől pénzt akartam kapni, mert nem volt **képem** csak úgy egyszerüen kérni. Ugy, hangzott a megértő válasz. Szóval, magának nem volt képe a lánya hozományához hozzájárulást kérni, hát kölcsönvette **az én képemet.**

A Scheiber professzor által közzétett Ber Frenk alkotás mindenesetre olyan szép, finom munka, hogy egykori csinyjeit mindenki megbocsáthatja ennek a nagyszerű magyar-zsidó művésznek, akit sajnos, teljesen elfelejtettek és tudomásom szerint, mint művészt soha nem is méltattak.

III.

A rohonci mohel-könyv Baján került elő.

A kétszer tizenegy centiméteres méretű rohonci mohel-könyv, amelyet Scheiber prof. a cincinnatii folyóiratban ismertet és amelynek 40 lapjából nyolcat fényképmásolatban be is mutat, a műkincsek gyakori jellegzetessége szerint sokáig lappangott. Gleichman Emil rabbi, Scheiber professzor tanítványa, aki jelenleg Izraelben él, bajai segédrabbi korában hiveitől kapta a kéziratos könyvet; ő juttatta el a kis műkincset hivatott feldolgozójához.

A hitközségi mohel sok helyen vezetett jegyzéket az Ábrahám szövetségébe való bevezetésekről. Amolyan anyakönyv-féle ez a jegyzék, de gazdagabb hitközségeknél az is előfordult, hogy az egyébként ügyviteli könyvecske díszes, művészi formát kapott. Igy volt ez, persze, Rohoncon is, ahol, amint láttuk, kedvelték a vallási előirások keretébe beilleszthető művészetet.

A könyvet 1828—1840 között használták bejegyzésekre. Szép illusztrációi között az egyik Jeruzsálem felé igyekvő gyalogost ábrázol, mögötte sötét hátteret határoló kapuval, maga előtt pedig az eső után felhőkből kibontakozó, szőlőhegyre épült Jeruzsálemmel. Ez a művészi motivum nyilván előfordul más zsidó könyvekben is, de Rohoncon és a XIX. század elején talán a Cionért és Jeruzsálemért rajongó korszellemre és Szófer Mózes rabbi ilyenirányú magatartására is utal.

Scheiber Sándor professzor újabb nagy szolgálatot tett a magyar zsidó tanulmánynak a rohonci mohel-könyv ismertetésével.

JÁNOSHÁZA

(L. MIRON ESZTER cikke)

Szegény, drága Hoffmann Liebele! Negyvenhárom chanukáján bögve bugta a tanácsterembe: „Halljátok-e, hogyan zeng, hongyan zúg, hogyan száll, hogy muzsikál a ködben a halál?!"

Hallottuk! De csak Liebelet. Az előadás végén hazakisérem nagyapát. „Nagy gewüreja van annak a kislánynak" — mondotta nagyapa. De most már itt vannak az oroszok. Nem lesz ideje a róse gómérnak."

Leírhatatlan gyorsasággal torlódnak emlékeim.

Hegyesorru cipőjében a patikus. Mindig sietett. Akkor is, ha sétált a gesztenyefák alatt, hogy elkapja Reinert, a Chevra Kadisa-gabet, sérelmeit orvosolni. Az apósa sirhelye sokba került; sok a kultuszadó; kevesebb maceszt kapott, mint rendelt. Szegény Reiner Naftali! Mindig leszerelte válaszaival: „Doktor úr! Tanuljon egy blatt gemoret, mindjárt megnyugszik!" — A gemoret magának adom. Az enyém a politika" — mosolygott és továbbsietett.

A szegényeket Singer Adolf istápolta. Voltak saját termésű és „vendégajrachjai". A vendégeket az esti ima közben látta el. A háziakat pedig Kovács doktorhoz adresszálta. Ö volt — a felejthetetlen Kovács doktor — szegényeink mecénása. Singer bácsi hűséggel istápolta kapcsolatait mindkét féllel; saját és a doktor úr ajlom habó-ja érdekében. Csak egyszer akart megválni felelősségteljes hivatásától. Háta mögött intézkedtek. Ugyanis Holczer Pali éjjel három órakor felzörgette a vörös Reisinger nénit, érdeklődvén, hogyan is hívták anyai nagyapját, mert negyed órával ezelőtt fia született és róla akarja elnevezni. Jól van Pali — mondta az örökké kedélyes Reisinger néni — reggel gyere be, kapsz egy fazék zsírt s egy zsák kukoricát.

Az aranyos Löwinger Sanyi örökké tele volt anekdótákkal, segitőkészséggel és isteni mimikával. Lehetetlen volt purimspileket nélküle sikerre vinni. Előzőleg tiszteletét tette Kampfen néninél. Ő volt a mikvekezelő. Azaz elsőosztályú hírforrás. Aztán Sanyi a dobogóra lépett. Könnyekig nevettette a khilét.

Ünnepeink erkölcsi fényét apáink méltóságos magatartása keretezte. És vártuk a khila vendégeit. Szenes nénit Anikóval és Gyurkával. Kegyelettel párosult büszkeség fog el, hogy glóriás hősünk egy picit a miénk is volt. Hazajöttek a kiházasitott fiatalok, fiuink a jesivából és az idegenbe elkerült családtagok. Odor Sanyi pedig hozta a postát — ünnepi jókívánságok jöttek a londoniaktól. Ez Gestetner Dávid volt, a „nagy baal cedoke". Mert, hogy ezen kívül világszerte ismert irodagép-zseni, nálunk a khileban kisebb jelentőséggel birt. Száli néni a temetőkapuban évről-évre várta a „lord urat", jön majd „kéveroveszra" és ezzel egycsapásra megszünik majd a nyomorúsága, amit az Isten osztályrészéül juttatott.

Mintha a világ eseményei mit sem zavarnák életük folytonosságát.

Aztán beborult. S a homályban elveszett az út...

Hitler őrjöngött a berlini sportpalotában, nagyapa rádiójában. Szigetvári Elemér egy csomó „ébredővel" masirozott szombat délután, félreérthetetlenül követelvén a zsidómentes hazát. Német Vendel bor- és vérgőzös kocsmájában összeröffentek a hazafiak, melyik zsidó kerül majd sorra, ha üt az óra.

Megérkeztek az első zsidó névre szóló behivók. Meg az első menekültek Bécsből...

Emberi és zsidó kvalitásban felülmulhatatlan „rasekólunk", Roth

Benő most már nem „kólecolni" jött Pali bácsi üzletébe. Markoviccsal, Weisz kántorral, Löwinger tanitóval a térképet nézegették. Hová kellene kivándorolni? Palesztina? Fiataloknak való. Madagaszkár? Azért sem! Rhodézia! Ez az! A világ egyik nyugodt pontja.

Mi fiatalok a „nagyoktól" vártuk az útmutatást. A nagyok az „okosokban" bíztak. Az okosok pedig részben a felső vezetőségbe, részint a legfelsőbb Mindenhatóba vetették hitüket.

Lelkipásztorunk, a kitünő Rubinstein rabbi, gondterhelt lépésekkel rótta a templomudvart Sámuel bácsival, a nagy talmud chachammal. — Nem lesz már ideje a „jemach smonak" az ő nyáját is szétszórni. Közeledenek az oroszok... Elérik mindjárt a Kárpátokat... Megindul az invázió... Churchill megígérte... A londoni rádió (Istenem! Mint valami mennyei muzsika: „It is London calling") kitartást kér a megmaradt zsidóságtól... Nem alszik Izrael Istene...

Negyvenhárom őszén erősen bizakodtunk. Tárgyaltunk az esélyekről. Honnan jön a megváltás? Keletről avagy nyugatról, oroszok-e vagy angolok hozzák majd a szabadulást? Vártunk.

De várt a városutcai söpredék is. A korszellemtől áthatott fenegyerekek. Bicskával a zsebükben. A szadista demagógok nyomorúságos tettrekészségével. Vártak.

Mi pedig — az akkori ifjúság — lázas előkészületek után megültük a chanukaestet. Az utolsót a galut viharfelhős fekete ege alatt. Liebeléből démoni megszállottsággal ömlött Szabolcsi Lajos elégiája: „A kezdet sok, a vég csak egy lehet! Szeressétek hát egymást emberek! Halljátok-e? Jiszgadal, vöjiszkadas".

Innen az örökkévalóságig csak egy rövid félesztendő volt az út. Drága szent mártirjaink: **Legyen örökké áldott emlékük!**

FALUSI ZSIDÓ ÉLET VASMEGYÉBEN

(Szemelvény az IMIT 1904. évi Évkönyvéből, NAGY József tollából.)

Az ünnepek közül főleg a Ros-hasónó és Jom-Kippur, a mi változást hozott a mi egyhangú, falusi életünkbe, amelyet ma is még mint gyermeki boldogságom többé már utólérhetetlen álmának tekintik...

Már hetekkel előbb kezdetét vette az előkészület és mi gyermekek e közben példás magaviseletet tanusitottunk, szót fogadtunk, mindenféle munkában ellentmondás nélkül segédkeztünk a szülőknek, hogy mi is „ünnepelni mehessünk" a városba, Körmendre.

Végre elérkezett a várva-várt Ros-hasonó előtti nap. Jó anyánk már kora hajnalban kelt, hogy minden kellő időre elkészüljön. Volt sürgés-forgás: a háznak apraja-nagyja kitett magáért. Különösen jó apánk ha-

zatérését vártuk türelmetlenül, ki előtte való este már a városba ment, hogy a „szchorbereszné" jelen lehessen. De 9—10 órára már biztosan otthon volt, majd elvégezte a csekély üzleti megbizásokat egy arra alkalmas embernél, hogy távollétünk alatt dohány hiánya miatt ne panaszkodjék a falu...

Itt van végre az indulás perce: „szomszéd uram" már befordult udvarunkba, a „Szürke" és „Sárgával". Apa még idegeskedik, azaz dehogy: akkor még nem tudták, hogy milyen fán terem az idegesség! Apa tehát kiabált egy kicsit, nem haragból, csak siettette anyát, nehogy későn érkezzünk a városba. Mi gyermekek nagy buzgósággal cipeljük az elviendőket a kocsihoz. Felteszik az egyik ládát, melyben az ünnepi ruhák vannak; a másikat, amelyben az elemózsia. Ezeken ülünk majd az uton. Hátul a széna fölé kötik az ágyi ruhát, melyen majd alszunk. Kosár, gyümölcs- és húsneművel. Tej és bor, hogy az ünneplés alatt semmiben se szenvedjünk hiányt. Most felülünk a kocsira. Anya az utolsó. Még előbb átszalad a szomszédasszonyhoz, hogy ő is „vigyázzon a házra"! Indulunk. Anya még e közben is visszakiált az otthon maradt szolgálólánynak, hogy jól vigyázzon mindenre, mint a szeme fényére. Repül a Sárga és a Szürke, mint a szélvész. Mi gyermekek pedig egyre kitörő ujjongásban adunk végtelen boldogságunknak kifejezést. Most fordulunk be a postautra, ahol több hasonlóan megrakott kocsit érünk el. Ezek is falusi zsidók: némelyik 8—10 mérföldnyi utat tett meg, hogy Körmenden ünnepelhessen.

A helyszinre érve, özvegy nagynéném — Isten nyugasztalja még haló poraiban is — kinél rendesen megszálltunk, már a kapuban fogad azon kijelentéssel, hogy későn érkeztünk. Már a viz is forr, hogy a vacsora el ne késsék. Apa száll le először, majd segit anyának is a leszállásnál és sorban lerak minket is.

Következnek a kölcsönösen szokásos üdvözlések. Illő módon én is a nénihez közeledem, annak rendje-módja szerint jó csattanósan a markába csapok és jó cuppanósat csókolok a keze fején; viszont ő is végigcsókolja a „falusi bugrist" — amugy szeretetből. Leraknak a kocsiról mindent és a szomszéd pipára gyujt, csettent az ostorával és Szürke—Sárga ismét hazafelé vágtat. Csak én nézek utána habozó gondolattal...

Az est közeledtével jó apám fiatalos üdeséggel a templom felé tart, egyik kezével kis öcsémet, másikkal engem vezet. Én, a nagyobbik, viheteem a fehér kendőbe kötött csomagot, halotti ruha, machzor, a szokásos kellékek. Jó anyám lassu léptekkel jön utánunk. A boldog megelégedettség az ünnepi komoly hangulattal vegyülve ül ki jóságos arcára. Elsimulnak a gondok, ahogy a templomba érünk és a jóságos Istenbe vetett csendes áhitattal lépjük át az imaház küszöbét.

Az istentisztelet után kellő ünnepélyességgel ülünk az asztalhoz, majd elpihenünk. Kinek ágy nem jut, annak a földre vetnek.

Apa reggel, alig hogy kivilágosodik, már ismét templomba siet. De

mi többiek is talpon vagyunk. Most következik rám a teljes „kicsipés". Ünnepi díszbe öltözhetem. Öcsémmel együtt apánkat a templomban ismételten meglátogattuk; minden ember, tetőtől talpig fehérben. Alig ismertük fel apát. Zsongott-bongott a sokaság, hajlongva, zokogva, sirva. Nem csekély ámulatot keltett bennünk, hogy abból a kis vékony jószágból (Sófár) olyan hatalmas hangokat lehet kicsalni, melyek a templom ablakait is megremegtetik.

A délutáni rövid ima után nagy seregben tódulunk a Rábához, szinte tarkállott a part a sokaságtól. Asszonyok és férfiak buzgón imádkoztak. Sokat hallom körülöttem a „Taslachmachen" szót, de egyelőre az egész szertartásból csak annyit értek, hogy a kifordított zsebekből a halakat kell etetni, mit a többi gyerek után én is hűséggel megcselekszem.

Másodnap délután már lessük, mikor jön értünk a szomszéd. Az est beálltával csakhamar — velünk együtt — ismét minden a kocsira kerül. Hazatérésünk csak egy alkalommal volt meglehetősen kalandos. A szomszéd csak a Sárgát foghatta be, egyesben, mert a másik megsántult. Útközben — még hozzá távol a falunktól — eltörött a kocsink egyik kereke. De a szomszéd nem esett azért kétségbe. Kivette a kocsikasban heverő baltát, kellő szakavatottsággal az ott elterülő berekben egy alkalmas csaptatófát vágott, amelyet apa segítségével a kocsi tengelyéhez erősített kerék helyett. A kocsi ezen csúszott hazáig. A szülők és a szomszéd a kocsi mellett gyalogoltak, a lovat kímélendő.

Növekedett a család, súlyosbodtak jó szüleink gondjai is, különösen a kellő iskola hiánya miatt. A hegyháti zsidók ezen bajához még egy másik is járult. A jó **Brüll** bácsi, ki az egész környéknek tiszteletbeli saktere volt, majort bérelt, majd meg is vette. Méltatlan kívánság Brüll bácsit nagy elfoglaltsága mellett a sakterség teendőivel tovább is terhelni. No meg a Hegyhát hét zsidó csemetéje is alaposan rászorul egy kis oktatásra, tanításra. Közös erővel egy fiatal embert felfogadnak sakter-tanitónak. Fizetés: ellátás és 45 kemény forint egy zemanra (félév). Igy jött létre a hegyháti zsidó vándor-iskola, miniszteri engedély nélkül, melynek párját bizonyosan keresni kell a zugiskolák történetében. Hét tanuló, mindegyik külön osztályu és 4 falu zsidójainak sarjai. A tanitás Döröskén, Perner bácsiéknál az őszi ünnepek után meg is kezdődött, a korcsmaház parádés szobájában, amely tanitónk lakószobájául is szolgált. Két hónap mulva a mozgóiskola hozzánk került, majd a hátralévő két hónapra Szarvaskendre, Brüllékhez. Minden tanulóra egy-egy hónap jutott. A döbörhegyi Marczin bácsi — mint a hetediknek atyja — némi mész- és edénnyel való házalással tartotta fel magát és igen szerény jövedelme miatt fel volt mentve az iskolatartás alól, csak a ráeső készpénzt fizette.

Tanitónknak persze az elemi- és némi héber ismereteken kívül hiányzott minden módszertani- vagy egyéb pedagógiai tudománya és egyedül a józan észre támaszkodhatott. Az bizony néha megbicsaklott, de nem is

csoda, hiszen 18 évesnél alig volt idősebb. Azért mégis a legjobb tudása, buzgalma és szorgalma árán, aránylag rövid idő mulva, megtanultunk elég jól írni, készséggel olvasni, a négy alapművelettel számolni, kitünően imádkozni, a bibliát németre fordítani. Egyéb tárgyaknak hirét se hallottuk. De annál nagyobb buzgósággal biflálta velünk a „Deutsche Sprachlehre"-t, pedig mint hegyháti gyerekek ehhez a nyelvhez körülbelül annyit értettünk, mint a kínaihoz...

Szép idők, az ifjúság hajnali! Igy az emlékezés minden régi, kedves helyet bejár: „Cserebogár, sárga cserebogár!"

SZÁMI BÁCSI...

Előljáróban is elnézést kell tőle kérnem.

Nem szerette a publicitást, meg a hasonló mű-anyagokat. Hogy a sok kedves hegyháti közül éppen őt tüztem volna a karóra? Hiszen akarva sem találnék nálánál egyenesebb, jókedélyü, zamatos földit, vagyis egy igazi vasi, falusi zsidót...

★

Álltunk ott a platón, a táj szemléletében lenyügözve.

A plató az egy kis, természet-alkotta fensík volt, a Számi bácsi becses háza mögött, tulnan a gyümölcsös kerten, tul a szőlön. Ott, ahol a bejci z ö h e m végződik és a gyertyánosi síkra ugrat ki. A fundus végén ágfonta kerités, azontul nagyott lejtett a gránic, valóságos szakadék. Alatta feküdt a müút. Azontul a végtelen tájkép, a kéklő távolban kanyargó Rába, az ikervári Keresztárokkal. Jó időben be lehetett látni egészen Szombathelyig. Jobb kézről pedig, amott a sarokban, két új ágaskodott az Ég felé. A sárvári cukorgyár kettős kéménye. Közel-távol zöldelő mezők, üde rétek, berek, viz és madárdal...

A sok szépségtől gyökeret vert a lábam.

Jelzem, nem volt dominium a gazdasága, éppen ellenkezőleg! Csak pár hold köves szántó a határban, otthon a magamivelte szőleje a gyertyánosi kis ház mögött. Az se valami szagos muskotály, csak amolyan hegyháti lőre, de hát Számi-bácsi önkeze munkája, a kapálás, a metszés, a kötözés, a permetezés — no meg a szüret. Volt is „k a s a" bora, télennyáron, egyaránt.

Éppen az említett rabvallatóból ittunk egy „lechájimot", mikor is vallatóra fogtam a Számi bácsit:

„Ad mea vöeszrim, mennyi idös Számi bácsi, hogy — nuberufen! — olyan jól tartja magát?"

Nem közvetlenül, körülirással felelt:

„Kiszámíthatja! A feleségemmel — cu gútn — negyvenkilenc esz-

tendeje élünk együtt". És hozzáfűzte: „Csak egyet nem tudok magamnak megbocsátani. Már egy évvel korábban ismertem és már éppen végeztem a katonasággal. Mégis mért vártam még egy évet..."

„A Számi-bácsi mit sajnál? Az egyet vagy a 49-et?"

„Ne bolondozzon öcsém! Tudja meg, egy zsidónak három dologra van szüksége".

„S mi volna az?"

„Hát: Díre noe, ise noe, szüsze noe".

In hoc signo, ezek jegyében élt Számi bácsi. Ha már a kettőt említettem, a harmadikról sem feledkezhetem meg.

Fogatai nem voltak, csak egy lova, de ez a Ráró volt! Erre ruházta még fölös szeretetét, mi megmaradt a család és az emberek után. A Ráró mindent tudott, mit a helyzete megkívánt. Ismerte a Hegyhát girbe-görbe utait, ostor alkalmazása valóságos blaszfémia lett volna. Ismerte gazdájának szándékait. Talán nem volt annyira intelligens, mint a nagy francia csúfolódó, Anatole France pinguinjei, mert vallása nem volt, illetve ha volt is, az csak a jó illatos szénára és az abrakra szoritkozott.

E háromság jegyében élte Számi bácsi — mint mondottuk — az ő elégedett, boldog életét. Néha-néha bekocogott a városba, illetve bekocogtak együtt, mert az erdei nagy kapatónál leszállt és baktatott gyalogosan lova mellett, a Rárót kímélendő. A hosszú uton ismerősökkel találkozott. Mindenki szeretettel köszöntötte, némelyik a hogylétéről érdeklődött. Számi bácsi tréfásan válaszolt:

„Ká lechem in bájisz, ká mósz in kisz,
Dalesz is grajsz, dóz is gevisz".

Kifogyhatatlan volt az adomákban, amik a korábbi időkre utaltak, mikor még nem száguldtak a vasutak, csak a zsidó és lova döcögtek a göröngyös utakon, de néha a sárba süppedve. Mégis azok voltak az Idők! Mindenki ismerte, mindenki megbecsülte egymást...

Egyik ilyen derűs epizód volt a nyögéri zsidó esete, aki nagyon szerette az ördög bibliáját... Más szóval: „Círl iz gestorbn..."

★

Círl özvegyasszony volt a közeli Asszonyfán. Szegről-végről rokon, amolyan igazi „Jidische Mame", nehéz létküzdelemben néhány kiskorú csemetével, akik itt maradtak, árván, apa nélkül.

Történt pedig, ahogy történt. A hét elején a mi nyögéri balbózunk felrakta a csekély renclijét vagyis árukészletét, az ekhős szekérre, feleségének „psiszchem"-et mondott és elindult üzletezni, asszonyokkal csereberélni, a „gáj"-ba. (Gau) Az út 3—4 napra volt tervezve.

Nyögértől csak ködobásnyira van Sótony, ha valaki nagyot kurjant Nyögérben, azt meghallják Sótonyban.

Az időben még zsidók lakták a falusi kocsmákat és a sótonyi koma beinvitálta kis „francefu"-ra. Csak nem megy el zsidó ház előtt ?!"

Mondom, a mi emberünk is hajlamos volt egy kis partira. Előkerült a kisüsti, rövidesen a megviselt 32 lapos biblia és tartott az ütközet a déli harangszóig. Na, ebédután csak 1—2 leosztás, azután útnak... De minek szaporázzuk a szót? Eltelt bizony az egyik nap a másik után, csütörtökön már igazán nem érdemes a messzi vidékre és melyik zsidó hagyná asszonyát egyedül a szombaton át ?

A mi jó emberünk is megfordította a szekér rúdját és visszakocogott Nyögérbe. Ez alkalommal úti baleset nélkül.

Illetve, a baleset csak most következett. Alig fordult be a kapun, már kíváncsian várta az asszony, kezeit csipőre téve. Röpke pillantás a szekérre és már sötét felhők kezdtek tornyosulni. Rögtön kitör a zivatar...

A krízis nehéz percében a mi zsidónknak mentőötlete támadt:

„Vászte vasz fórgét? **Cirl iz gestorbn** !"

Ez több volt a kelleténél! Az asszony sírva fakadt... „Nebach, azok a szegény árvák... Most lesznek igazán árvák !"

Ki gondol ilyenkor a saját dolgaira, a rut anyagiakra ?

Besólem elmult a szép szombat, némi kalácsal, némi hüppögéssel. A gazda elővette a szagos füszert és havdalát csinált...

Egyszerre látja, hogy az asszony előkotorja a sifonérból a fekete csipkés blúzt és a tollas kalapot. Ezek nyilván uti előkészületek. De hová?

„No hallod, csak nem maradhatok le a Cirl temetéséről. Korán reggel kell indulnom, biztos holnap viszik a Simonyi temetőbe..."

A mi emberünk csak most igazában kezdte megvakarni a füle tövét. Kinjában. E drámai feszültségben ujabb mentőötlete támadt...

„Talán nem is viszik Simonyiba... Talán..... éppen... nem... is... halt meg. Hiszen a mai minjennál egyenest azt beszélték, hogy csoda történt. Az utolsó percben jobban lett. Meg hogy már egészen jól érzi magát !"

„Baruch hasém !"

* * *

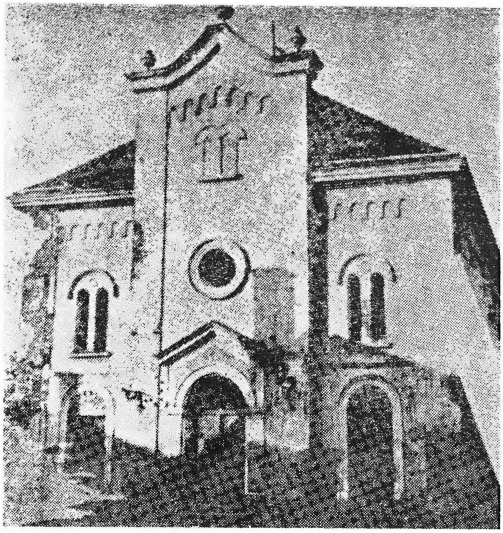
Makkegészséges, kedélyes ember volt a Számi-bácsi, csak késő öregségében támadta meg a kór, amikor is kórházba került és megoperálták.

Mikor nagysokára megint találkoztunk, bágyadtan, de mindig derüsen csak annyit mondott :

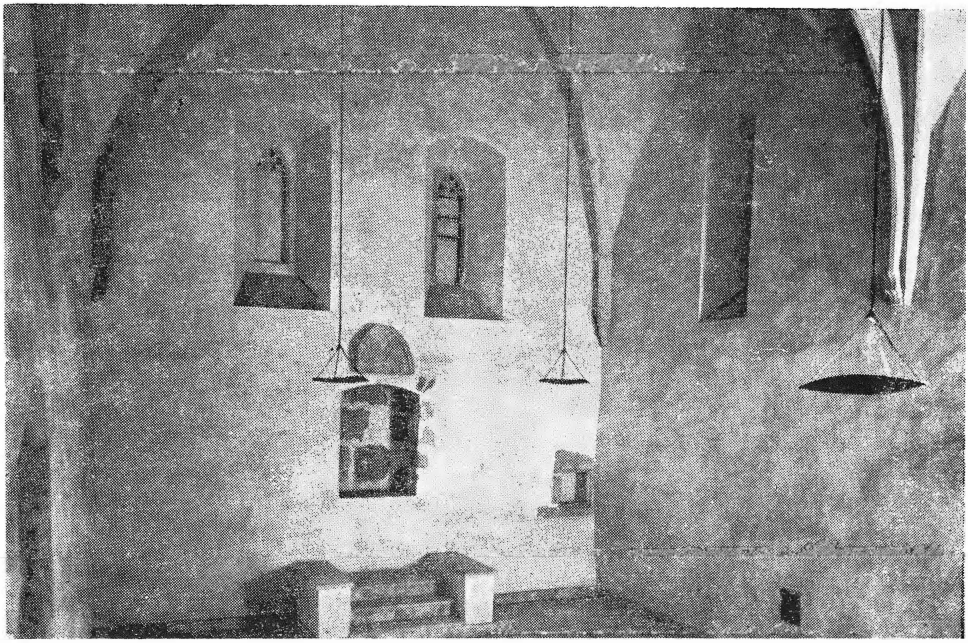
„Nem élet ez a **mű-élet, fiam!** Csak addig jó, amig az ember olyan, mint ahogyan kijött a bába kezéből. Mihelyt javitanak rajta, az már csak rontás".

Többet azután nem találkoztunk...

■

A neoklasszikus stílusban épült jánosházai templom (1897)

A soproni Uj-utcában (ez volt a Zsidó-utca az 1526-os kiüzetés előtt) **újabban feltárt ősi zsidó templom.**
Számos vasi család őse e falak között imádkozhatott.

Mult és Jövő

A martirtekercsek diszes réztokja.

Amikor még a kedély hullámzott...
A szombathelyi ort. hitközség tanácstermében megtartott Purimspil. Az évszám: 1929.

I.

Rohonc, 1687. julius 10. Gróf **Batthyány** Ádám védlevelet ad a területén letelepedett zsidóknak.

Wir Adam, Graf von Batthyány, Erbherr auf Güssing, Schlaining, Rechnitz, Poschendorf, Körment und Neuhaus, Herr der Herrschaft Bernstein, des römischen Kaiserreichs Rath, Kämmerer des Königreiches Hungarien, oberster Truchsesz, diesseits der Donau und gegen Kanizsa vorwärts liegenden Grenzen bestellter General bekennen hiermit, dasz wir nachfolgende Juden sammt dero Weib und Kindern zu unseren Unterthanen auf — und angenommen und mit denselben hernach befindlichen Schlusspunkte aufgerichtet haben:

1. Wolf Abraham, 2. Michel Simon, 3. Joel József, 4. Samuel Meier, 5. Abraham Meier, 6. Natan Meier, 7. Götzl Lemel, 8. Moses Lemel, 9. Marx Moses, 10. Elias Scheuer, 11. Moses Abraham, 12. Jakob Hecht, 13. Michael Salamon, 14. Leb Meier, 15. Haim Schalom, 16. Elias Meier, 17. Philip Salom, 18. Salamon Lazarus, 19. Salamon Moyses, 20. Marx Flesch, 21. Lemel Balisch, 22. Samuel Lazarus, 23. Jakob Lewi, 24. Abraham Barich, 25. Josef Simon, 26. Schäftel Ábraham, 27. Löwy Frankel, 28. Simon Schalom, 29. Löw Meier, 30. Löw Schalom, 31. Salamon Abraham, 32. Wolf Wällisch, 33. Joachim Hirschl, 34. Handel Aron, 35. Hänsel Samuel, 36. Marx Simon.

1. Soll ein jeder dieser verspecificirten Juden uns sechs Gulden geben, reichen und bezahlen, den halben Theil zu Georgi, den übrigen halben Theil aber zu Michaeli; das Jahr und die Zeit soll vom ersten Januar 1687 anfangen und am letzten Dezember desselben Jahres endigen.

2. Damit ausserhalb ihrer kein frembder Jud in unserer Herrschaft mit den Christen handeln, und ihnen Juden einigen Eintrag thun darf, daher versprechen und sollen sie eingangs bemeldete Juden uns jährlich zwanzig Gulden aus der ganzen Gemeinde...

3. Geben wir ihnen Juden Macht und Erlaubnisz, dasz sie jährlich unter Ihnen einen Richter und Geschworene aus ihrer Mitte erwählen dürfen...

8. Ist Ihnen unverwehrt, ihre Kirchen und Schulen nach ihrem Gebrauche ungehindert zu halten, auch auf den ihnen vorgezeichneten Friedhof nach ihrer Manier ihre Todten zu begraben, bei welchem allem wir sie und die Ihrigen zu schützen und zu schirmen versprechen. Schloss Rechnitz, 10 Juli 1687.

Graf Adam Batthyány m.p.

KIVONAT a Ben Chananja 1864.évf. 410—411 hasábjain először ismertetett, majd a M.Zs. Oklevéltár II. kötetének 147—149 lapjain közzétett rohonci védlevélből.

II.

Rohonc, 1704. január 18. II. Rákóczi Ferenc hadseregének Rohoncot megszálló egyik osztagának vezérei a rohonci és szalónaki zsidóknak nembántási biztositó-levelet állitanak ki.

„Mi az ide alább subscribáltak Méltósághos Fejedelem fölső vadászy Rákóczi Ferencz Urunk eö Naga ki adott Parancsolatyához alkalmaztatvan magunkat, hogy tudni illik Magyar Hazánkban, a kik ekkoraigh hamissan éltek és továbbra is Méltósághos Fejedelemre és utána minden Magyar Nemzetnek karára látatnak és tapasztaltatnak, azok országunkból távoltassanak, tudni illik Sidok, Ráczok, Németek és Olaszok. Azon eö Fejedelemséghe parancsolatyához alkalmaztatván magunkat jöttönk ide Rohoncra szálva. Egy csoport Sidok találtanak, akik vévén észre az Méltósághos Fejedelem parancsolattyát, melyet véghben is akarunk vinni, de a Sidok remendvén és más keresztyén böcsületes emberek is inerponálván magukat, velönk kedvet keressete és Conteltáltak benönket. Azt hozá tévén, hogy az minemü cselégyek Szalonakon vadnak ide Rohonczhoz tartozandók, azokra is ezen levelönk sonaltatik és telleséggel absolváltatnak kegyelmes Urunk eö Fejedelemséghe ki adott Edictumától. Datum Rohonc, die 18 Januarii 1704.

Coram me Francisco Szombathely Capitaneo.

Coram me Martino Dubnitzky.

Coram me Andrea Tulok.

Coram me Stephano Kovács".

(A budapesti zsidó muzeumban, 778 sz. a.)

Részlet rohonci őseink mozgalmas multjából.
M. Zs. Oklevéltár, II. kötet, 375.o.

III.

Ami a vidéki levéltárakat illeti, ez alkalommal csak a jelenleg Keszthelyen őrzött és rendezés alatt álló nagyhirü és hatalmas körmendi levéltárról óhajtanék röviden megemlékezni, melynek ujra rendezése illetve kiválogatása során a középkortól egészen a mult század közepéig terjedőleg sok-sok száz Judaicum került elő, amelyek közt jiddis nyelven és héber betükkel irt darabok is előfordulnak. Ezek az oklevelek és iratok a Dunántulon fekvő Babócsa, Bonyhád... Ják... Köpcsény (az itteni zsidók privilegiuma is megvan) Körmend,... Németujvár, Rohonc, Szalónak, Szentgotthárd, Szentmárton, Szombathely (és ennek egy külön részét képező, de ma már a várossal egybeolvadt Szőkeföld)... városokban és helységekben, továbbá a Dunántulon kivül... élt és működött zsidók multjával foglalkoznak.

Feadatunk, hogy a zsidóság multjának középkori adatait némileg kiegészitsük.

A regeszták a következők:

I.

Év nélkül, (XIII. század) Kőszeg. Bírói oklevél, mely szerint a körmendi polgárok, zsidók és Johanka falunagy a perdöntő bajvivás helyett öt lóban, a bajnok dijában és a tanuk elővezetési költségében egyezkednek. — Az Orsz. Levéltárban.

8.

1449. szeptember 9. Buda. Garai László nádor a Bathhyány György fia László fia János kezében lévő több rendbeli oklevelet, melyeket Farkas budai zsidótól szereztek vissza... átiratban kiadja s azután az eredeti okleveleket László fia Jánosnak visszaadja. — Eredetije a körmendi levéltárban.

Részlet az IMIT 1948. évi Évkönyvében **Iványi Béla** történész által ismertetett körmendi levéltár anyagából (50 kivonat.)

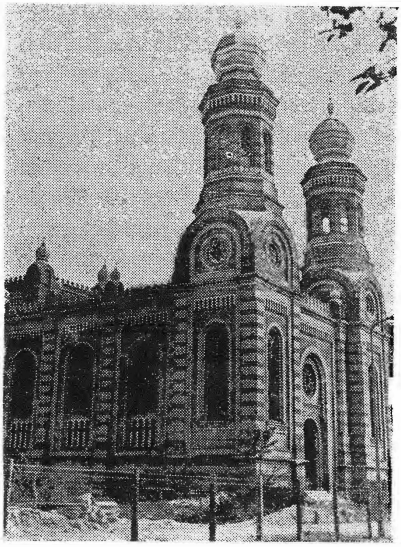
Éppen az első okmány körmendi zsidókat említ (megnevezés nélkül), de a XIII. századból. Ilyen korai vasmegyei okmány egész kivételesen volt eddig ismeretes. (Pl Vasvár).

A korábban a gróf Batthyány-Strattmann család tulajdonában őrzött levéltári anyagot a rezsimváltozás után egyesitették a gróf Festetich-f. keszthelyi Helikon-könyvtárral.

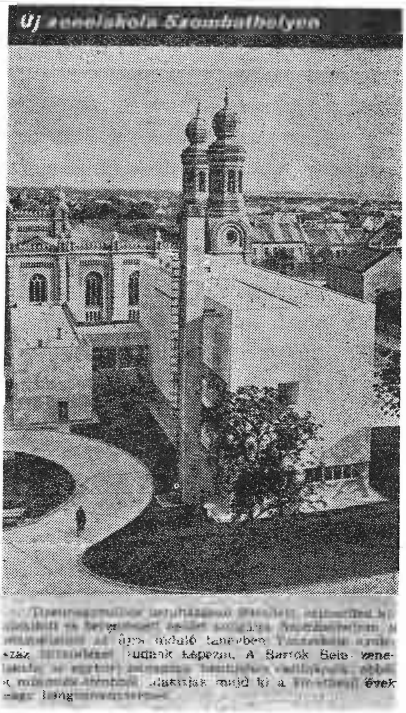

„Munka közben"

A Schöne bécsi műépítész által tervezett szombathelyi c. templom. Egyike volt az ország legszebb tornyos zsinagógáinak

„Célszerűen"

A FILM TOVÁBB PEREG...

— LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ —

Elutazásom előtt ígéretet tettem, hogy utam minden állomásáról, de különösen annak főcéljáról beszámolok. Vagyis: rögzíteni fogom a mai életet, hogy mivé alakult szülővárosunk, Szombathely, 30 év távlatából.

Lenyügöző, de egyben leszorító, fájdalmas érzés járni az utcákon, róni az utakat, mik számunkra kietlenné, meddőkké, céltalanokká váltak. Ami bennök hiányzik: a lüktető, pezsgő élet, melynek minden szereplője ismerős volt... Az otthon, az iskola, a templomudvar, a főtér, a korzó, mind-mind, beleszámítva még a sarki rendőrt és a levélhordót is. Nem mintha a forgalom, a nyüzsgés hiányozna... Talán több is kelleténél, de az minden egyéb csak nem: ZSIDÓ ÉLET!

Kalauzra nem volt szükségem. Bár az utcák elnevezése nagyrészt megváltozott és a házakról eltüntek az ismerős cégtáblák, lábaim szinte maguktól vittek az ismerős tájak felé... ahol az ifjúság álmait szőttük... Fülembe cseng Turgenyev (orosz költő) verse: „Ifjúság hajnali, Ti mosolygós reggelek, TAVASZ HULLÁMAI, hová tüntetek?!"

Igy az első utam a Brenner és Thököly utcák sarkára vitt, a volt ortodox körzetben... Ahol az iskola állott, ahol Klein Gyula, Bonyhádi Ignác majd — megkülönböztetéssel legyen mondva — BERGER Oszkár tanítottak. Az utóbbi ugyanis Amerikában él és fejt ki tevékenységet, zsidó vonalon is.

Az udvarban szolgálati lakás volt, ott a mindenkori kántorok laktak. Előbb az öreg Marton bácsi, majd Selzer Mordechaj. Emlékemben felötlöttek a boldog órák, miket Fried Jechiel és Berkovits kántorok szárnyaló nigunjai okoztak. No meg a Talmud tanulásának ősi ritmusa, a néhai Goldberger, Müller és Hausner Gavriel melamedok tanítása nyomán.

Az alma nem esik messze a fájától, szokták mondani. Ugy hallottam, hogy Berkovits Reuven, a mi kántorunk fia az angliai Manchester városának hires főkántora... Vajon mi lett Löwinger Ernő sorsa? Aki az ifjúsági egyletünkben, a Tiferesz Bachurimban hallatta érces hangját a Tóra felolvasásában... Nálánál jobb Baal-Kore nem is volt a mi vidékünkben... Örömmel hallottam, hogy Torontóban él, Jenö öccsével — és hát írigylem érte az ottaniakat...

Ha már a Tiferet Bachurimot említem, úgy könnyes szemmel emlékszem annak fénykorára és Holzer Sanyira, az elnökünkre. Márton bácsinak, a híres Herényi Mümalom tulajdonosának volt a fia. Mindketten kiváló malomipari szakemberek, minthogy a szombathelyi malomipar tipikusan zsidó alapitású iparág volt.

Csak egy ugrásnyira, a Torna-utcában volt a congr. iskola, ahol Kardos és Gábor Albert igazgató-tanitók működtek. Errefelé jártamban szoktam találkozni Petschauer baal-tefilla, Löwy kántor, Laufer kántor hitközségi alkalmazottakkal is... Mindez, sajnos, a multté...

Onnan a sikátoron keresztül a Fötérre fordultam be. De hol vannak a közismert cégtáblák? Ahonnan egy Hoffmann Samu (polgárlevelét még Horváth Boldizsár városi főjegyző, a későbbi híres igazságügyminiszter irta alá) egy Eisinger Mór, egy Baron Jakab, Kardos J., Mayer József közbecsült cége tekintett alá? És hol vannak a régi híres ügyvédeink réztáblái? A mi derék Heimler Ernőnké, dr. Stadler Izidoré, Dános ügyvédé, no meg az örökifjú Dénes Imréé?

A belsikátorban vajon áll-e még akár a ház is, ahol a néhai Gerson STADLER által alapított külön Beth-Hamidras állott, olyan kiváló rabbikkal, mint a néhai rabbi Joel FELLNER, majd a néhai rabbi Menachem FISCHER זצ"ל és — megkülönböztetéssel — a most Izraelben élő és működő STEIN Mordechaj rabbi. Stadler annak idején a Mea Searimban,

Jerusolajimban egy pompás templomot építtetett, amely még most is hirdeti emlékét.

Hova tünek a fényes nevek, a nagy életpályát befutott, kiemelkedő egyéniségek? Az egész szergényi GEISZT család — László dr. és Jenő —, kik még néhai Ferenc József királytól kapták a nemesitést. És akiket egy élet munkája nemesitett meg: WEINER Károly, ki puritán egyszerűséggel szolgálta ki vevőit, de amellett a 8-ik községkerület érdemdús elnöke volt, egészen a 90 éves korban bekövetkezett haláláig. Utóda — egészen fiatalon — dr. WESEL Imre volt az elnöki székben, aki példaadó magatartást tanusitott a vész idején. DEUTSCH J. József megbecsült szombathelyi posztókereskedő volt az apósa. FELDMANN D. T., DEUTSCH Samu és a cégek hosszú sora...

Szombathely a Dunántúl legnagyobb aprómag piaca is volt. Ez és a magtisztitó ipar tisztán zsidó initiativából eredt. A Deutsch-család, Weiner-testvérek, Bader Jóska, Rehberger Jenő, Graumann, Weiner Vilmos és felesége (Hacker-leány), Sonnenfeld Ferenc, Horváth Andor és sokan mások. Hallottam, hogy a nagynevü Holländer-családnak két tagja maradt életben. Mones (Manó), aki Antwerpenben gyáriparos és Rav Amram Jitzhack, aki két vaskos homiletikai művel gyarapitotta a rabbinikus irodalmat, amelyet világtekintélyek is méltatnak. Legfiatalabb öccsük, Moseh, tudvalévően résztvett a belzi cadiknak Budapestre való szöktetésében a Soah idején.

A régi Uránia-udvarban a sok-sok emlék szinte megrohant. A chaszidok, akik a nagy ünnpeken innen indultak közvetlen járatú busszal Belzbe, hogy ott a caddik Bét-Hamidrasában imádkozhassanak. A Sternfivérek üzlete. Hátrább a Hermann-papirgyár, Bunzlauer Dezső külföldi ügynöksége, Adler Elek kávéüzlete. A főtéri front két oldalán meg az Engelmann porcellánüzlet és Ragendorferék festékboltja állt őrséget.

No meg a Kőszegi utca! Svéd Ármin bádogossága és mellette az Eiland déligyümölcs importcég törzsháza. Most csak a fiatalabb nemzedékből maradtak meg, Eiland Böske, aki Wienben él és csodákat mesélnek arról a segitő készségről, mellyel minden zsidó ügyet felkarol. Unokaöccsei Izraelben élnek. Miklós, a jeruzsálemi penicilin-gyár igazgatója, Ócsi helyettes államtitkár és Jancsi alezredesi minőségben szolgál a déli hadtestnél...

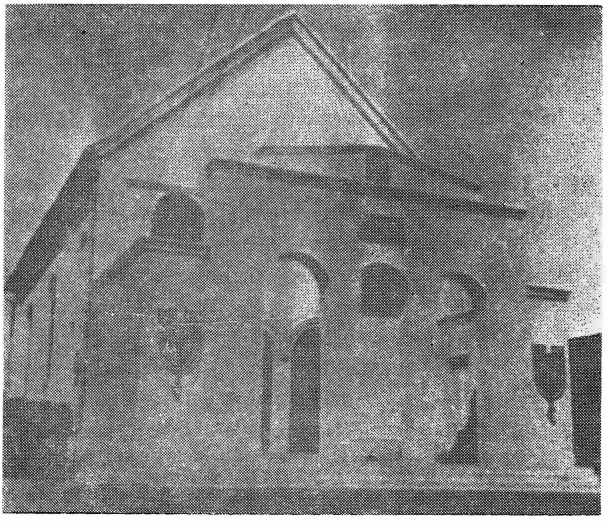
Még a neolog templomba szerettem volna ellátogatni. Erről lebeszéltek, mondván, hogy körül van véve állványokkal, épitenek, úgy sem engednek be. Most van átalakitás alatt. A gyönyörü templom, egyike az ország legszebb tornyos zsinagógáinak. Most a „célszerüen kialakitott és berendezett épület" a zeneoktatást fogja szolgálni. Hm! Célszerüen...

* * *

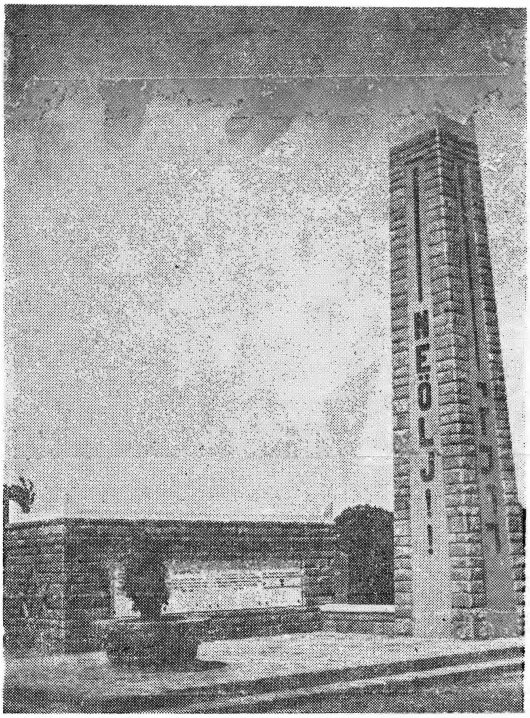
E pontnál az óra erősen berregett és felébredtem. Az egész utat csak gondolatban tehettem meg, többek között nincs is útlevelem. Meg hát honnan a pénz a kiutazási adóra?

Úgy tűnik, az egészet a Te leveled okozta, Szerkesztő barátom, melyben a vasi zsidóság felől írtál és amelyben kéziratot kértél tőlem. Közben elnyomott a jótékony álom és hát — a film tovább pergett...

A zsidó GULLIVER

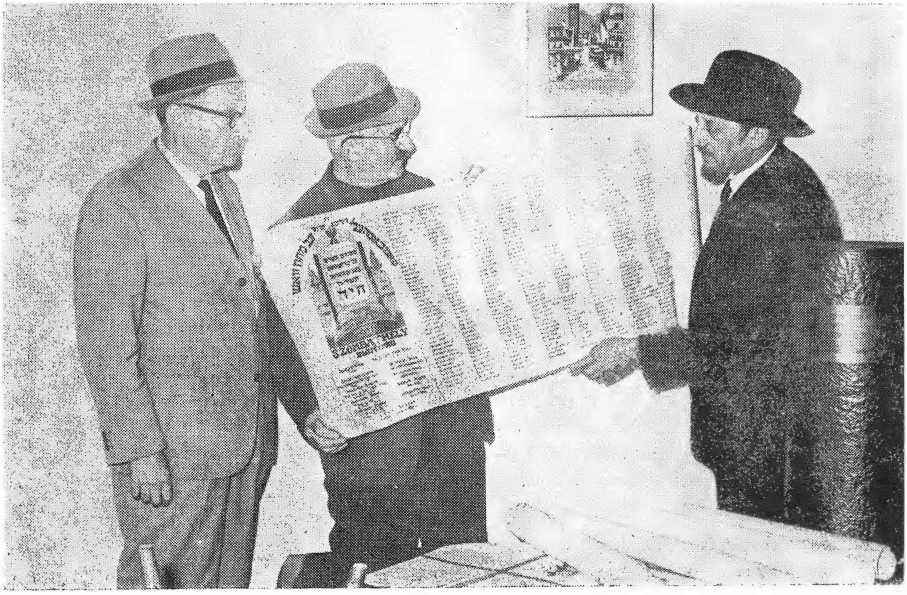
A vasvári zsinagóga, előtte az emlékmű

A jánosházai mártírok emléke

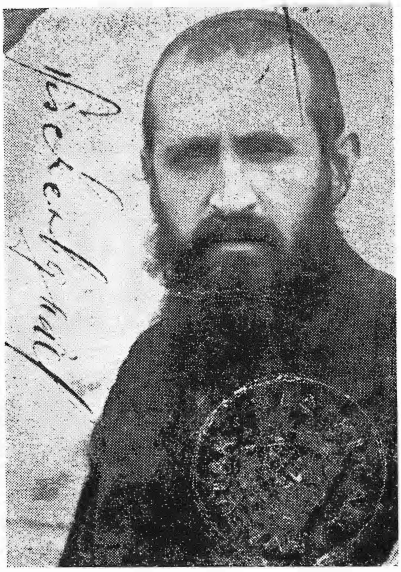
A Brigád által felállított sirkő Belsen-Belsenben. 30.000 zsidó mártir emlékére

A mártírok tekercse

A barokk stilusú sárvári orth. zsinagoga

Fischer Menachem főrabbi z.c.l.

Annak hires kántora, Winckler Pinchasz, 34 évig működött

Kupfer Jóna a hitközségi jegyző

Dr. HACKER IVÁN:

ROSCH HASCHANA (ÚJÉV) A KONCENTRÁCIÓS TÁBORBAN *

A komor, sötét felhőkárpit kissé felhasadt. Napok óta elsötétült égboltozaton kis résen átsütött a nap. A szünet nélküli eső ritkult, mintha az ég még néhány könnycseppet ejtett volna, majd ez is megszünt, talán megbánta az ég a könnyeket. Nem érdemli meg ez a romlott föld, hogy könnyezzenek érte. Néhány perc, a rés tágul, a lenyugvó nap kiváncsian kandikált ki a felhők mögül, — talán keresett valakit az elfáradt arcok között. Egész héten át ömlött az eső, járhatatlanokká váltak az utak, patakokban folyt a víz a közeli havasokból, a folyók megdagadtak, haragos tajtékkal ömlöttek és a mély, kivájt medreket szinültig töltötte a víz és hordalék.

A papirsátrak teljesen beáztak. Nemcsak az utakon, hanem a sátrakban a foglyok fekhelyén is magasan állott a víz, megfosztotta őket még pár órai nyugalmuktól is, álmaiktól, ezektől az édes álmoktól, amelyekben hozzátartozóikkal lehettek együtt.

Napokon keresztül börig áztak a foglyok a munkahelyeken, csikos vászonruhájuk nem száradt meg, alsóruhájuk már nagyon régen nem volt. Talán néhány fogoly viselte még a rongyokat, az alsóruha maradványait. Az előző napon átázott ruha a nedves fekhelyen éjjel sem száradt meg, nedves ruhában szenvedtek a hajnali, órákon keresztül tartó „Appel"-okon, ahol ok nélkül álltak és az eső szüntelenül esett. Víz a munkánál, víz az Appelokon, víz a fekhelyen alvás közben, nedvesség, tüdőgyulladás, víz, víz és ujból víz. Szisztematikus lassu halál, egymás között úgy hivtuk, — nedves krematorium.

Az Appelplatz-on (a tábor gyülekező tere) magasan állott a víz, a lenyugvó nap sugarai, mintha tó vizében tükröződtek volna. A felhők közötti rés egészen kitágult, láthatóvá vált a kék égbolt, pompás levegő áradt, az ég különös vörös fényben égett. A közeli havasokon vörös csikos fények látszottak. Mintha odafenn is ünnepre készültek volna, a Zugspitze havas bérceinek fehéren terített asztalán. A bevonuló, munkáról visszatérő csoportok a mosdóbarakk előtt tolongtak. Kérdés, hogy van-e tiszta viz, mert ilyenkor ez volt a leglényegesebb, hogy pár csepp üde vízhez jussanak, szomjukat olthassák és legalább kezet moshassanak. Alapos mosakodásról szó sem lehet, ehhez sem hely, sem tiszta víz nincs. Ma nagyobb a tolongás, nagyobb a mozgás, de szokatlanul kisebb a lárma, sőt azt lehet mondani, valahogyan hangtalan, csendes a tömeg. Legtöbben némán várják, hogy friss vízhez jussanak, az elfásult arcokat ma talán még szörnyübb gondolatok kinozzák, mint máskor. Különös nyomasztó csend uralkodik.

Csikos rabruhás alakok támolyognak barakról barakra és adják to-

* Részlet a szerzőnek „Via Auschwitz" c. készülő művéből.

vább életveszélyes terviiket. „A tizes barakban imádkozni fogunk". Egyenes szabotázs, lázadás a tábor rendje, vagy talán az egész rendszer ellen. Biztos, hogy akit rajtakapnak, annak 25 vagy talán 50 botütés jár, nyilvánosan, elrettentő példakép az egész tábor előtt. Ha azonban a gyülekezést lázadásnak minősítik, úgy esetleg a tábort meg is tizedelhetik. Lengyel foglyok, akik már három-négy éve vannak a táborban, mesélték, hogy a lengyel táborokban ilyen „lázadásokért" minden tizedik embert kivégeztek. Az SS gonoszság kiszámithatatlan. Ha Müller táborparancsnoknak kedve kerekedik, úgy egyszerűen kivégeztet néhány száz embert.

Pedig csak imádkozni szeretne ez a másfélezernyi fogoly, ma még emberi lény, imádkozni a boldogabb újesztendőért, amelyben hozzátartozóikkal találkozhatnak, békés, boldogabb életért... a jövő évben Jerusolájimban... Tényleg lázadás. Lázadás a zsarnok hatalommal szembe, amelynek nem ez a célja. Felebbezés a magasabb hatalomhoz a hitleri rendszer, a fasizmus ellen.

„Ha Appel után a raportführer kimegy a táborkapun és az SS elhagyja a tábort, a tizes barakkban!" Ez volt a jelszó „A tizes barakkban", suttogják szájról-szájra és adják tovább a tervet.

Bekövetkezett a nagy pillanat, a raporthführer, a koncentrációs tábor korlátlan kényura és kisérete után bezárult a villannyal telitett drótkapu. Éjjel nincs SS a táborban. Ha az SS elhagyta a tábort, úgy a kaput lezárják, a fényszórók megkezdik működésüket, az őrtornyokban megélénkül a mozgás, de a táborba az éjjeli órákban már SS nem szokott bejönni. A rácson kívül a deszkapallón kopog a porosz őrcsizma, az őrtornyokból egykedvűen ásit a golyószóró csöve, a fényszórók csóvái pedig nappali világosságot árasztanak a drótkeritésre.

A távolból élesen sikoltott a vonatfütty, annak jeléül, hogy a táboron kívül folyik a normális élet, magára a táborra ráborul a sötétség, körülvéve a reflektorfényben úszó, villannyal telitett drótkeritéssel. Ezt csak légiriadó esetén oltják el.

A tábor sötétjében, barakról-barakra imbolyognak csikosruhás árnyak, a tizes sátor felé, életveszélyes kalandjukra, **imádkozni** őseink Urához, Rosch Haschana előestéjén.

Suhannak az árnyak, gyorsan megtelik a kis barak, csendesen, könnyes szemmel ölelkeznek a csikos ruhák, szorítanak kezet és kívánnak egymásnak „boldog újesztendőt". A könnyes ölelések, ezek a néma baráti csókok forróbbak és égetőbbek még a krematorium tüzénél is, amely azokat a hitveseket, gyermekeket és szülőket nyelte el, akiknek csókját helyettesiti ez a baráti ölelés.

A szük sátor már teljesen zsúfolva van. Nem fér be már senki. De mégis jönnek és jönnek ezek az emberi roncsok, agyonhajszolt és tönkrevert páriák. Friss sebeikben ég a puskatus nyoma és a munkafelügyelők rugása. Egy lélek sem fér már be, kívülről szoritják oda fejüket a barak

falához, hogy hallhassák a barakból kiszűrődő mély, halk, ismert és régi melodiákat. Szemlehunyva, nekidölve a barak falának imádkoznak és sírnak. Régi dallamok, ezernyi ismert különböző hangoknak egységes könyörgésbe olvadó szimfoniája. Ezt a képet soha elfelejteni nem lehet. Uj panaszfal, új siratófal. Eszembe jutnak azok a régi képek, amelyeket még otthon, a jerusolájemi panaszfalról láttam. Szótlanul, némán hajtják fejüket a barak falára, ezek az elcsigázott, fiatal aggastyánok. Behunyt szemük mögött élénken rajzolódnak ki az otthoni kis imaházak, a szülők, nagyszülők, feleség és gyermekek, a teritett asztal és... kicsi dombok, a kis temető... Valóban uj siratófal...

Fényesen ragyognak a csillagok, a több hétig tartó eső után. Csodásan tiszta a levegő, a barakban kisértetiesen lobog az apró kis gyertyák fénye. Örök talány marad, hogy hol tudtak a foglyok ebben a nincstelenségben két kis gyertyát szerezni. Még a nyáron alsónadrágokat osztottak a táborban. Ezeket taliszokból szabták és varrták a németek. Auschwitzban elvett taliszokból. Ezekből az alsónadrágokból összeállitott darabokból születtek ujra a taliszok...

Az égen különös fénnyel világit az esthajnal csillag, a biblia szerint a pusztában vándorló nép vezércsillaga. Könnyes, fátyolos szemmel nézik a foglyok a csillagot. Anélkül, hogy beszélnének, talán egyforma a gondolatuk. Mellettem egy volt lapszerkesztő nézi az eget és kitalálta gondolataimat. „Mindenki ugyanezt a csillagot nézi, — talán felesége, gyermeke újév előestéjén valamelyik táborban, valahol Németországban vagy Ukrajnában ugyanezt a csillagot nézi. Égi összekötő, isteni kapcsolat az emberi gonoszság által széjjelszakitott családtagok között". Ez a rabtársam eltalálta gondolataimat.

Az ősi melodiák halkan, nagyon halkan, hogy az őrség meg ne hallja, de annál bensőségesebben hangzanak. Talán még sohasem voltak imaszövegek ennyire valódiak és ilyen reálisak. Sohasem jött ennyire szivből az a kérdés, mit hoz az ujesztendő. Mit irtak be a sors könyvébe. Mintha nekünk irták volna ezeket az ezeréves imákat. „Ki marad meg az ujesztendőben és ki távozik az élők sorából? Mi voés, umi bamajim, — kit emészt el a tűz, és kit a viz? Kit talál el a fegyver és ki fog éhenveszni?..." Nem hiszem, hogy ezek a kérdések valaha aktuálisabbak lettek volna. A barakban a két kis gyertya már csonkig égett. Talán észre sem vette senki, hogy mély sötétség borult a barakra. Az előimádkozó is lehunyt szemmel, fejére huzott talisszal kisértetiesen mondja és a gyülekezet halkan imádkozza: „Urunk Királyunk, bocsásd meg a mi vétkeinket".

A drótkerités reflektorfényben úszik, a külön felszerelt villanylámpákat mozgatja a szél, árnyékuk imbolyog, mintha élő lények árnyai volnának. A barakból csikosruhás alakok vánszorognak vissza a többi barak felé. Alig van különbség az élők és az árnyékok között, a koncentrációs tábor újesztendejének ezen az első éjszakáján...

SCHÖNTAG ALEX: **A MI ÖRÖK UTITÁRSUNK...**

Az emlékezetes 44 tavaszán századunk Ó-Dörögd pusztán különböző munkáknál volt foglalkoztatva. Minden megszakítás nélkül már két éve róttuk a melót és ettük a kincstári kosztot — már aki egyáltalán megette. Sorsunk alakulása „jó gazdáink" szeszélyétől és a véletlen játékától függött. Pészach táján három század volt ott, mind a szombathelyi hadtesthez tartozó 103 per 3, 4 és 5 munkaszázad. Ekkor minden eddiginél komorabb gondfelhő borult fölénk, az Ég mintegy lezakadni látszott... A gettósitás... Otthoni hozzátartozóink sorsa katasztrófális lett, azoké, akik minden reménységünk, minden gondolatunk voltak...

A változás külső jelekben is megnyilvánult. Megszigoritották a keretet, az eltávozás majdnem lehetetlenné vált. Nagynehezen sikerült Chajimnak 24 órára a szombathelyi gettóba ellátogatni és szorongó szívvel vártuk vissza. A valóság meghaladta a képzeletet.

Ez a chavérunk az esti órában érkezett, hogy feltünést ne okozzon és magával hozott egy Széfer Tórát. A deportálás előtt, a végső kétségbeesés órájában bizta rá az ortodox hitközség gabéja. Menteni, ami menthető... A zsidó ilyenkor is a Tórára gondol. Lángoló bizonyitéka ősi hitünknek, hogy Izrael és a Tóra összefonott egységet képeznek.

A Széfert a község néhai tagja, a boldogult emlékű Fischof adományozta és iratta pedig a hires pápai Perl szófér által, annak kalligrafikus gyöngyirásával. Azontul a mi vigaszunk volt a megpróbáltatás nehéz heteiben. A most Brooklynban élő pápai Grünwald rabbi még Sevuot két napján abból „lajnolt". Ám május végén mindhárom századot a frontra vezényelték, amely akkor Galicia véráztatta földjén volt. Előzően a hozzáértő asztalos chavérok jó erős ládikát ácsoltak össze. Külön gond volt a Széfer elszállitása. Ez csak a konyhaszemélyzet 1—2 jobbérzésü beosztottjának segitségével történhetett. Végre is a Széfer a konyhavaggonban volt.

Várpalota állomáson rakodtunk be, az emlékezetes napon, amikor az USA légiflotta hatalmas támadást hajtott végre. De a Tóra velünk volt, senki közülünk nem sérült meg. Fájó szívvel ugyan, hogy a hazai tájaktól búcsúznunk kellett, de nyugodt lélekkel tettük meg a 3—4 napig tartó utat. Tismenitznél rakodtunk ki. Fájóan emlékezetes maradt ez a név. Itt ugyanis, pár nap mulva 3 muszost akasztottak az elvetemült pribékek, állitólagos szökési kisérlet miatt.

Gyaloglás után, nyomott hangulatban, egy folyón átkelve, elérkeztünk rendeltetési helyünkre, vagyis egy falu határában futóárkokat ástunk, az első vonalban. Itt ért bennünket — nem is váratlanul — az oroszok frontális támadása. Előző napon ugyanis hangszórón bejelentették. A visszavonulás fejvesztett meneküléssé alakult és tartott éjjel-nappal. Tankok, tüzérségi fogatok dübörögtek el mellettünk, bennünket az árokba leszo-

ritva. Mi négyen, kéz a kézben, tapogatódzva kerestük az utat vissza a körletbe a vaksötétben, mert a Széfert nem hagyhattuk cserben. Meg kellett mentenünk, ezt éreztük. A reggel felhasadt, kitünt, hogy nem is vagyunk messze a falutól. Ám a körlet szinte üres volt, mindenki menekült úgy gyalogszerrel, ki merre tudott, a felszerelést is hátrahagyva. Igy találtuk viszont a Széfer Tóránkat!

A pánik a német és magyar csapatoknál óriási volt, még a muszosokat sem értek rá kinozni. Mi összeverődtünk, úgy 17-en és az öntevékenység terére léptünk. Ha lehet, gazdát cserélünk. Magunkra hagyatva bandukoltunk, igy érkeztünk el egy igen hosszú hídhoz. A nevére nem emlékszem és az idő sem volt éppen alkalmas a földrajzi ismeretek gyarapítására. Egyébként a híd alá volt aknázva, a szalmacsutakok már égtek alatta, füst és lángfelhő. De választás nem volt. Éppen az utolsó chavér futott át és karjaiban a Széfer. Azután nagyot nyekkent és robbant a híd, mi sértetlenek maradtunk.

A szó szoros értelmében igy jutottunk a két tüzvonal közé, egy elhagyott major lugasában huzódtunk meg. Repeszdarabok és földtúrás hullott ránk, fölöttünk a két tüzérség enyelgett egymással. Mi négyszöget formálva hasmánt feküdtünk, középütt állott rendületlenül a Tóra, mintegy Vigyázzban mindnyájunk felett. Este hatkor fogságba jutottunk. Kitünt, hogy orosz szabaditóink az egész nap alig 100 méterre voltak tőlünk.

Ezres csoportokat formálva, gyalog inditottak útnak. Kolomea, Nadvorna, Sztaniszlau, Huzatin, Cortkov voltak az állomások. Az egész uton zsidó nevekkel találkoztunk, elfakult cégtáblákkal. Sajnos, az anyag túléli az embert...

Mi, zsidók lehetően összezárkózva, együtt meneteltünk. A krónikus éhségen, a test szükségletein kivül állandóan foglalkoztattak bennünket a zsidó lét kérdései, népünk nagy tragédiája és a sötét jövő. Tipp-topp, tipp-topp, masiroztunk és dagasztottuk az útmenti sarat. Néha újabbb arcok is csatlakoztak hozzánk. Igy ma hajnal óta egy sötéthaju, szép, zsidós külsejü fiatal férfi, aki azonban eddig meg sem szólalt.

Erőltetett éjjeli menet után reggelre egy más községbe érkeztünk. A falu végén kis tisztáson rövid pihenő. Reggeli ima, amugy sebtiben. Egyik chavér a tachnum ima közben — szinte felsirt: „Tekints le az Egekből, guny és megvetés tárgya lettünk a népeknél, mint nyáj a pusztulásra szánva"...

Ekkor először szólalt meg az idegen, zengő, mély baritonon és tiszta ivrit kiejtéssel. Szavai mintegy balzsamként hatottak égő sebeinkre...

„És az Ő — áldott legyen a Neve — Széferje van veletek? Nézd és olvasd! Hanisztorim... az Elrejtettek az Örökkévalónál maradnak. A Kinyilatkoztatottak ellenben a miénk és nemzedékeinké. Örökkön örökké. Hogy teljesítsük minden igéjét ennek a Törvénynek". És rámutatott Széferünkre...

Mint egy földöntuli látomás! Azontul eltünt az idegen a közelünkből, még csak szinét sem láttuk. A hely, a hely pedig... ez volt Mezerits, ahol a nagy álmodó, a Bál Sém Tav hirdette a megujulást Izráel fáradt népének...

Mezeritsből tovább, tovább. Most már vagy 40-en verődtünk össze és sorrendben, felváltva vittük a Tórát, mintegy tiszteletként. A neológ fiúk is. Kapedlit tettek a fejükre és csókkal vették át, ha a sor rajtuk volt. Vonultunk rendületleniil. Az éjszakák elég hüvösek voltak, ám a nappal sokszor perzselően meleg. Mégis a Széfer jelenléte erőt adott és szinte „vitte a hordozóit"

Végtelen, 600km-es gyaloglás után karantén-táborba kerültünk, itt már voltak zsidó fiúk. Mikor megtudták, hogy Széfer Tóra van velünk, megkülönböztetett szeretettel és gondoskodással vettek pártfogásukba. Innen Erev Ros Hashanakor (1944) már vasuton vittek a japorozsjai orosz fogolytáborba, amely egy nagyüzem volt. Itt kb 800 zsidó is volt és sok megbecsülést kaptunk, éppen a Széferünk miatt. Többek között egészen külön barakkot. Sajnos, a rövidesen fellépett tifusz eléggé megtizedelte a tábor lakóit, zsidó társainkat is. Amennyire lehetséges, igyekeztünk nekik tisztes, zsidó temetést adni. A tifusz megszünte után munkára vittek. Itt orosz zsidókkal ismerkedtünk, akik magas csereértéket ajánlottak fel a mi Széferünkért. Természetes, hogy nem adtuk.

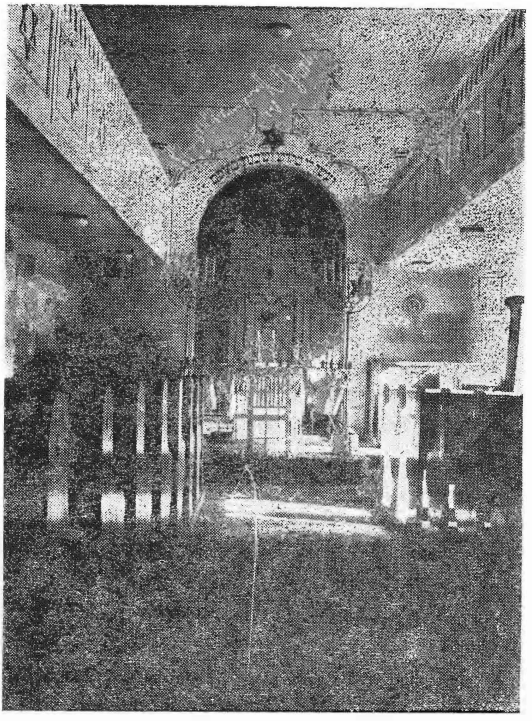
Telt az idő. 45-ben az első, megdöbbentő hirek jöttek Magyarország felől, amik rosszabbak voltak Hiób megpróbáltatásánál. 46 elején kezdték a tábort szelektálni és lassanként felszámolni. Magam és Chajim az elmenők közé kerültünk beosztva, igy a négylevelü lóhere kétfelé vált. Ám mi történjék a Széferrel ?!

Nem találtunk más megoldást és nagy tanitónk, a boldogult Simonyi Rebe ל"ז útmutatása szerint ilyen nehéz kérdésben sorsot huztunk. Igy a Széfer a két visszamaradt chavérunknál maradt. A további utjáról igy most már csak közvetve tudok.

Szinte megkerülte az egész földtekét. Elébb — rendkívüli áldozatok árán — magukkal hozták a magyar határon át. Rövidesen kiderült, hogy itt a zsidóságnak nem maradt talaja. Tovább vándoroltak. Elébb Bécsbe, onnan tovább Ausztráliába. Mindig, mindenütt a Széferrel együtt.

Mikor chavérunk látogatóban Erecban volt, hosszas rábeszéléssel sikerült meggyőzni, hogy a Széfernek itt a helye a Szentföldön. 1967-ben ide hozták Erecbe.

Hosszas vándorút végén igy egyesült a Tan és a Föld. Most a Raab és Stampfer magyar zsidóktól alapított Petach Tikván, a Chatam Szófer nevét viselő Beth Hamidrasban van elhelyezve és áll őrséget az ő örök népe felett, örök időkre !

A sárvári congr. templom, belső nézet.

SPITZ SÁNDOR:

AKI VISSZAJUTOTT...

Napok óta vonszoltuk magunkat. A későőszi esőben, csontig ható hideg szélben, 40—50 kilométereket gyalogoltunk. A sürü egymásutánban robogó német teherautók leszorították a századot az útról, az árok tulsó partján, elhanyagolt szántások sarát dagasztottuk. Hosszan elnyult a század, kettesével-hármasával mentünk, persze parancsra, Lipp főhadnagy parancsára, aki gyanakodva nézegette az autózó németeket, nem bízott az emberségükben, hallotta már, hogy az autókról belelövöldöztek a vánszorgó zsidókba. Igy legalább, ha puskáznak is, nem tömegbe találtak volna.

Kohn Rezső ז"ל — mint mindig, mióta együtt voltunk, mellettem lépegetett. Minden holmija megvolt még, nem hagyott el semmit, mint a legtöbben, amikor már roskadoztak a fáradtságtól. A vékony, sovány, fi-

zikai megerőltetéshez azelőtt nem szokott ember csodálatosan, talán mindannyiunknál keményebben tartotta magát: Edzette az akaratát a vágy, visszajutni a kényszerből elhagyott szerény kis templomába, Sárvárra. Ahol nem túlerős, de kellemes baritonja közvetítette azok imáját, akik fedett fejet hajtottak a frigyszekrény előtt. Vissza a templomába és ismét együtt élni a családjával a maga módján, a csend, a nyugalom áldott békéjében.

Ezekről beszélgetett mindig, menet közben is, meg esténként, amikor hullafáradtan rogytunk le a nedves szalmára vagy a gémberedett ujjakkal összekapart szijácsra és nem egyszer az átázott, hideg földre, a sárba.

Az előretörő orosz haderők néha majdnem megközelítettek bennünket. Ilyenkor rettenve gondolt arra, amire pedig majdnem mindannyian vágytunk, a fogságba esésre.

A Dunától baloldalra eső Oroszi községben megállapodott a század. A cukorgyár adott munkát. Viszonylag jó szállást kaptunk az iskola tantermeiben és sok tiszta, száraz szalmát derékaljnak. Már ideje is volt, a szüntelen esőben sokan átfáztak, betegek lettek.

Talán egy hét multán, egyik este, — miután befejezte a soha el nem mulasztott imáját és elnyulva, csendben élveztük a szalma melegét, a tetőt a fejünk felett, a majdnemember voltunkat, — halkan megszólalt:

— Ha nem alszol, mondanék valamit.

— Nem alszom.

— Ne haragudj... Valamit... Vagy talán nem is kellene... — tusakodott magával.

— Ejnye, de titokzatos lettél, — nevettem rá, csak azért, hogy átsegítsem a gáton, ahol akadoztak a gondolatai.

— Nem vagyok titokzatos, anem te... Éppen erről... Az az érzésem, hogy hamarosan elválunk...

Riadtan ültem fel, a sötétben meresztgettem rá a szemeimet. Mi ez? Tudna valamit? Honnan? Kitől? Lélek sem volt a közelünkben, amikor pár nappal azelőtt megbeszélésre találkoztam Varsányi Ivánnal, a volt katonatiszttel, a szombathelyi Weisz épületanyag kereskedő fiával, a század „öregzsidajával". Én senkivel sem beszéltem a megállapodásunkról, Varsányi meg, — jól tudtam, — kemény legény volt belőle ugyan még préssel sem lehetett volna kiszoritani egy szót sem. Legjobb lesz, — gondoltam — mellébeszélni.

— Elválunk? — kötekedtem, — meguntad a barátságot? Avagy netán Szálasiék kineveztek munkaszolgálatosügyi referensnek?

Ugy tett, mintha nem hallotta volna. Vagy tényleg nem hallotta?

— Nem tudom mikor találkozunk megint, vagy egyáltalán...

— Leszel szíves abbahagyni?

— ...látjuk-e még egymást? Ezért most megköszönöm neked...

— Tudod mit? Inkább aludjunk.

— ...a feleségemnek tett ígéretedet...

— Ugyan már, — hebegtem és éreztem, hogy elpirulok.

— ...mert tudom, hogy megigérted neki, hogy vigyázol rám.

— Persze, a babuskának pelenkát.

— Ne játszd a cinikust. Szeretném, ha otthon találkoznánk. Nálunk. Az én templomomban. Mert én visszajutok oda... akármint is... de én még imádkozom ott. Határozottan érzem...

Összeszorult a torkom, képtelen voltam megszólalni. A sötétben megkerestem a kezét és szó nélkül megszorítottam. Ha birtam volna, sem beszélhettem. Nem mondhattam meg, hogy elmegyek, mert a század részére menleveleket kell szerezni, talán azok még segítenek rajtunk, ugyanis Varsányi tudta már, hogy Németországba akarnak hurcolni bennünket.

Ez volt az utolsó kézfogásunk. Másnap, egy ismerős, szökésben levő tiszt teherautóján elszöktem. Elfogtak a nyilasok. Valami különös szerencsével onnan is sikerült megszöknöm, az utolsó pillanatban. Mielőtt a Dunához hajtottak volna. Közben az oroszok bekerítették Budapestet, az ostromlók gyűrűjén nem sikerült visszabujnom, ottrekedtem.

Átvészeltem az ostromot. Amikor a magyar határon belül már nem voltak urak a nyilasok s a megveszett germán vadat osztrák területen szorongatták, az első alkalommal igyekeztem Sárvárra. Pár, testben-lélekben agyonkinozott zsidót találtam ott. Tőlük és néhány hizelkedő gójtól hallottam Kohn Rezső szomorú sorsáról: Mikor Ausztria felé hajszolták őket, valahol Vasmegyében megszökött és elvergődött Sárvárra. Magas lázzal, súlyos betegen vánszorgott be a németek által istállónak használt, kiürített, meggyalázott templomba.

Vajjon látta-e még a megszentségtelenítés förtelmeit?

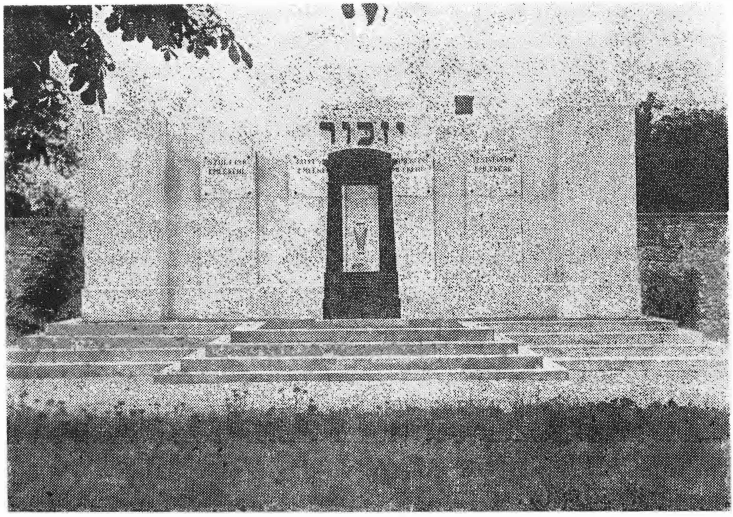
Talán nem.

Biztosan megállt az üres, beszennyezett frigyszekrény előtt, hogy hálaadó imát énekeljen.

Énekelt?

Inkább csak a szívében zenghetett a fohász, de szavak már nem hagyták el az ajkait..., de akihez szóltak, így is megértette...

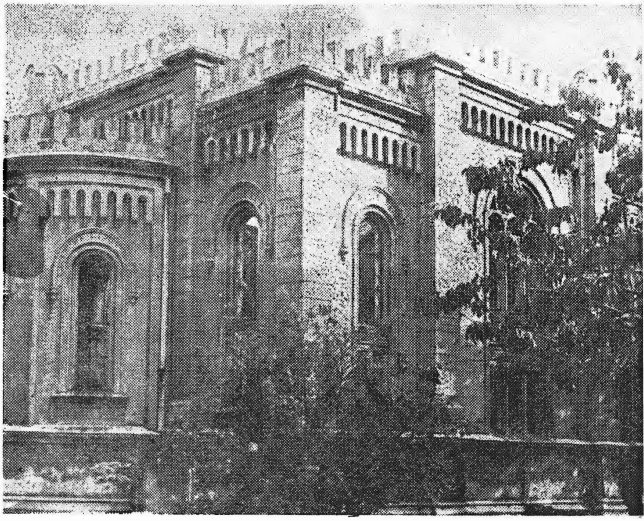
Eljutott oda, ahová visszavágyott. Onnan már egyenesen a Megteremtőjéhez vitte az útja... Az övéihez...

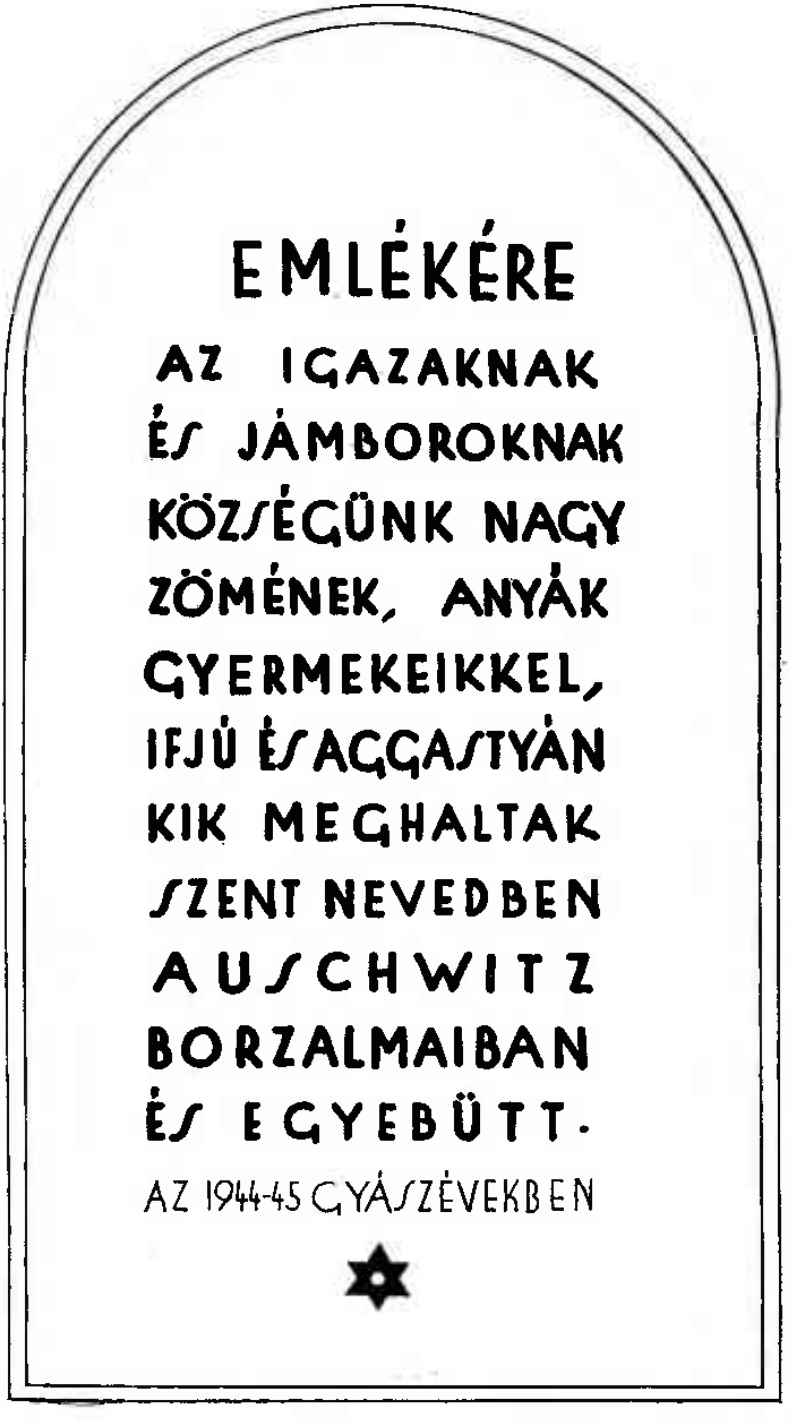
A celldömölki emlékmű.
Singer Mihály kőfaragó chavér z.l. alkotása.

A szentgotthárdi mártirjaink emlékműve.

A celldömölki congr. templom a szombathelyinek kicsinyített mása, remekmű, szintén a vandál pusztítás áldozata.

A sárvári Jizkor-könyv címlapja, az emlékmű felirata is.

BLASZ JÓZSEF :

A NAGY KALAND NÉHÁNY RÉSZLETE...

(Szemelvények az illusztris szerzőnek „Ez pedig az én harcom" c. művéből)

I. A tábori csendőrök bemutatkozása Kievben.

Melegen sütött a nap, mikor a kievi állomásra érkeztünk. Lemosakodtunk és vártuk a parancsot. Bőven volt időnk a találgatásokra vajjon hova visznek bennünket és hol fogunk először munkaszolgálatosokkal találkozni, akiktől valamit megtudhatunk a nagy titokzatosságból, mert a frontról jövő honvédektől nagyon rossz hireket hallottunk. Már esteledni kezdett. Éppen nyugodtan lakmároztunk a bő hazai elemózsiából, amikor orkánszerű lárma hallatszott a mozdony irányából. „Mindenki azonnal a vagonba! Szerelvényt fogj! Semmisem maradhat a kocsiban a szalmán kívül! A vonat előtt az összes holmival szakaszonként vonalban sorakozó! Tetves, rothadt, büdös zsidók, még mindig nem áll a század?... Tíz perc alatt együtt áll! Magatok elé kiraktok mindent, ganaj, kommunista zsidók!"

Az első szakasz irányából hallatszottak ezek a bátor, pattogó szavak. Én század második végén, a negyedik szakaszban voltam, amikor a mellettem álló reb Lipe Groszmann miskolci dájen (jelenleg Petach-Tikván lakik), a várakozási időt kihasználva imádkozott. Eszembe jutott, hogy odahaza most Svuot ünnepünk első estéjén szintén együtt vannak a templomban otthonmaradt apáink.

Valahol messze, szépen megterített asztalnál, bánatos zsidó asszony arcát kezeibe rejtve imádkozhatik most a gyertyalángok mellett. Ez alatt két gyermek aggódva néz az üresen maradt asztalfőre. A kisebbik, megtörve a szomorú csendet, odasugja: „Verukám, hányat kell még aludni, amíg apuka hazajön?"

A harci zaj egyre közeleg. Már hallom a káromkodást és kísérő zenéjét, csattanásokat és nyöszörgéseket. Nini, már közelről látom, igen ők azok... a tábori csendőrök.

Nagy halmokban szaporodik a zsákmány. Pokrócszámra gyűlik a sok konzerv, szalonna, szalámi, szardinia, bicska, öngyujtó, óra, gyürű, zseblámpa, zokni, fehérnemű, cipő, stb. stb.

Az előttem álló kirakatra néztem és tekintetem megpihent a frissen készült lekváron, amit drága jó anyám adott és a nagyrúd kosher szalámin, mit gondos apám hozott a putnoki búcsúzóra. Az időből tellett, hát gondolkodtam. Elmélkedtem a pofonokról, amiket nemsokára kapni fo-

gok. Már nagyon régen volt, amikor az életben ilyen valódi arculütéses pofont kaptam. Leginkább akkor, amikor valami nagy kihágást követtem el. Sajátságos, hogy egy ilyen kihágás — amire emlékszem — éppen ilyen időtájban volt. Háborus idő volt akkor is és svuot este. Tizenegy éves lehettem. Mint a többi jánosházi gyerekek, én is a két km-re lévő Kemenespálfa faluból hoztam a tejet. Hazafelé a falu végén leálltam játszani a parasztgyerekekkel. Eljátszottam az időt. Imádkozás végén érkeztem a templomba. Az akkori pofonok évfordulóját fogom mindjárt megünnepelni...

II. Ünnepek és szombatok.

Jom Kipur reggel a munkaelosztásnál reb Lipe elvágódott, összeesett. „Azonnal vissza kell vinni a körletbe!" — volt Timár szolgálatvezető parancsa. Persze ez a patent csak egy embernek lehet fenntartva.

Kilenc melós lett valami nehéz munkára beosztva. Nagyon messze helyre lehetett a vezénylés, a munkavezető kisérövel együtt 10 személyre szóló élelmezési jeggyel. Telve bitachonnal indultam a vonat felé, tudtam, ha Kraemer velünk van a csoportban, akkor biztosan lehet majd imádkozni és böjtölni. Van-e most ennél égetőbb problémánk?

Természetes, hogy a naponta egyszer közlekedő tábori vonatban mi az utolsó, hozzácsatolt tehervagonban utaztunk. Ugyancsak természetes, hogy a kísérőnk olyan kupét választott ki magának, ahol bárisnyák is vannak. Igy magunkra maradtunk. Volt azonban valami, ami nem tünt olyan természetesnek... Nismatnál tartottunk, amikor történt valami. Az ütközőlánc kikapcsolódott vagy eltörött? és hogyan történt ez? a kedves olvasó fantáziájára bízom.

Ime nyilt pályán áll a lemaradt vagon szent Jom-Kippur napján, 9 imádkozó zsidóval.

A legmagasabbrangú Felettesünk volt a Tizedik: minjanunk kiegészitője. Maga a felséges Sómér Jiszraél, akinek jelenlétét éreznünk kellett ott, a végtelen kiterjedésü, lakatlan, kopár orosz mezőségen, a szabad ég alatt.

Jom Kippur kimenetelekor jött értünk a mozdony a munkafelügyelő nagy mentegetődzésével. Kért bennünket, higyjük el neki, hogy ő nem hibás abban, hogy egész nap étlen-szomjan kellett maradnunk. — Elhittük...

Szükesz ünnepén is volt sátor a körlet egyik sarkában.

A tél beálltával elváltak utjaim Kraemertől, igy a többi ünnepről és kiemelkedő napokról nincs sok feljegyezni valóm. Valószinüleg a visszavonulás napjaival estek egybe. Igy a „Kraemer — szederről" is csak hallomásból tudok...

—★—

ROTSCHILD SÁNDOR :

IRÁNY : A POKOL TORNÁCA . . .

1. ELINDULÁS

Még most is, közel 30 év ködlő távlatából, még most is borzongás fog el és átfut rajtam a hideg, ha arra az időre visszaemlékszem. Amikor a volt sárvári selyemgyár omladozó épületeit kijelölték zsidók internálására és összezsúfolására. Különösen emlékezetes az a baljóslatú nap, amikor a csordaként összeterelt szerencsétlen tömeget a marhavagonokba lökdösték. Az irány : Auschwitz !

Szivettépő volt végignézni, amint válogatás nélkül idős embereket, karjaikban csöppségeket cipelő anyákat és szoknyáikba kapaszkodó sírórivó apróságokat a szuronyos csendőrök és korbácsos pribékek kegyetlenül hajtották a teherkocsik irányába és jobbra-balra ostorcsapásokat osztogattak a megriadt emberek hátába, hogy gyorsabb mozgásra bírják őket. Közülünk többeket kegyetlenül megvertek, így a mellettem haladó Sulzbeck Rudolf bajtársunkat (idősebb talmudtudós), akit valósággal félholtra ütlegeltek, mert a szaladás közben leesett kalapját akarta felemelni.

A maximumig agyongyömöszölt vagont kivülről lezárták, élelem és víz nélkül hagyván bennünket abban a pokoli tüzkatlanban, ahová lelketlen bitang gyilkosaink betuszkoltak és átadtak bennünket a végső kétségbeesésnek. Szardinia módjára voltunk összepréselve és a Pokol kinjainak minden változatát éreztük, testünkben, lelkünkben. Mire az ajtót végre kinyitották, csak akkor láttuk igazán, mennyi a halott közöttünk. A félholtaknak is nagy volt a száma, úgyszintén az örülteké és eszelősöké. Hiába, az idegek nem birták ki a szörnyű utazás borzalmait.

Történt pedig mindez a mi napjainkban, a „civilizált" Európa szívében, a fejlődés és a technika csodálatos századában !

2. A FELAVATÁS

Auschwitzba való megérkezésünk után néhány napot még a szelektáló táborban töltöttünk, majd **Holzer Dezső** és **Schiller Jenő** barátaimmal együtt kiemeltek a sárvári ismerősök közül és külön csoportba osztottak be. Ezt a fordulatot rossz ómennak vettük, mert akkor már derengő tudomásunk volt, hogy a legyengült és beteges egyéneket a krematoriumba viszik. Magunkban mi gyengének éreztük magunkat, viszont élni szerettünk volna. Elhatároztuk, hogy nem fogunk másnap reggel a kijelölt helyen megjelenni, lesz ami lesz, de a biztos haláltól meg fogunk menekedni. Ám erre a vállalkozásra alaposan ráfizettünk. Adolféknak hiányoztunk a reggeli névsor-olvasásnál, riadót fujtak és tűvé tették értünk az egész környéket.

Addig a transzport el sem indult, míg mindhármunkat, kik a barakok között bujkáltunk, el nem csíptek. Nosza lett hadd-el-hadd, megkaptuk a kellő kenetet. Dühükben kékre-zöldre vertek bennünket és ilyen letört állapotban, sajgó fájdalmakkal, minden testrészünkben reszketve, közel 10 kilométert kellett gyalogolni az I. G. Farbenindustrie óriási kiterjedésű gyártelepére, melyet munkahelyül szabtak ki részünkre.

3. AZ ÓRÁSMESTER

Teltek-multak a napok, szomorú egyhangúsággal.

Két SS őr kisért bennünket a munkára, egy alkalommal az egyiknek megállt az órája. Leállitotta a menetet és harsány hangon ordítani kezdett: „Wer ist hier Uhrmacher?" Egyelőre mély csend, senki sem mert jelentkezni. Nekem eszembe villant, hogy néha otthon, kedvtelésből szoktam az órámat babrálni, ha megállott és néha meg is indult. Hátha most is sikerül! Ugyse sokáig birom ezt a rettenetes hideget, robotmunkával füszerezve, ilyen legyöngült habitusomban. Előugrottam és jelentkeztem, hogy órás vagyok. Barátaim arcán láttam a megrökönyödést és már előre eszkompálták a gyászos következményt, ami hazugságomból ered majd.

Ezek után a menetet továbbinditották, engem a két őr bevitt az őrszobába, amely, jelzem, jótékony meleget árasztott, ott az egyik sarokba vonultam és kezembe nyomták a renitens órát. Szakértelmet mimelve nekiláttam a reparálásnak. Szerszámom nem lévén, egy hegyes tüvel piszkálgattam, teljes erőmből belefujtam — ha nem néztek oda — még ráadásul jól meg is ráztam. És íme, ketyegni kezdett a Lechó Dódi-kereke, az óra megindult. Boldogan adtam vissza a tulajdonosának. Azon nap már nem küldtek munkára, söt az ebédnél nekem is adtak, ami valóságos királyi lakoma volt részemre és a tarisznyámat is megtömték kenyérrel. Barátaim, akik lélekben már feladtak engem, ugyancsak tágra nyitották szemüket, mikor viszontlátták Rotschildot, az ó r á s t.

4. AZ OBSIT

Nem mindig papsajt és nem lehet mindig órát reparálni. A fárasztó munkát és a tél hidegét nem birtam elviselni és éreztem, hogy közel vagyok az összeomláshoz. Ezt elkerülendő, végül is beteget jelentettem. Szerencsém volt, egy cseh orvos megkönyörült rajtam és bent fogott szobaügyeletesnek. Nem sokkal azelőtt Holzer és Schiller barátaim is kórházba kerültek. Ez volt a helyzetünk, a visszavonulás napjáig, január 6-ig. Lett egyszerre nagy mozgolódás. Kihirdették, hogy mindenki aki csak menni tud, a saját érdekében jól teszi, ha az Appelplatzon jelentkezik. Viszont azt suttogták, hogy életével játszik, aki visszamarad, mert a kórházat fel fogják robbantani.

Mindennek pont az ellenkezője következett be. Azok jártak jól, akik visszamaradtak, mert másnap felszabadultak. Holzer társunk is. Viszont

Schiller és én még a poklok országútját jártuk meg. Illetve ott legalább fütenek de mi őrülten szenvedtünk a fagytól. A nagy hóban kegyetlenül hajtottak éjjel-nappal, néha 80 km-t is róva nagy, otromba facipőkben. Aki lemaradt, azt könyörtelenül elintézték. Azóta nem tudok Schiller társamról se. Jómagam is azon a ponton voltam, hogy lemaradok vagy felkéredzkedek a mellettünk elhaladó szekerek egyikére. Mint később kiderült, azokban mind k á p ó k ültek.

A nagy hajsza után még pár lágert vészeltem végig. Lefogytam 36 kiló testúlyig, valóságos roncs, mikor — 45 áprilisa — az amerikaiak felszabadítottak. Ekkor ugyan szabad voltam, de menni nem tudtam, csak négykézláb mászni és éppen ez volt a menekvésem is: Nem tudtam résztvenni a lucullusi lakomákban, mint sokan mások, kik halálra ették magukat.

Kórházba tettek, lassan-lassan ébredeztem és megtapogattam magamat: mindezek dacára é l e t b e n m a r a d t a m. Ezért hálát adok a jó Teremtőnek.

TABI LÁSZLÓ: **30 ÉVVEL EZELŐTT**

EGY KIEVI ÉJSZAKA

(EMLÉK)

Kievben történik 1942. szeptemberében...

Bal-jobb, bal-jobb, egy-kettő, egy-kettő! Bal-jobb!

Vonulunk a kievi utcán negyvenen. Ma jó napunk volt. Egy istállóból fuvaroztunk ganajt, délben pedig ebédet is kaptunk, a keretlegények kiosztották közöttünk a maradék káposztát. Mert az ebéd, amit magunkkal vittünk, bizony szerény volt: negyedliter keserű fekete és két embernek egy keménytojás. A Zsitomir-laktanyában, ahol lakunk, sárgaborsófőzelék vár, ma kenyérosztás is lesz, az alkonyat kellemesen langyos. Ma jó napunk volt. Bal-jobb, bal-jobb, egy-kettő, egy-kettő!

De mi az? Miért fordulunk be? Hiszen a laktanyához vezető út nem arra van! Ugy látszik különmunka van, fuccs a sárgaborsónak. Fuccs bizony. Már fordulunk is be az 1/1-es tábori kórház hatalmas vasajtaján. Hatalmas, szürke, komor épület. Kolostor volt, most lépett elő kórházzá a háborúban. Bent megállunk. — Sorakozó!

— Sebesültszállító vonatot várunk! — kiáltja egy feketeparolis szakaszvezető. — Felhordják a sebesülteket, aztán mehetnek haza. Most hat óra. Ha jól dolgoznak, nyolcra otthon vannak.

„Otthon!" — Ez alatt a Zsitomír-laktanya sötét, hideg fapriccses

termei értendők. De benne van a meleg sárgaborsó is. Ez enyhíti a dolgot.

Egyébként szívjunk el egy-egy Leventét lopva, a latrinák mögött. Kockázatos dolog. Dr. B.-t tegnap rajtakapták, hogy dohányzik. Két órára kikötötték és véresre verték.

Kétórás álldogálás az egész napi munka után felfrissíti a társaságot. Nyolc órakor jelzik, hogy a sebesült-vonat megérkezett. Mentőautók hozzák az embereket a pályaudvarról a kórházig. Onnan kell hordágyon vinni a szerencsétleneket. Negyed kilenckor megérkezik az első autó. Utána félperces időközökben a többi. Amelyik kiürült, megy vissza a pályaudvarra. Azt mondják, sok a sebesült. A d...-i áttörés áldozatait hozzák. A front mögött csak ideiglenes kötést kaptak, itt Kievben veszik ápolás alá őket.

Végtelen áradatban jönnek az autók. Könnyebb sérültek, halódók vegyesen. Eltorzult arcú roncsok, vérben uszó törődött testek, félkarúak, féllábúak. Hörögnek, sírnak, jajgatnak, átkozódnak, sóhajtanak. És vannak csendesek is. Örökre csendesek.

Negyvenen hordjuk őket. Én Zoltival vagyok párban. Bivalyerős, szívós, velem egyformán magas fiú. Jó partner. De a többiek is, mind nagyon jó partnerek. Valami különös megszállottsággal dolgozunk. Érezzük, hogy ez a munka értelmes munka: embereket mentünk. Apákat, fiukat, testvéreket. Még csak négy hónapja vagyunk itt kint, még nem tudták kipofozni belőlünk a humánumot teljesen.

Pedig a munka nem egyszerű. A hordágyak nehezek. Legtöbbjén ott van a sebesült csomagja is. És nagyon szűk csigalépcsőn kell felmenni velük. Emiatt félóra alatt véresre verjük ökleinket a falban. Érdekes, aztán már nem is fáj annyira.

Nagyobb baj is van. Nem lehet győzni a kirakodást. Az autók gyorsan fordulnak, de a hordágyak nehezek és a csigalépcső nagyon szűk. A sebesülteket adminisztrálni is kell. Az első szobában letesszük, adatfelvétel. Felemeljük, visszük tovább. Vetkőztetés, fürdetés, utána visszük tovább. Műtő. Asztalra fektetni. Gyors kötözés, aztán a kórtermekbe. És már rohanni is az üres hordággyal le, mert közben 5—6 autó is befutott és a szakaszvezető már torkaszakadtából ordít.

Éjfélkor már tele van minden kórterem, hiszen régi betegek is fekszenek ott. De tele van a műtő is, a fürdő is, az iroda is. Már nem lehet felvinni őket. Le kell tenni a hordágyakat a betonudvarra, ez a parancs. Az udvar hatalmas nagy, ott elférnek. Hajnali kettőre megtelik az udvar is. És az autók csak jönnek, jönnek. Fordulnak, mennek, jönnek. Egy sz.-i ezred sebesültjeit hordozzuk. A tiszteket külön kell fektetni.

De az éjszaka nem ismer sarzsit. Mindegyik egyformán fázik. Derült az égbolt, csillagsereg szikrázik, nagyon hideg van. Amíg takaró akad a kórtermekben, kisebb a baj. Lehozzuk, betakarjuk őket. De aztán elfogy a takaró is. Ugy fekszenek ott, vértől ázott zubbonyukban. Némelyik cigarettázik.

Három óta tájban végez az utolsó kocsi. Nem jön több sebesült. Parancs: forró feketét kell vinni a betegeknek. Bakdácsolunk a forró edényekkel a hordágyak között. Sötét van. Légisötétség. Reggel hat óra óta vagyunk talpon. Lábaink roskadoznak, karunk majd leszakad a helyéből. Mindegyikünk fogyott 15—20 kilót négy hónap alatt, nem lehetünk jó erőben.

A műtőben lassan megy a dolog, ezért a torlódás. Ez természetes. Sok a súlyos operáció. Egy orvos két műtőasztalon dolgozik egyszerre! A két asztal között áll, egyszer jobbra hajol, egyszer balra. Olykor int az ápolónőknek: lehet kötözni. Aztán az ápolónő int nekünk: lehet vinni. Már a kórházfolyosók is tele vannak. A műtőből vissza, le az udvarra, visszük szegényeket.

Dr. Sch. nem birja nézni az orvosok emberfeletti munkáját. Vigyázzba áll az egyik előtt:

— Százados úr, alázatosan jelentem, sebészoperatőr vagyok. Tanársegéd voltam a Szent István kórházban.

Az orvoszázados felnéz. Homlokáról csurog a víz.

— Mosakodjék be és álljon ide!

Sch. vérvörös arccal ugrik. Kezet mos. Egy ápolónő köpenyt ad neki. Sch. éppen bújik bele a köpenybe, amikor a kórházparancsnok őrnagyorvos belép. A századoshoz fordul, és Sch.-ra mutat:

— Ki ez az ember?

— Munkaszolgálatos sebész.

Az őrnagynak vörös lesz a képe, kidagadnak az erek a homlokán:

— Nem munkaszolgálatos! Nem sebész! Zsidó! Mars az anyád istenit!

Sch. leveti a köpenyt. Visszaáll a hordágy elé.

Fél öt. Még sötét van. A falhoz dőlve állunk tizen-húszan. Hallgatunk. Még a szóhoz is fáradtak vagyunk. A sebesültek, ott, végeláthatatlan sorban a lábunk körül szintén hallgatnak. Nagyrészük elaludt. Braunnak van egy marhahuskonzervja, azt esszük kilencen, kézzel vájkálunk a hideg faggyúban és tömjük magunkba.

Öt óra. Lassan-lassan szürkülni kezd. Arra gondolok, hogy otthon ilyenkor már járnak a tejeskocsik, a viceházmesterek seprik az utcát, és a kávéházakban reggel az emberek egykedvűen olvassák a német távirati iroda hadijelentéseit, meg azt, hogy mire mutatott rá legujabban a Wilhelmstrasse szóvívője. Erre a töméntelen vérző emberre kellene rámutatnia egyszer...

Valahonnan nyöszörgést hallok. Fülelek, honnan? Elindulok a hang irányába. Meg-megállok. Ujra hallom a nyöszörgést. Végül odaérek. A félhomályban látom, hogy sovány, borostás állú fiatalember fekszik ott. Sapkája alól kilóg fekete haja, szemei lehunyva.

— Mi a baj? — kérdem suttogva, hogy az alvókat fel ne keltsem.

— Fázom... — feleli, és vacog a foga. — Egy takarót...

Egy takarót. De honnan? Ami takaró a termekben volt, már mind lehoztuk. Az ápolónők takaróit elkértük. Az orvosokét elloptuk. Most már nincs takaró, sem égen, sem földön.

De ez az ember fázik. Annak mindenképpen takaró kell. Szaladok fel a csigalépcsőn, hátha akad még egy valahol. Nincs.

Egy tizedes, aki a folyosón fekszik, ébren van. Cigarettázik. Hátha ideadná a takaróját?

— Tizedes úr, alázatosan... Egy bajtársa lent az udvaron nagyon kér egy takarót... Nem nélkülözhetné?

Mosolyog. Miért mosolyog ez az ember? Megtudom.

Fellibenti a takarót magáról. Fehér kötéstömeg a két combja tájékán. Mindkét lába hiányzik.

Megyek le, vissza az udvarra. Levetem a felöltőm, majd azzal takarom be a szerencsétlent. Már majdnem egészen világos van.

Odalépek a fejéhez, hogy onnan boritsam rá a kabátot. (Reggel majd ugyis hoznak takarókat a másik kórházból, és akkor visszaveszem a kabátomat.)

Amikor ráteritem, emberem meglátja a kabát bal ujján a sárga karszalagot. Felnéz rám, a szemembe. Furcsán mosolyog:

— Munkaszolgálatos? — kérdi alig hallhatóan.

Bólintok, hogy igen. Nagyon meg vagyok hatva, majdnem, hogy azt mondom: csak semmi hálálkodás... De nem hálálkodik, hanem azt mondja:

— A Dnyeperbe kellene fojtani magukat...

Igy. Halkan mondta, de nagyon határozottan. Talán ez tartotta benne a lelket, hét óráig. Akkor felvehettem a kabátomat ujra, mert meghalt.

(Izraeli Szemle.)

A MÁRTIROK NÉVSORA

„A négy égtájról jer oh Szellem, hogy lelket lehelj ezen Megölöttekbe, hogy éljenek".
Jechezkiél hanavi 37.

★

Itt fekszik előttünk a maga döbbenetes valóságában, végtelen oszlopsorokat alkotva, a HAJDANI VASMEGYEI ZSIDÓSÁG. Minden egyes név, mintha vádlóként emelkedne fel a hangtalan sorokból, a jeltelen sirokból...

Hosszú évek fáradságos, önfeláldozó munkája nyomán, számos országra kiterjedő levelezéssel, utánjárással és kutató tevékenységgel hozta össze ezt a névsort a mi Nagyasszonyunk, Braun Dávidné [illegible] és azt fontos életcélnak tekintette. Könyvünk egy más helyén olvasható az a szinte deliriumos megszállottság, amellyel e feladattal foglalkozott élete utolsó éveiben is, mit sem törődve saját hanyatló egészségével. A mű elkészülvén — a tekercs kihullott elfáradt kezeiből.

A névsor összehozásában lelkes segitő gárda is résztvett. Igy a mi szeretett Ragendorfer chavérunk és a hölgyek közül Götzl Rózsi, Marton Lili és Éva, Wilhelm Margit és nővérei és még mások.

A tekercsek bibliofil pergamentra vannak irva, melynek speciális anyagát is — hosszas körültekintés után — Franciaországból hozatta meg Braunné. A kivitelezés főleg Stein Jiczhak bné-braki tanitó (a pápai Stein kántorcsaládból) és Schwarz József volt szombathelyi chavérunk kezemunkája. A neveket tartalmazó tekercsek egy díszes fémtokban vannak elhelyezve, melynek tervezése Lessinger József mérnök chavért dicséri.

A tekercsek sorsáról csak annyit, hogy az — az idei Azkaránk után — a jerusolajimi Jad v'Sém Intézetnek lesz átadva, méltó kegyeletes megőrzés végett.

★

A mártirok névsora nagyjában alfabetikus sorrendben és gettók szerint van csoportositva. Csupán a falvak volt lakóinál nem mindig érvényesül ez az elv és egyes faluk mártir zsidósága külön szerepel, községenként. Igy példának emlitjük, hogy a megyeszerte közismert és becsült **Benedek** Ignác családja (Rum) a vasvári csoportban, mig sógora: Geiszler Miksa és neje, Csipkerek, a szombathelyi listában szerepel, viszont az érdemes Benedek Sándor család „Káld" község alatt. Ilyen esetben több helyen kell a névsort forgatni.

★

Ime, előttnk a seregszemle, melynél szebbet, jobbat, maradandóbbat nem nyujthatunk az utókornak. Mert „nem az hal meg, kit eltemetnek, csak az hal meg, kit elfelednek". — Mi pedig emlékezni és emlékeztetni akarunk!

I. SZOMBATHELY MÁRTIRJAI

BENEDIKT MÁRK főrabbi
GESTETTNER GAVRIEL rabbi
HAUSNER GÁBOR hitoktató
BUCHINGER DÁNIEL hitk. titkár
BONYHÁDI IGNÁC iskola-igazgató
Dr. WESEL IMRE, a Zsidót. elnöke
Dr. HIRSCHLER ÁRPÁD rabbihelyettes
GÁBOR ALBERT iskola igazgató
HOROWITZ ADOLF hitk. titkár
LÖWY BERNÁT sochét

Adler Ferenc
Adler Ferencné
Adler Ede
Adler Aranka
Adler Flóra
Adler Jenő
Adler György
Adler Edit
Adler Simonné özv.
Adler Elek
Adler Elekné
Adler Józsefné
Adler Gyula
Adler Gyuláné
Ausch Mózes
Ausch Mózesné
Ausch Gábor
Ábel Gabriella
Ábrámovits Éva
Alexander Frigyes
Alexander József
Altmann Éva
Altmann Jenő
Altmann Jenőné
Altstädter Imre
Altstädter Lajosné
Altstädter Miklósné
Agoston Zoltánné
Antal József
Antal Józsefné
Antal Lajos
Antal Lajosné
Aszódi Adolf
Auerbach Józsefné
Ábrámovits Márta
Alexander Gyula
Alexander Józsefné
Altmann Györgyi
Altmann Jenő
Altmann Salamonné özv.
Altstädter Lajos

Altstädter Miklós
Antal Mór
Aszódi Jolán
Ádler Mózes
Ádler Mózesné
Bader József
Bader Józsefné
Bader Mária
Balázs József
Balázs Józsefné
Baranyai Jenő
Baranyai Róza
Baron Jakabné
Barta Kornélné
Barta Tamás
Basch Andor
Basch Ernő
Basch Ernőné, Szidónia
Basch Edit
Basch Judit
Basch Tibor (1928)
Basch Tibor (1943)
Bass Albertné
Bass Béláné
Bass Ignác
Bass Ignácné
Bass Irma
Bass József
Bass Klára
Bass László
Bass Magda
Bass Miklós
Bass Roza
Bass Samuné
Bass Sándor
Bauer Anna
Bauer Edit
Bauer Ernőné
Bauer Éva
Bauer Ferenc
Bauer Ferencné

Bauer Henrikné
Bauer Ignácné
Bauer Jenőné dr.
Bauer Katalin
Bauer Lajosné
Bauer Mária
Bauer Miksáné
Bauer Pál
Bauer Robert
Bauer Rózsi
Bauer Sándor
Bauer Sándorné
Bauer Tamás
Bauer Vilmos
Bálint Lajos
Bálint Lajosné
Bárdos Ignácné
Bárdos Imre
Bársony György dr.
Bársony Sándor
Beck Katalin
Bellák Albert
Bellák Albertné
Bellák András
Bellák József
Bellák Józsefné
Bellák Jenő
Bellák Jenőné
Bellák Zoltán
Bellák Zoltánné
Bergstein Robert
Bencze Éva
Bencze Imre
Bencze Imréné
Benedek Béla (1918)
Benedek Béla (1936)
Benedek Ernő
Benedek Eszter
Benedek Éva
Benedek Ferenc
Benedek Ferencné

Benedek Gyula
Benedek Gyuláné
Benedek Ignác
Benedek Ignácné
Benedek Jenőné
Benedek József
Benedek Józsefné
Benedek Judit
Benedek László
Benedek Kata
Benedek Klára
Benedek Károly
Benedek Ilona
Benedek Mária
Benedek Márta
Benedek Miklósné Böske
Benedek Samuné
Benedek Sándor
Benedek Zsuzsánna
Benedikt Adolf
Benedikt Andor
Benedikt Lyvia
Benedikt Mayer
Benedikt Mayerné
Benedikt Márkné Lea
Benedikt Miklós
Benedikt Robert
Berényi Mártonné
Berger Andor
Berger Béla dr.
Berger Endre
Berger Ervin
Berger Gyuláné
Berger József
Berger Józsefné
Berger Lajos
Berger Lajosné
Berger László dr.
Berger Miksa dr.
Berger Mór
Berger Mórné
Berger Noémi
Berger Oszkárné
Berger Péter
Berger Róbert
Berger Zoltánné
Bergstein Ödön
Bergstein Ödönné
Bergstein Kató
Brandl Józsefné
Brandl Tamás
Bernát Ödön dr.
Békefi László
Buchinger Frigyes
Bader Ferenc
Bader Ferencné
Bader Antalné
Bérczi Mórné
Bérczi Veronika
Biedermann Magda
Biel Alfréd
Biel György
Biel Lipót
Biel Lipótné
Biel Rezső
Biel Rezsőné
Bináth Paula
Bináth Róza
Bináth Soma
Biró István
Blau Ágnes
Blau Gábor
Blau Gyula
Blau József
Blau Józsefné
Blau Judit
Blau Lászlóné
Blau Lia
Blau Mihályné
Blau Miksáné Tubi
Blau Kálmi
Blau Judith
Blau Lea
Blau még egy kisfiú
Blau Nátánné
Blau Robert
Blau Tibor
Blau Vera
Blau Zsigmondné
Blitz Endre
Blitz János
Blitz Sándorné
Blitz Zoltán
Blitz Zoltánné
Blum Ferencné
Blum György
Bodanszky Ignácné
Boglár Ernő
Boglár Jenő
Boglár Jenőné
Bolla Hermann
Bolla Hermanné
Bonyhádi Antal
Bonyhádi Antalné
Bonyhádi Eta
Bonyhádi Györgyike
Bonyhádi Ignácné
Bonyhádi Miklós
Bonyhádi Miklósné Böske
Bonyhádi Miksa
Bonyhádi Ignác
Böhm Zsigmondné
Breuer Mórné
Braun Frida
Bruszt Margit
Brandl Samu
Brandl Samuné (1888)
Brandl Samuné (1869)
Braun Jakab
Braun Jakabné
Braun Ferencné
Braun Margit
Braun Miksa
Braun Lászlóné
Braun Sándor
Braun Vera
Braun Zsigmond
Braun Zsigmondné
Breiner Andor
Breiner Gizella
Breiner Gusztáv
Breiner Gusztávné
Breiner József
Breiner Juliska
Breiner Mórné
Breiner Rózsi
Breznitz Aliz
Breznitz Géza
Breznitz Gézáné
Breznitz József
Breznitz Józsefné
Breznitz Imre
Brucker Erika
Brucker Pál
Brucker Pálné
Bruckner János
Bruckner Jánosné

Brüll Anna
Brüll Mórné
Buchesiter Ilona
Buchinger Albert
Buchinger Albertné
Buchinger Elek (1897)
Buchinger Elekné (1898)
Buchinger Aliz
Buchinger Andor
Buchinger Dánielné
Buchinger Edit (1932)
Buchinger Edit (1942)
Buchinger Elek (1911)
Buchinger Endre
Buchinger Erika (1938)
Buchinger Ernő (1914)
Buchinger Ernő (1916)
Buchinger Ernőné
Buchinger Ervin
Buchinger Éva
Buchinger Irén
Buchinger Iván
Buchinger Izidorné
Buchinger Judit (1937)
Buchinger Judit (1938)
Buchinger Klára
Buchinger Lipótné
Buchinger Márta
Buchinger Ottó
Buchinger Zsigmondné (1917)
Buchinger Zsigmond
Buchinger Zsigmondné (1882)
Buchinger Jenő
Buchinger Jenőné
Buchinger Erika (1934)
Buchinger Kató
Buchinger Aser
Buchwald Győző
Buchwald József
Buchwald Józsefné
Bunczlauer Dezső
Bunczlauer Dezsőné
Bunczlauer Edit
Büchler János
Büchler Jánosné
Bürger Andor
Bürger Andorné
Bürger Dezső
Bürger Dezsőné
Bürger Éva
Bürger István
Bürger Mórné
Bürger Simon
Clignon Lajosné
Cziffer Ágota
Cziffer Ella
Cziffer Ignácné
Cziffer Lázár
Cziffer Livia
Cziffer Miksáné
Cziffer Rezső
Cziffer Robert
Csillag Ármin
Darvas Sándorné
Davidovits Dávid
Davidovits Rózsa
Davidovits Simon
Davidovits Simonné
Davidovits Szerén
Dániel Ernő dr-né
Dános Emil dr.
Dános György dr-né
Dános József dr.
Dános József dr-né
Dános Pál
Deutsch Aladárné
Deutsch Albert
Deutsch Albertné
Deutsch Ágnes
Deutsch-Bencéné
Deutsch Berta
Deutsch Béla
Deutsch Béláné
Deutsch Erzsébet
Deutsch Endre
Deutsch Endréné
Deutsch Ernő
Deutsch Ernőné
Deutsch Ferencné
Deutsch Frida
Deutsch Gábor
Deutsch Géza
Deutsch Gézáné
Deutsch Gizella (1875)
Deutsch Gizella (1921)
Deutsch György
Deutsch Györgyi
Deutsch Gyuláné (1873)
Deutsch Gyuláné (1889)
Deutsch Henrik
Deutsch Henrikné
Deutsch Márton
Deutsch Ignác
Deutsch Ignácné
Deutsch Imre (1927)
Deutsch Imre (1943)
Deutsch Izsóné
Deutsch Jakab
Deutsch Jakabné
Deutsch János (1900)
Deutsch János (1942)
Deutsch József (1877)
Deutsch József (1898)
Deutsch József (1925)
Deutsch József (1929)
Deutsch Józsefné (1879)
Deutsch Józsefné Szerafin
Deutsch Judit (1939)
Deutsch Judit (1937)
Deutsch Károly dr.
Deutsch Károly dr-né
Deutsch Károlyné (1900)
Deutsch Klára (1914)
Deutsch Klára (1919)
Deutsch Lajos dr.
Deutsch Lajos dr-né
Deutsch László (1912)
Deutsch László (1933)
Deutsch László (1942)
Deutsch Lea
Deutsch Magda
Deutsch Márta (1922)
Deutsch Márta (1940)
Deutsch Márton (1908)
Deutsch Márton (1922)
Deutsch Mártonné
Deutsch Miklós
Deutsch Miksáné
Deutsch Pál
Deutsch Péter
Deutsch Richard dr.
Deutsch Richard dr-né
Deutsch Rozália
Deutsch Rózsi
Deutsch Salamon

Deutsch Samu
Deutsch Samuné (1878)
Deutsch Samuné (1883)
Deutsch Samuné (1884)
Deutsch Sándor
Deutsch Sándorné (1865)
Deutsch Sándorné (1878)
Deutsch Sándorné (1873)
Deutsch Sándorné (1885)
Deutsch Sándorné (1913)
Deutsch Tamás
Deutsch Vilmos
Deutsch Vilmosné (1875)
Deutsch Vilmosné (1895)
Deutsch Vilmosné (1915)
Deutsch Zsuzsanna
Dénes Juliska
Déri Sándor
Déri Sándorné
Dirnfeld Lipót
Dirnfeld Lipótné
Dirnfeld József
Dirnfeld Benő
Dirnfeld Miksa
Dirnfeld Zelma
Dirnfeld Sifra
Dirnfeld Sámuel
Donath Jehuda
Donath Rafael
Donath Bódog
Donath Gyula
Donath Gyuláné
Donath Judith
Donath Mária
Donath Miklós
Donath Robert
Donath Félix
Donath Salamon
Donath Salamonné
Donnebaum Walter
Dózsa Magda
Dózsa Sándor
Dózsa Sándorné
Drach Jenny
Dukesz Ferenc
Dunajecz Ernő
Dunajecz Ernőné
Dunajecz Aurél
Dunajecz Ervin
Dunajecz Györgyi
Dunajecz Mirjam
Ebenspanger Dezső
Eckstein Pál
Ehrengruber Pál
Ehrengruber Pálné
Ehrmann Dezső
Ehrmann Ilona
Ehrmann Károly
Ehrmann Salamon
Ehrmann Salamonné
Ehrmann Sára
Ehrmann Simon
Eiland János
Eiland Dezső
Eiland Ilona
Eiland Jenő
Eiland Jenőné
Eiland József
Eiland Irén Ábrahámné
fia Gyurika
Eiland László
Eiland Lászlóné
Einhorn Ármin
Einhorn Edit
Einhorn Fülöp
Einhorn Judit
Einhorn Judit ikertestv.
Einhorn Lajos
Einhorn Livia
Einhorn Margit
Einhorn Márta
Einhorn Simon
Einhorn Simonné
Einhorn Simonné
2 kis ikerlánya
Einhorn Teréz
Eisenstädter Sándor
Eisinger Mórné
Eisler Iván
Eisler Leó
Eisler Tamás
Elek Aladár
Elek Aladárné
Elek Ottóné
Engel Józsefné özv.
Engel László
Engel Lipótné özv.
Engel Ödön
Engel Magda
Engel Pál
Engel Manci
Engel Pálné
Engel Sámuel dr-né
Engel Tibor
Engelmann Andor
Engelmann Károly
Engelmann Károlyné
Engelmann Miklós
Erdős Antal
Erdős Dezső
Erdős Dezsőné
Erdős Endre
Erdős Endréné
Erdős György
Erdős István (1915)
Erdős István (1936)
Erdős Lajos
Erdős Lajosné
Engel Zsigmond
Erdős Péter
Erdős Rezső
Erdős Rezsőné
Ernyei Ignácné özv.
Falk Károly
Falk Ferenc
Falk Ferencné
Falk Márta
Farádi Erzsébet
Farádi Eszter
Farádi Ferenc dr-né
Farkos András
Farkas Andrásné
Farkas Arnold
Farkas Ignác
Farkas Ignácné
Farkas Tamás
Fehér Béla
Fehér Béláné
Fehér Lajos
Fehér Lajosné
Fehér Lajosné özv.
Fehér Mihály dr.
Fehér Mihály dr-né
Fehérvári Frida
Feigelstock Adolfné özv.
Feiglstock Gáspár
Feiglstock Jenő

Feiglstock József
Feiglstock Józsefné
Feiglstock Lajosné özv.
Feiglstock László
Feiglstock Miklós
Feiglstock Miksa
Feldmann Gyuláné özv.
Feldmann Jenőné özv.
Feldmann Renée
Fellner Arminné özv.
Fellner Ede
Fellner Gusztávné
Fellner György
Fellner Harry
Fellner Judit
Fellner Leontin
Fellner Miklós
Fellner Rafael
Fellner Szidónia
Fellner Vilmosné
Feuerlicht Mórné özv.
Filip Emil
Filip Frigyes dr.
Filip Frigyes dr-né
Filip László
Filip Oszkár
Fischer Adolf
Fischer Albert
Fischer Albertné
Fischer Andor
Fischer Artur
Fischer Bernát
Fischer Bernátné
Fischer Berta
Fischer Dezső
Fischer Dezsőné
Fischer Emil
Fischer Emilné
Fischer Ernő
Fischer Ernőné
Fischer Erzsébet
Fischer Éva
Fischer Ferenc
Fischer Ferencné
Fischer Flóra
Fischer György (1922)
Fischer György (1935
Fischer Ignác (1891)
Fischer Ignác (1922)
Fischer Ignácné (1892)
Fischer Ilonka
Fischer István (1943)
Fischer István (1921)
Fischer Jenő
Fischer Jenőné
Fischer József (1897)
Fischer József (1905)
Fischer Józsefné özv. (1878)
Fischer Józsefné (1904)
Fischer Judit
Fischer László
Fischer Magda
Fischer Margit
Fischer Márkusz
Fischer Márkuszné
Fischer Pál
Fischer Pálné
Fischer Regina
Fischer Renée
Fischer Rózsa
Fischer Samu
Fischer Samuné
Fischer Sándor
Fischer Tamás
Fischer Tibor
Fischer Veronika
Fischhof Adolf
Fischhof Adolfné
Fischhof Aliz
Fischhof Aurél
Fischhof Aurélné
Fischhof Emanuel
Fischl Béla
Fischl László
Fischl Lászlóné
Fischl Péter
Fischl Róza
Fischl Samuné özv.
Fleiner Aladár
Fleiner Aladárné
Fleiner Ervin
Fleiner György (1921)
Fleiner György (1939)
Fleiner Jenő
Fleiner Jenőné
Fleiner Jolán
Fleiner Róza
Fleiner Sándorné
Fleischer Fülöp
Fleischer Jakab
Fleischer Jakabné
Fleischer Jolán
Fleischer József
Fleischer Józsefné
Fleischer Lajos
Fleischer Rezső
Fleischer Sándor
Fleischer Sándorné
Fleischer Zoltán
Fleischmann Izidor (Pozsony)
Fleischmann Izidorné (Pozsony)
Fleischmann Ignácné
Fleischman Ernő és neje
Fleischmann György
Fleischmann Gyuláné
Fleischmann Ervin
Fleischmann Iván
Fleischmann Ivánné
Fleischmann Izrael
Fleischmann Izraelné
Fleischmann Janka
Fleischmann Judit
Fleischmann Miklós
Fleischmann Miklósné
Fleischmann Sári
Fleischmann Simon
Fleischmann Simonné
Fleischmann Zsuzsa
Fodor Anni
Fodor Ernőné özv.
Fodor Imre
Fodor Imréné
Fodor Zsigmondné özv.
Földes Sándor
Földes József dr.
Földes József dr-né
Földes László
Földes Lászlóné
Földes Miklós
Földes Miklósné
Földes Robert
Földes Tamás
Frankl Ignácné özv.
Frankl Gyula

Frankl Klári
Frankl Miklós
Frankl Oszkár
Frankl Oszkárné
Frankl Sándor (1898)
Frankl Sándorné (1900)
Frankl Sándor (1932)
Freund László
Freund Kata
Freund Simon
Freund Simonné
Frey Sámuel
Frey Sámuelné
Frey Artur
Frey Arturné Irén
Frey Jiczhak Zwi
Frey Róza
Frey Malka
Frey Bracha
és még 4 kis gy.
Frey Salamon
Frey Salamonné
Frey Sári
Frey Berta
Frey Sándor
Frey Sándorné
Frey Anikó
Frey Borbála
Frey Ernő
Frey Éva
Frey Károly
Frey Magdolna
Frey Miklós
Frey Renée
Frey Tibor
Freiberger Lajos dr.
Fried Andor
Fried Ábrahámné
Fried Dezső
Fried Erzsébet
Fried Hermin
Fried Jenő
Fried Jenőné
Fried József (1922)
Fried József (1932)
Fried Mihály
Fried Miksa
Fried Róza
Fried Sarolta
Fried Sándor
Fried Zoltán (1923)
Fried Zoltán (1941)
Friedmann Ábrahám
Friedmann Farkas
Friedmann Mária
Friedmann Miksáné özv.
Friedmann Sámuel
Friedmann Sári
Friedrich Hermin
Fritz Dezső
Fritz Dezsőné
Fritz Zsuzsa
Fröhlich Edit
Fröhlich Kálmán (1890)
Fröhlich Kálmán (1893)
Fröhlich Miklósné
Fuchs Sándorné
Führenberg Samu
Führenberg Samuné
Fürst Antal
Fürst Antalné
Fürst Béla (1894)
Fürst Béláné (1894)
Fürst Béla (1922)
Fürst Dezső
Fürst Dezsőné
Fürszt Éva (1928)
Fürst Éva (1940)
Fürst Imre
Fürst Imréné
Fürst Jakabné özv.
Fürst Jenő (1886)
Fürst Jenő (1890)
Fürst Jenőné özv.
Fürst Kamilla
Fürst László
Fürst Lászlóné
Fürst Lívia
Fürst Margit
Fürst Miksa
Fürst Miksáné
Fürst Samu
Fürst Samuné
Fürst Zoltán

Galambos Andor
Galambos Andorné
Galambos Béláné
Galambos Mihály
Gang Márta
Gang Mártonné özv.
Garai Éva
Garai Jenő
Garai Jenőné
Garai Katalin
Garai László
Gábor Albert
Gábor Albertné
Gábor János
Gábor Olga
Gábor Zsigmondné
Gábor Zsuzsa
Gábor Éva
Gelringer Vilmosné
Geiszt Jenőné
Geiszt Lipótné özv.
Geiszt Tamás dr.
Geiszler Ágnes
Geiszler István
Geiszler Istvánné
és gyermekei
Geiszler Miksa
Geiszler Miksáné
Geiszler Sándor
Geiszler Sándorné
Gellért Nándor
Gellért Nándorné
Gere Zsigmond dr.
Gere Zsigmond dr-né
Gere Imre dr-né
Gere Imréné dr.
Gerő Béla és neje
Gerő Éva
Gerő János
Gerő Manóné
Gerő Manó
Gestettner Alfréd
Gestettner Artur
Gestettner Edit
Gestettner Eszter
Gestettner Gusztávné
Gestettner Harry
Gestettner Klári
Gestettner Márta
Gestettner Márkusz
Gestettner Márkuszné
Gestettner Robert

Gestettner Salamon
Gestettner Samu (1875)
Gestettner Samuné (1884)
Gestettner Samu (1886)
Gestettner Samuné (1893)
Gestettner Sándor
Gestettner Zsuzsanna
Geszner Imréné dr.
Gewürtz Lipót
özv. dr. Glück Gyuláné
Glück Imre
Glück Imréné
Glück Pál
Glück Pálné
Gold Jenő
Gold Jenőné
Gold József
Goldberger Andor
Goldberger Egon
Goldberger Ernő (1904)
Goldberger Ernő (1943)
Goldberger Ernőné (1911)
Goldberger Frigyes
Goldberger Irma
Goldberger Jakabné özv.
Goldberger Jenő
Goldberger Jenőné
Goldberger Judit
Goldberger Miklós
Goldberger Pál
Goldberger Rózsi
Goldberger Zsigmond
Goldberger Zsigmondné
Goldmann Albert
Goldmann Albertné
Goldmann Jenőné
Goldschmied Arnold
Goldschmied Arnoldné
Goldschmied Elek
Goldschmied Elekné
Goldschmied Ervin
Goldschmied Ferenc
Goldschmied Gusztáv
Goldschmied Gusztávné
Goldschmied Gyula
Goldschmied Gyuláné
Goldschmied Jenő
Goldschmied Jenőné
Goldschmied József
Goldschmied Józsefné
Goldschmied Vilmos (1915)
Goldschmied Marianna
Goldschmied Miklós (1917)
Goldschmied Miklós (1916)
Goldschmied Pál dr.
Goldschmied Pál dr-né
Goldschmied Liza
Goldschmied Salamonné
Goldschmied Zsigmond
Goldschmied Szidónia
Goldschmied Vilmos (1920)
Gottesmann Szerén
Guttman Jenő
Guttmann Jenőné
Guttmann Ottó
Guttmann Ottóné
Guttmann Margit
Goldstein Alfréd
Goldstein Béla
Goldstein Béláné özv.
Goldstein Dávid
Goldstein Dávidné
Goldstein Ervin
Golstein Éva
Goldstein Gabriella
Goldstein Jenő
Goldstein Jenőné
Goldstein Klára (1892)
Goldstein Klára (1922)
Goldstein Klára (1930)
Goldstein Lenke
Goldstein Márton
Goldstein Mártonné
Goldstein Miklós
Goldstein Miksáné
Goldstein Oszkár
Goldstein Ottó
Goldstein Tibor
Goldstein Vilmos
Götzl György
Götzl Imre
Götzl Imréné
Götzl János
Götzl József (1871)
Götzl József (1889)
Götzl Józsefné (1896)
Götzl Judit
Götzl Lajos
Götzl Mórné özv.
Graumann Frigyes
Graumann Sándor
Graumann Sándorné
Gráf Erzsébet
Gráf Ida
Guttmann Jenny
Goldschmied Feri
Grübler Robert
Gránitz Géza dr.
Grosz Ármin
Grosz Edit
Grosz Erzsébet
Grosz Ferenc
Grosz Ferencné
Grosz József
Grosz László
Grosz Livia
Grosz Mór
Grosz Mórné
Gutthárd Margit
Gutthárd Zsigmond
Gutthárd Zsigmondné
Guttmann Adolf
Guttmann Adolfné
Guttmann Oszkár
Günsberger Ádám
Günsberger Gyula
Günsberger Béla
Günsberger Géza
Günsberger Imre
Günsberger Imréné
Günsberger Jenő
Günsberger Jenőné
Günsberger Margit
Günsberger Miksa
Günsberger Miksáné
Günsberger Pálné
Grosz Pálné özv.
Grün Jenő
Grün Jenőné
Grün Klára
Grünfeld Adolf
Grünfeld Gizella
Grünfeld Iholya

Grünfeld József
Grünfeld Józsefné
Grünfeld Katalin
Grünfeld Kornélia
Grünfeld Samuné
Grünwald Árpád dr.
Grünwald Gyula
Grünwald Gyuláné
Grünspan Helén
Győri Miklós
Grünfeld Margit
Grünfeld Szera

Haberfeld Izabella
Haberfeld Jenő
Haberfeld Jenőné
Haberfeld Judit
Haberfeld Pinkász
Haberfeld Sándor
Haber Henrik
Haber Henrikné
Haber Lenke
Hacker Ferenc
Hacker Frigyes
Hacker Henrik
Hacker Józsefné
Hacker M. János
Hacker Pál
Hacker Vilmos
Hajdu László
Hajduska Sándor
Hajduska Sándorné
Hajós Arnold dr-né
Hajós Jenő
Hajós Jenőné
Halász Ágnes
Haberfeld Edit
Haberfeld Irén
Halász Judit
Halász Karolin
Halász Lajos
Halász Oszkár
Hamburger Frida
Hamburger Ilona
Hamburger Irma
Hamburger József
Hamburger Józsefné
Hamburger Margit
Hamburger Róza

Hamburger Sarolta
Handler Ilka
Handley Árminné özv.
Handley Jenőné
Handley Péter
Hartstein Rózsi
Hausner Gáborné
Hausner Ilka
Haut Gizella
Haut Jenő
Haut Margit
Haut Salamon
Haut Sámuelné
Havas Ferenc
Havas Ferencné
Havas Valéria
Hegedüs Ignác
Hegedüs Ignácné
Himler Béla
Heimler Béláné
Heimler Ernő dr.
Heimler Ernő
Heimler Erzsébet
Heimler Ferenc
Heimler Gabriella
Heimler Gyula
Heimler Gyuláné
Heimler Ilka
Heimler Ilonka
Heimler Jenőné
Heimler Márta
Heimler Mór ifjú
Heimler Samu
Heimler Samuné
Heller Sámuel
Heltai Jakab
Hermann József
Hermann Lajos
Hermann Lajosné
Hermann Miksáné özv.
Herskovits Éliás
Herskovits Béla
Herskovits Izidor
Herz Bernát
Herzl Dezső
Herzfeld Ferenc
Herzfeld Henrik
Herzfeld Henrikné
Herzfeld Imre

Herzfeld Pálné özv.
özv. dr. Heumann M-né
Hidi Lívia
Hidi Margit
Hidi Rózsi
Hidvégi Pál
Hidvégi Pálné
Hillmayer Albert dr-né
Hillmayer Ede
Himler Éva
Himler Dezső
Himler Dezsőné
Himler László
Himler Lászlóné
Himler Miklós
Hirsch Zsuzsanna
Hirschenhauser Ida
Hirschenhauser József
Hirschenhauser Sándorné
Hirschl Samuné özv.
Hirschler Árpád dr-né
Hirschler Jenő
Hirschler Ferenc (1915)
Hirschler Ferenc (1936)
Hirschler Ferencné (1918)
Hirschler Gizella
Hirschler Gyula
Hirschler Gyuláné
Hirschler Henrik
Hirschler Henrikné
Hirschler János
Hirschler Jánosné özv.
Hirschler József (1887)
Hirschler József (1928)
Hirschler Józsefné (1888)
Hirschler Judit
Hirschler László
Hirschler Dezsőné
Hirsch Róza
Hirschler Salamon
Hirschler Salamonné
Hirschler Tibor
Hirschler Zoltán
Hódos Györgyné
Hódos János
Hoffmann Alfrédné özv.
Hoffmann Ábrahám
Hoffmann Bernát
Hoffmann Edit

Hoffmann Emil (1927)
Hoffmann Erika
Hoffmann Emil (1928)
Hoffmann Endre
Hoffmann Ervin (1923)
Hoffmann Ervin (1941)
Hoffmann Éva
Hoffmann Henrikné özv.
Hoffmann Ibolya
Hoffmann Ilona (1928)
Hoffmann Ilona (1938)
Hoffmann Istvánné
és kislánya, kit a vagonban szült
Hoffmann Izrael
Hoffmann Izsóné özv.
Hoffmann Jenő (1861)
Hoffmann Jenő (1886)
Hoffmann Jenőné (1874)
Hoffmann Jenő (1941)
Hoffmann Jenőné özv. (1887)
Hoffmann Józsefné özv.
Hoffmann Judit
Hoffmann Lili
Hoffmann Julika
Hoffmann Kálmán
Hoffmann Klára
Hoffmann Lajos
Hoffmann Lajosné
Hoffmann Mária
Hoffmann Mihály
Hoffmann Mihályné
Hoffmann Miksáné
Hoffmann Róbert (1926)
Hoffmann Róbert (1930)
Hoffmann Sámuel
Hoffmann Sándor
Hoffmann Sándorné
Hoffmann Teréz
Hoffmann Viktor
Hoffmann Viktorné
Hoffmann Vilmos
Hoffmann Vilmosné
Hoffmann Zsigmondné
Holländer Adolf (1895)
Holländer Adolfné (1896)
Holländer Adolfné (1904)
Holländer Dávid
Holländer Edit (1942)
Holländer Ernő
Holländer Éva (1933)
Holländer Éva (1939)
Holländer Gabriella
Holländer Irén
Holländer Jenő (1935)
Holländer Jenő (1941)
Holländer József
Holländer Judit
Holländer Livia
Holländer Mária
Holländer Márta
Holländer Miklós
Holländer Mór
Holländer Mórné
Holländer Sándor
Holländer Sándorné
Holländer Zita
Holzer András
Holzer Anikó
Holzer Anna
Holzer Bernát
Holzer Bernátné
Holzer Berta
Holzer Béláné özv.
Holzer Dezsőné
Holzer Erika
Holzer Ernő
Holzer Ernőné
Holzer Ervin
Holzer Ferencné
Holzer Gertud
Holzer Henrikné özv.
Holzer Jenő
Holzer József
Holzer Józsefné
Holzer Lajosné
Holzer Mariska
Holzer Matild
Holzer Márton
Holzer Mártonné
Holzer Miklós
Holzer Mórné Julianna
Holzer Pál
Holzer Samu
Holzer Sándorné özv.
Holzer Sándor
Holzer Sándorné
Holzer Vilmos
Holzer Vilmosné Adél
Horowitz Adolfné
Horváth Andor
Horváth Andorné
Horváth Ágnes
Horváth Lajos
Horváth Lajosné
Horváth László
Horváth Lászlóné
Horváth Péter
Horváth Zsuzsa
Haberfeld József
Jakubovits József
Jakubovits Józsefné
Jakubovits Károly
Jakubovits Márton
Jakubovits Sarolta
Jakubovits Sándor
Jakubovits Zsuzsanna
Jalovits Izidorné
Jámbor Adolfné özv.
Jámbor Győző
Jámbor Győzőné
Jámbor Magdolna
Jávor Lajosné dr.
Jónás Henrik
Jónás Henrikné
Jungreisz Ignác
Jungreisz Mayer
Illés Arminné özv.
Kardos Andor
Kardos György
Kardos Jakabné özv.
Kardos Ferenc
Kardos Ferenc dr.
Kardos Lajos
Kardos Lajosné
Kardos Samuné özv.
Katona András
Katona György
Katona Sándor
Katz Ábrahám
Katz Rachel nevelőnője
Katona Viktorné
Kis Ignácné
Katz Ábrahámné
Katz Edit
Katz Izsák

Katz Magda
Katz Margit
Katz Rózsi
Kallus Alfréd
Kallus Andor
Kallus József
Kallus Mihály
Kallus Mihályné
Kallus Sándor
Kallus Zoltán
Kalmár Ármin
Kalmár Arminné
Kalmár Gyula
Kalmár Katalin
Kandl Róbertné
Katzburg Edit
Katzburg Emil
Katzburg Klára
Katzburg Salamonné
Kaufmann Józsefné özv.
Kaufmann Veronika
Káldor Arthur dr.
Káldor Arthur dr-né
Káldor Győző
Káldor Győzőné
Kármán Vilmosné
Kende Mórné özv.
Kell Gyula
Kell Gyuláné
Kellner Ágnes
Kellner István
Kellner Józsefné (1912)
Kellner Józsefné özv. (1882)
Kellner Pálné
Kellner Sándor
Kellner Sándorné
Kellner Károly Ernő
Kandl Salamonné
Kemény György
Kemény Györgyné
Kemény Miklós
Kemény Miklósné
Kemény Sándor
Kemény Sándorné
Kemény Zoltán
Kemény Zoltánné
Kerekes Janka
Kerpen Jenő
Kerpen Jenőné
Kerpen László
Kerpen Malvin
Kerpen Olga
Kertész Gyula
Keszler Lajos
Keszler Lajosné
Keszler László
Kirz Arturné özv.
Kircz Edit
Kircz Lili
Klauber János
Klauber Marianne
Klauer Zsigmondné
Klein Andor (1930)
Klein Etel
Klein Antal
Klein Béláné
Klein Frigyes
Klein Gábor
Klein Gyuláné özv.
Klein Ignác
Klein Ignácné
Klein Ilka
Klein István
Klein Izidorné özv.
Klein Izsóné özv.
Klein Jakab Miksáné
Klein Jenő
Klein Jenőné
Klein Józsefné
Klein Lajosné
Klein László
Klein Manó
Klein Manóné
Klein Márton
Klein György
Klein Ilonka
Klein Pálné
Klein Pál
Klein Mór és neje
Klein Mórné özv.
Klein Zsigmondné
Klein Edit
Klein Márta
Klein Gabriella
Klein Gertrud
Klein Andor
Klimberger Károly
Klimberger Károlyné
Klimberger József
Klimberger Józsefné
Klimberger Pál
Klimberger Vilmosné özv.
Kluger Adolf
Kluger Ernő
Kluger Ernőné
Kluger Gyula
Kluger Henrik
Kluger Ilona
Kluger Sándor dr-né
Kluger Vera
Kluger Vilmos
Kluger Vilmosné
Knöpfler Éva
Koblenzer Szibyll
Koch Imre
Koch Imréné
Koch Iván Tamás
Koch Jenőné özv.
Koch Sándor
Koch Sándorné
Kohn Aliz
Kohn Andor
Kohn Andorné
Kohn Ádám
Kohn Dávidné özv.
Kohn Ede (1895)
Kohn Ede (1932)
Kohn Edéné (1898)
Kohn Ella
Kohn Ernő
Kohn Erzsébet
Kohn Éva
Kohn Ferenc
Kohn Fülöp
Kohn Fülöpné
Kohn Henrik (1876)
Kohn Henrik (1888)
Kohn Henrikné (1897)
Kohn Henrikné (1887)
Kohn Ignác
Kohn Ignácné
Kohn Imre
Kohn Jenő (1925)
Kohn Jolán
Kohn Jenő (1905)
Kohn Jenőné

Kohn Juliska
Kohn Kálmán
Kohn Kálmánné
Kohn Sándor
Kohn Juliska
Kohn Károlyné özv.
Kohn Lajos
Kohn Lajosné
Kohn Lászlóné özv.
Kohn Lenke
Kohn Lina
Kohn Margit
Kohn Mária
Kohn Miklós
Klein Miklós
Kohn Miksáné
Kohn Móricné özv.
Kohn Mórné özv.
Kohn Noémi
Kohn Ödön
Kohn Ödönné
Kohn Pinkász
Kohn Pinkászné
Kohn Róza
Kohn Rózsi
Kohn Sándor (1917)
Kohn Vera
Kohn Zsigmondné özv.
Kohlman Bertalan
Kohlman Bertalanné
Kohlman Erzsébet
Kohlman Jenő
Kohlman József
Kohlman Józsefné
Kohlman Pál
Komlósi György
Komlósi Olga
Konrád Anna
Kopstein Gábor
Koppel Dezső
Koppel Dezsőné
Korányi Izsóné özv.
Korda András
Korda Márton
Korda Mártonné
Kornfein Dávid
Kornfein Dávidné
Kornfeln Gizella
Kornfein Samu
Kosztolitz Samuné özv.
Kosztolitz Adolf
KosztolitzAdolfné
Kosztolitz Gábor
Kosztolitz Ábrahám
Kosztolitz Ábrahámné
Kosztolitz Erika
Kosztolitz Izraelné özv.
Kosztolitz Róza
Kosztolitz Sándor
Kosztolitz Sándorné
Koth Alfréd
Koth Ernő
Koth Livia
Koth Mózes
Koth Mózesné
Koth Ottó
Koth Róbert
Koth Salamonné
Kosztolitz Erzsébet
Ullmanné
Kovács Dávid
Kovács Dezsőné özv.
Kovács Ferenc
Kovács Ferencné
Kovács Jenő
Kovács Jenő id.
Kovács Jenőné
Kovács Károlyné özv.
Kovács Pál dr.
Kovács Róza
Köves Béla
Köves Oszkár
Köves György
Köves László
Köves Oszkárné
Krammer Bernátné özv.
Krammer Endre
Krammer Ferenc
Krammer Livia
Krausz Aranka
Krausz Béla
Krausz Béláné
Krausz Dezsőné
Krausz Erika
Krausz Ernő
Krausz Ernőné
Krausz Hermanné özv.
Krausz Ignácné özv.
Krausz Ignác
Krausz Ignácné
Krausz Imre
Krausz Jenő
Krausz Jenőné (1886)
Krausz Jenöné (1907)
Krausz Józefa
Krausz Jozefin
Krausz József (1898)
K)rausz József (1905)
Krausz József (1939)
Krausz Józsefné (1900)
Krausz Józsefné (1904)
Krausz Juliánna
Krausz Lajosné özv.
Krausz Magda
Krausz Marianne
Krausz Márta
Krausz Miklós (1940)
Krausz Pál
Krausz Rózsa (1881)
Krausz Róza (1864)
Krausz Miklós
Krausz Miklósné
Krausz Adolf
Krausz Adolfné
Krausz Salamonné
Krausz László
Krausz Samu
Krausz Samuné
Krausz Sándor
Krausz Sándorné
Krausz Sándorné özv.
Krausz Valéria
Krausz Zsigmond
Krausz Zsigmondné
Krausz Zsuzsanna
Kremsier Józsefné
Kremsier Róbert
Kritzler Bernát
Kritzler Bernátné özv.
Kritzler Ottó
Kugler Andor
Kugler Ede
Kugler Jenő
Kugler Nándor
Kugler Nándorné
Kugler Noé
Kupferschmied Éva

Kupferschmied László
Kupferschmidt Sámuelné
Kurz Miklós
Kurz Mórné
Kremsier József
Kremsier Józsefné
Kremsier György
Lakos Rezső
Latzer Ferenc
Latzer Lidia
Latzer Lipót
Latzer Lipótné
Latzer Miksa
Latzer Miksáné
Laufer Izsó
Laufer Izsóné
László Ignác
László Ignácné
László Józsefné özv.
Lebensfeld Julia
Lebovits Adolf
Lebovits Adolfné
Lebovits Fáni
Lebovits Jakab
Laki Aladár
Laki Edit
Laki Magda
Lefkovics Manóné özv.
Leininger Szerén
Leitner Adolf
Leitner Jenő
Leitner Oszkár
Leitner Oszkárné
Leitner Sándor
Leitner Sándorné
Lendvai Lajos
Lendvai Ottó
Lendvai Ottóné
Lengyel Ákos
Lengyel Béláné özv.
Lengyel Dezső
Lengyel Dezsőné
Lengyel Henrik
Lengyel Henrikné
Lengyel Magda
Lengyel Mátyásné
Lessinger Andor
Lessinger Dávid
Lessinger Emil
Lessinger Géza
Lessinger Gézáné
Lessinger József (1879)
Lessinger József (1927)
Lessinger Klára
Lessinger László
Lessinger Zsuzsanna
Leuchter Manó
Leuchter Bubi
Lévai Lajos
Lévai Lajosné
Lévai Samuné
Lichtig Gyula dr.
Lichtig Magda
Liebenau György
Liebenau Lipótné özv.
Liebenau Pálné Szerén
Liebenau Pál
Liebenau Juliska
Liebenau Adolfné
Liebenau László György
Liebermann Éva
Liebermann Ilona
Lieberman Izsó
Liebermann László
Liebermann Leó
Liebermann Leóné
Liebermann Valéria
Lilienthal Flóra
Linzbauer Józsefné
Lipschütz Vilmos
Lipschütz Andor
Lipschütz Andorné
Lipschütz Anikó
Lipschütz Béla
Lipschütz Béláné
Lipschütz Félix
Lipschütz Judit
Lipschütz Livia
Lipschütz Miklós
Lipschütz Ottó
Lipschütz Vilmosné
Löbl Manó
Löbl Izidor
Lorschy Béláné
Lorschy Géza
Lorschy Pál
Lorschy Vilma
Löbl Lajos
Löbl Lajosné
Löbl Oszkár
Löbl Oszkárné
Löbl Sándor
Lörincz Elemér
Lörincz Elemérné
Lörincz Jenő
Lörincz Klára
Lörincz Tibor
Löwe Anna
Löwe Berta
Löwensohn Géza és neje
Löwensohn Jenő és neje
Löwenstein Gáborné
Löwenstein György
Löwenstein Lajosné özv.
Löwenstein Mihály
Löwenstein Mihályné
Löwy Pál
Löwinger Ernőné
Löwinger Frida
Löwinger Julia
Löwinger Juliska
Löwinger Pál
Löwinger Richárd
Löwinger Richárdné
Löwinger Róbi
Löwinger Vilmos
Löwinger Vilmosné
Löwinger Zsigmond
Löwi Adolf
Löwi Bernátné
Löwi Dávid
Löwi Gusztáv
Löwi Gusztávné
Löwi Jolán
Löwi Józsefné
Löwi Pál
Löwi Tibor
Löwi Sarolta
Löwi Sándor
Löwi Sándorné
Löwi Zsigmondné
Löwi Dezső
Löwi Mór
Lóránt Henrik
Lukács István
Lukács József
Lukács Józsefné

Lukács Lászlóné
Lukács Sándorné özv.
Lusztig Gyuri
Lusztig Sándor
Lusztig Vilmos dr.
Macher Antalné özv.
Magyar Ferenc
Magyar Ferencné
Magyar Miksa
Magyar Miksáné
Magyar Sándor
Magyar Sándorné
Magyar Zsuzsanna
Malcsiner Judit
Malcsiner Tibor
Malcsiner Tiborné
Mandler György
Mandler Jenőné Margit
Mandler Ottó
Mannheim Gyuláné özv.
Mannheim Róza
Marchfeld Arturné
Markovits Hugó
Markovits Hugóné
Markovits Lajos
Mayer Gyuláné
Mayer Irma
Mayer Jolán
Mayer József dr.
Mayer Józsefné
Mayer Lajos
Mayer Lajosné
Mayer Margit
Mayer Miksáné özv.
Mayer Rózsi
Mayer Sándor
Máté Béláné özv.
Máté Janka
Máté Jolán
Melczer Dezső
Melczer Ignác
Melczer Ignácné
Melczer Kálmán
Melczer Lajos
Melczer Tibor
Mermelstein József
Mermelstein Józsefné
Mermelstein Jehosua Rav
Mezősi Izidor
Mezősi Izidorné
Mérei Ármin
Mérei Arminné
Mészáros Iván
Mészáros József
Mészáros Józsefné
Mészáros Mór
Mészáros Mórné
Mihály Leó
Mihály Leóné
Mihály Noémi
Mihály Judit
Mike György
Mike Györgyné
Molnár Sándor
Molnár Sándorné
Morvai Irén
Moskovits Gyula
Moskovits Hermanné
Moskovits Irma
Moskovits József
Moskovits Miksa
Moskovits Rezső
Moskovit Sándor
Mosonyi Dezső dr.
Mosonyi Dezsőné
Muszka Rezső
Muszka Rezsőné
Müller Andor
Müller Anna
Müller László
Nagy Béla
Nemes Lipótné özv.
Neufeld Lajosné özv.
Neuhauser Lipót
Neuhauser Lipótné özv.
Neumann Aladár dr-né
Neumann Andor
Neumann Ágnes (1932)
Neumann Ágnes (1944)
Neumann Béla
Neumann Béláné
Neumann Dávidné
Neumann Edéné
Neumann Emil
Neumann Emilné
Neumann Gézáné
Neumann Győző
Neumann Győzőné
Neumann Hermanné
Neumann Ignác
Neumann Ignácné
Neumann Jenő
Neumann Jenőné
Neumann József (1928)
Neumann Rózsa
Neumann Etel
Neumann Géza
Neumann József (1942)
Neumann Magda
Neumann Márta
Neumann Miklósné
Neumann Zoltán
Neuschloss Mirjam
Neustadt Alice
Neustadt Andor (1924)
Neustadt Andor (1937)
Neustadt Dávid id.
Neustadt Dávid ifj.
Neustadt Dávidné id.
Neustadt Dávidné ifj.
Neustadt Dezső
Neustadt Edit (1932)
Neustadt Edit (1942)
Neustadt Ernő
Neustadt Ervin
Neustadt Henrikné
Neustadt Ibolya
Neustadt Emil
Neustadt József
Neustadt Judit
Neustadt Klára (1935)
Neustadt Klára (1943)
Neustadt Magda
Neustadt Márta (1938)
Neustadt Márta (1941)
Neustadt Miklós
Neustadt Mirjam
Neustadt Róbert
Neustadt Róza
Neustadt Sándor
Neustadt Sándorné
Neustadt Zsigmondné özv.
Ney Béláné özv.
Németh Gáborné
Németh Kálmánné
Orgel Izraelné özv.
Ormos Judit

Ormos Marienna
Ormos Vilmos
Ormos Vilmosné
Orosz Dánielné
Pagit Béla
Pagit Béláné
Parczer Géza
Parczer Gézáné
Parczer Mária
és még egy gyermekük, született és meghalt a gettóban
Paskusz Adolfné
Paskusz Sándor
Paskusz Vera
Paskusz Ignácné özv.
Paskusz Sámuelné
Pauk Dávid
Pauk Ignác
Pauk Ignácné
Pauk Ilona
Pauk Jakab
Pauk Jakabné
Pauk Manó
Pauk Manóné
Polgár Andor
Polgár Bertalanné özv.
Polgár Gerta
Polgár Henrik
Polgár Henrikné
Polgár Izidor
Polgár Izidorné
Polgár László
Polgár Lipót
Polgár Lipótné
Polgár Miklós
Polgár Pál
Politzer Katalin
Politzer Vilmos
Politzer Vilmosné
Polák Adolfné özv.
Pollák Aranka
Pollák György (1931)
Pollák György (1942)
Pollák Györgyné
Pollák Gyuláné özv.
Pollák Hermanné özv.
Pollák Imre
Pollák Imréné
Pollák Juliska
Pollák Lajos (1895)
Pollák Lajosné (1902)
Pollák Lajos (1904)
Pollák Lajosné (1913)
Pollák Marianna
Pollák Mátyás
Pollák Mátyásné
Pollák Péter
Pollák Sándor (1903)
Pollák Sándor (1906)
Pollák Sándor (1926)
Pollák Sándorné özv. (1874)
Pollák Sándorné (1905)
Pollák Sándorné (1916)
Pollák Zoltán
Pollák Zsigmond (1873)
Pollák Zsigmond (1904)
Pollák Zsigmondné (1879)
Pollák Zsigmondné (1895)
Pollák Zsigmondné (1905)
Pollák András
Popper Ella
Popper Jenö
Popper Jenőné
Popper Károly
Porgesz Aranka
Porgesz Blanka
Porgesz Edit
Porgesz Ernő
Porgesz Fülöp (1937)
Porgesz Fülöp (1915)
Porgesz Fülöpné
Porgesz Helén
Porgesz Hermann
Porgesz Ignác
Porgesz Izrael
Porgesz Jakab (1916)
Porgesz Jakab (1935)
Porgesz Jakab (1943)
Porgesz Jakabné (1916)
Porgesz Joján
Porgesz József (1908)
Porgesz József (1942)
Porgesz Józsefné
Porgesz Klára
Porgesz Lipót
Porgesz Lipótné
Porgesz Mihályné
Porgesz Ráchel
Porgesz Sándor
Porlitz Lipótné
Preisz Andor
Preisz Ilona
Preisz Miklós
Preisz Miklósné
Preiszler János
Preiszler Károlyné
Princ András
Princ Miklósné
Pápai Hugó dr.
Pápai Hugó dr-né
Pásztó Lajosné
Perényi Ferenc
Perényi László
Perényi Miklós
Perényi Samu
Perényi Samuné
Perlhefter Adolfné özv.
Pető Árminné özv.
Petschauer Ilona
Petschauer Irén
Petschauer Mórné özv.
Philip György
Philip Hermin
Pintér Mária
Pintér Gyuláné
Pintér Lajosné
Pintér Lajos
Raab Klára
Radó Dezső
Radó Salamonné özv.
Radó Tamás
Radó Viktor
Ragendorfer Lajos
Ragendorfer Jenő ifj.
Ragendorfer D. Dezső
Ragendorfer Ferenc
Ragendorfer Ferencné
Ragendorfer Imre
Ragendorfer Imréné
Ragendorfer Rózsi
Ragendorfer Berta
Ragendorfer Sarolta
Ragendorfer Katalin
Ragendorfer Irén
Ragendorfer Jakabné özv.

Rechnitzer Pál
Rechnitzer István
Rechnitzer Manci
Rechnitzer Samu
Rechnitzer Samuné
Rechnitzer Vilmos
Rechnitzer Vilmosné
Rehberger Jenő
Rehberger Jenőné
Kövesiné Rehberger Margit
Kövesi Lajos
Kövesi Robi
Kövesi Éva
Reich Mór
Reich Mórné
Reich Róza
Reinfeld András
Reinfeld Katalin
Reisz Adolfné özv.
Reisz Ilona
Reisch Alajos
Réti Jenő
Réti Károlyné
Révész Antal
Révész Antalné
Révész Gyula
Ragendorfer Jenőné özv.
Rechnitz Henrikné özv.
Rechnitzer Zoltán
Rechnitzer Zoltánné
Rechnitzer Anna
Rechnitzer Gyula
Rechnitzer Gyuláné
Rechnitzer Katalin
Rechnitzer László
Ritscher Endre
Ritscher Endréné
Robicsek Olga
Róna Bernátné dr.
Róna Henrik
Róna Henrikné
Rosenbaum Edéné özv.
Rosenberg Boriska
Rosenberg Ernő
Rosenberg Lily
Rosenberg Róza
Rosenberg Erzsébet
Rosenberg Gyuláné özv.
Rosenberg Imre
Rosenberg Margit
Rédei Imre
Reisner Margit
Rosenberg Márton
Rosenberg Mártonné
Rosenberg Sándor
Rosenberg Pál
Rosenberger Béla (1913)
Rosenberger Béláné (1918)
Rosenberger Béla (1880)
Rosenberger Béláné (1888)
Rosenberger Dávid
Rosenberger Dávidné
Rosenberger József
Rosenberger Józsefné
Rosenberger Károly
Rosenberger Lajos
Rosenberger Lajosné
Rosenberger Péter
Rosenberger Viktor
Rosenstingel Elza
Rosenstingel Vilma
Rosenfeld Margit
Rosenthal Dávidné özv.
Rosenthal Dezsőné özv.
Rosenthal Endre
Rosenthal Erzsébet
Rosenthal Ferencné
Rosenthal Irén
Rosenthal Judit
Rosenthal Károly
Rosenthal László
Rosenthal Magda
Rosenthal Mihály
Rosenthal Mihályné
Rosenthal Miklós
Rosenthal Samuné özv.
Rosenthal Sándor
Rosenthal Sándorné
Rosenthal Zsigmond
Rosenthal Zsigmondné
Rosenzweigné Buchinger Izabella
Roth Ede
Rottmann István
Rottmann Pál
Rottmann Pálné
Salamon Lipótné
Salamon Mór
Salamon Mórné
Salamon Sári
Salzer Mórné
Salzer Samu
Sauer Sándor
Sauer Sándorné
Sauer Izidor
Sági Anna
Sági Imréné
Sági János
Sági József
Sági Józsefné
Sándor Zsigmond
Sándor Zsigmondné
Sásdy Lenke
Schey László
Schey Lászlóné
Schik Kálmán
Schik Kálmánné
Schiff Adolf
Schiff Anna
Schiff Gábor
Schiff Judit
Schiff Klára
Schiff Leóné
Schiff Miklós
Schiff Regina
Singer Ignác
Singer Imre (1900)
Singer Imre (1912)
Singer Imréné (1904)
Singer Jakabné
Singer Judit
Singer Lajos
Singer Lajosné
Singer Miklós
Singer Mórné özv.
Singer Péter
Singer Piroska
Singer Zoltán
Somló Béla
Somló Sándor
Somogyi Béláné özv.
Somogyi Márkné özv.
Schiff Zsófi
Schiller Berta

Schiller Gertrud
Schiller Imre
Schiller Jenő
Schiller Jenőné
Schimmel Alfréd
Schimmel Károly
Schimmel Lajos
Schimmel Mór
Schimmel Mórné
Schlanger Antal
Schlanger Antalné
Schlanger Jenő
özv. dr. Schleifer Edéné
Schleifer Sándor dr.
Schlesinger Ilonka
Schlesinger Jenő
Schlesinger Jenőné
Schlesinger Józsefné özv.
Schlesinger Károly
Schlesinger Károlyné
Schlinger László
Schmideg Hermann
Schmideg Hermanné
Schönberg György
Schönberger Salamonné özv.
Schönfeld Andor
Schönfeld Antalné Adél özv.
Schönfeld Ervin
Schönfeld Gyula
Schönfeld Imre
Schönfeld Imréné
Schönfeld Márton
Schönfeld Márta
Schönfeld Miksa
Schönfeld Miksáné
Schönfeld Milán
Schönfeld Milánné
Schönfeld Nándorné özv.
Schönfeld Samuné özv.
Schönfeld Tivadar
Schönfeld Tivadarné
Schöntagh Gyula
Schöntagh Ignác
Schöntagh Ignácné özv.
Schöntagh Irma
Schöntagh Jenő
Schöntagh Jenőné özv.
Schöntagh József
Schöntag Karolin
Schöntag Lajosné
Schöntag Lipót
Schöntag Lipótné
Schöntag Márta
Schöntag Samuné özv.
Schöntag Róza Feigelstockné 5 gyermekével a németek áttették a határon és rögtön megölték
Schubert Emilné özv.
Schwarz Aliz
Schwarz András
Schwarz Antal
Schwarz Benő
Schwarz Benőné
Schwarz Bertalan dr.
Schwarz Bertalan dr-né
Schwarz Dávidné özv.
Schwarz Dezső
Schwarz Dezőné
Schwarz Dóra
Schwarz Éva
Schwarz Ferenc
Schwarz Gábor
Schwarz Géza
Schwarz György
Schwarz Sándor
Schwarz Gyuláné özv.
Schwarz Ignácné özv.
Schwarz Imre
Schwarz Imréné
Schwarz Jenő
Schwarz József (1923)
Schwarz József (1902)
Schwarz József (1923)
Schwarz József (1883)
Schwarz Józsefné (1906)
Schwarz Kálmán
Schwarz Kálmánné
Schwarz Lajos
Schwarz Lajosné
Schwarz Lajosné özv.
Schwarz László
Schwarz Mária
Schwar Márta
Schwarz Miklós
Schwarz Miksáné özv.
Schwarz Ottó
Schwarz Ödönné özv.
Schwarz Samuné özv.
Schwarz Sándor (1909)
Schwarz Sándor (1903)
Schwarz Sándor (1932) és még 2 gyermek
Schwarz Sándorné özv.
Schwarz Sándorné (1904)
Schwarz Sándorné (1908)
Schwarz Simon
Schwarz Simonné
Schwarz Hilda
Schwarz Zsigmondné özv. (1873)
Schwarz Zsigmondné özv. (1888)
Schwarz Zsigmondné özv. (1891)
Schwarz Zsuzsa
Sebesi Ferencné
Sebestyén Izidorné
Selzer Miksa
Selzer Miksáné
Selzer Sándor
Siklós László
Silbermann Henrik
Silbermann Henrikné
Silbermann László
Singer Edit
Singer Ernő
Singer Hermann
Singer Hermanné
Somos Manóné
Sörnyei Ferenc
Sörnyei Ferencné
Sörnyei Benő
Sonnenfeld Izabella
Sonnenfeld Móric
Sonnenfeld Miklós
Spiegel Ervin
Spiegel József
Spiegel Józsefné
Spiegel Mór
Spiegel Mórné
Spiegel Ottó
Spiegel Robert
Spiegel Samu

Spiegel Vilmos
Spiegler Béla (1904)
Spiegler Béla (1891)
Spiegler Béláné (1894)
Spiegler Elemér
Spiegler Erika
Spiegler Géza
Spiegler Gézáné
Spiegler László
Spiegler Lívia
Spiegler Odön
Spiegler Odönné
Spielmann Anna
Spielmann Béláné özv.
Spielmann Henrikné
Spielmann Jenő
Spielmann József
Spielmann Józsefné
Spielmann Miksáné
Spielmann Teréz
Spitzer Adolfné özv.
Spitzer Antalné özv.
Spitzer György
Spitzer Imréné özv.
Spitzer Jenő (1903)
Spitzer Jenő (1871)
Spitzer Jenőné (1883)
Spitzer Jenőné (1907)
Spitzer Lajosné özv.
Spitzer Rudolf
Spitzer Sámuelné özv.
Spitzer Sándor (1875)
Spitzer Sándor (1926)
Spitzer Médi
Spitzer Sándorné
Spitzer Tibor
Spitzer Ernő
Spitzer Ernőné
Stadler Ferenc
Stadler György
Stadler Gyula
Stadler Gyuláné
Stadler Izidor dr.
Stadler Izidorné özv.
Stadler János
Stadler Jenő
Stadler Jenőné
Stadler Lajosné özv.
Stadler László dr.
Stadler Sándor
Stadler Sándorné
Stark Edit
Stark Erzsébet
Stark Gizella
Stark Jakab
Stark József
Stark Lipót
Stark Margit
Stark Márta
Stark Márton
Stark Mártonné
Stark Mózes
Stark Mózesné
Stark Sarolta
Stark Szerén
Stark Vilma
Stein Ilonka
Stein Judit
Stein Károly
Stein Móricné
Stein Róza
Steinberger Zsigmondné özv.
Steinberger János
Steiner Adolf
Steiner Béla
Steiner Béláné
Steiner Dávid
Steiner Dávidné
Steiner Ede
Steiner Edéné
Steiner Ella
Steiner Erzsébet
Steiner Gizella
Steiner Gyula
Steiner Gyuláné
Steiner Gyuláné özv.
Steiner Irén
Steiner József (1897)
Steiner József (1900)
Steiner Katalin (1890)
Steiner Katalin (1920)
Steiner Lajosné özv.
Steiner Lipót
Steiner Lipótné
Steiner Mór
Steiner Mórné
Steiner Nátán
Steiner Nátánné
Steiner Olga
Steiner Oszkár
Steiner Károly
Steiner Adél
Steiner Ottó
Steiner Rezső
Steiner Rudolfné özv.
özv. Steiner Samuné
özv. Steiner Salamonné
Steiner Samu és neje
Steiner Sándorné
Steckler Erzsébet
Stern Adolf
Stern Adolfné
Stern Adolfné özv.
Stern Anikó
Stern Edit
Stern Ernő
Stern Ernőné
Stern Éva (1929)
Stern Éva (1930)
Stern Éva (1939)
Stern Ferenc (1895)
Stern Ferenc (1924)
Stern Ignác
Stern Ilona
Stern Imre
Stern Iván (1929)
Stern Iván (1937)
Stern Jakab
Stern Jakabné
Stern Jenő (1896)
Stern Jenő (1901)
Stern Jenő (1905)
Stern Jenőné (1906)
Stern József (1893)
Stern József (1895)
Stern József (1900)
Stern József (1908)
Stern Józsefné (1900)
Stern Józsefné (1906)
Stern Józsefné (1902)
Stern Józsefné (1909)
Stern János
Stern Judit
Stern Lajos
Stern Lipótné özv. (1894)
Stern Lipótné özv. (1877)

Stern Mária
Stern Márton
Stern Mártonné
Stern Miklós (1927)
Stern Miklós (1935)
Stern Mór
Stern Mórné
Stern Sándor (1935)
Stern Klára
Stern Renée
Stern Samu
Stern Sándor (1927)
Stern Sándorné (1897)
Stern Sándorné (1897)
Stern Tibor
Stern Zsuzsi (1925)
Stern Zsuzsi (1930)
Stern Zsuzsanna
Strasser Alice
Strasser Endre
Strasser Géza
Strasser Gézáné
Strasser Judit
Strasser Margit
Strasser Mór
Strasser Mórné
Sugár Dezső
Sugár Elvira (1902)
Sugár Elvira (1905)
Sugár György
Sugár Imre
Sugár Jolán
Sugár Kornélia
Sugár Lajos
Sugár Lajosné
Sugár Manó
Sugár Manóné
Sugár Sándor
Sulzbeck Ignác
Sulzbeck Irén
Sulzbeck Juliska
Svéd Arminné
Svéd Magdolna
Svéd Miklós dr.
Svéd Mór
Svéd Mórné
Szalpéter Lajos
Szalpéter Lajosné
Szamek Miksáné özv.
Szamek Zsigmond
Szamek Zsigmondné
Szántó Arnoldné özv.
Szántó Izsó
Szántó Izsóné
Szántó Sándor
Szántó Józsefné
Szegő Dóra
Szegő Erzsébet
Szegő Manó
Szegő Manóné
Szegő Mór
Szegő Mórné
Szegő Tibor dr.
Szemő Sándorné özv.
Szende György
Szende Lászlóné
Szende Mihály
Szende Miksáné özv.
Szenes János
Szente Lajos
Szente Lajosné
Székely Bódogné
Székely Ernö
Székely Ernőné
Székely Erzsébet
Székely Ferencné
Székely József dr.
Székely Miklósné
Székely Nándor
Székely Nándorné
Székely Vilmosné özv.
Szénási Anikó
Szénási Tibor dr.
Szénási Tiborné
Szigeti Károly
Szilassi László
Szilassi Sándor
Szilassi Sándorné
Szilágyi Gyula
Szilágyi Gyuláné
Szilágyi Imre
Szilágyi Imréné
Szilágyi Tódor
Szilágyi Tódorné
Szöllösi György dr.
Szöllösi György dr-né
Szöllösi Gyula
Szöllösi Gyuláné
Szücs Aladárné özv.
Szücs Anna
Takács András
Takács István
Takács Istvánné
Takács Pál
Takács Zsuzsanna
Tauber Livia
Tauszig Olga
Teitelbaum Edit
Teitelbaum Ervin
Teitelbaum Hugó
Teitelbaum Martonné
Teitelbaum Tibor
Tennenbaum Kálmán
Tennenbaum Kálmánné
Timár Endre
Timár Endréné
Timár Éva
Timár Ödön
Timár Ödönné
Tolnai Gyuláné
Trebitsch Vilmos
Trebitsch Vilmosné
Türk Mihályné
Ullmann Ignácné
Ullmann Mór
Ullmann Zsigmond dr.
Ungár Boriska
Ungár Elek
Ungár Elekné
Ungár Ervin
Ungár Ferenc
Ungár Gizella
Ungár Ilona
Ungár Ingeborg
Ungár Imre
Ungár Imréné
Ungár Izidorné özv.
Ungár József
Ungár Józsefné özv.
Ungár Károly
Ungár Lajos
Ungár László
Ungár Lászlóné
Ungár Miksáné
Ungár Nándorné (1875)
Ungár Nándorné (1910)
Ungár Samu

Ungár Sándor (1909)
Ungár Sándor (1871)
Ungár Sándorné (1912)
Ungár Sándorné (1881)
Ungár Tamás
Ungár Tivadar
Ungár Walter
Ungár Zsuzsanna
Vadas Adolf
Vadas Adolfné
Vadas Erzsébet
Vadas Klára
Vadas Margit
Vadász Aladár
Vadász Ilona
Vadász Pál
Vajda Edit
Vajda György
Vajda Imre dr.
Vajda Pál
Vajda Samu
Vajda Samuné
Vajda Sándor
Varga Józsefné
Varsányi Iván
Varsányi Pál
Vályi Irén
Vámos Ármin
Vámos Árminné
Várady Judit
Várady Manó
Várady Manóné
Várady Pál dr.
Várady Pál dr-né
Várnai József
Várnai Józsefné
Várnai László
Várnai Salamon
Várnai Salamonné
Várnai Ödön
Várnai Adámné özv.
Vereknyei Mór dr.
Vereknyei Mór dr-né
Vereknyei Vera
Vermes Antal
Vermes Győzőné
Vermes Kálmán
Vértes György
Vértes Rezső
Vértes Rezsőné
Vértes Zsuzsa
Vidor Lipót
Vidor Lipótné
Viola Gyula
Viola Gyuláné
Viola László
Vogl Ernő
Vogl Ernőné
Vogl Ferenc
Vogl László
Vörös Gizella
Vörös Ignácné özv.
Vörös Ilona
Vörös Margit
Vörös Mária
Wahl Ernő dr.
Wahl Ernő dr-né
Wald Miksa
Wald Miksáné
Wald Szidonia
Waltersdorfer Mihály
Waltersdorfer Mihályné
Wätzler Adolfné
Weber Ilona
Weber Salamonné
Weil Iván
Weil Sándor
Weil Sándorné
Weil János
Weiler Jakab
Weinberger Samuné
Weinberger Gáborné özv.
Weinberger Samu
Weiner Frigyes dr.
Weiner Frigyes dr-né
Weiner Gyula
Weiner Gyuláné
Weiner Samuné
Weiner Jenő
Weiner Jenőné
Weiner Miklós
Weiner Miksáné özv.
Weiner Mórné özv.
Weiner Nándor
Weiner Nándorné
Weiner Vilmos
Weiner Vilmosné
Weisz Alice
Weisz Andor
Weisz Arthur
Weisz Arturné
Weisz Benőné
Weisz Benőné
Weisz Benőné özv.
Weisz Berta (1909)
Weisz Berta (1938)
Weisz Béla
Weisz Béláné
Weisz Dávidné özv.
Weisz Dezső
Weisz Edit
Weisz Ervin
Weisz Éva (1933)
Weisz Éva (1933)
Weisz György
Weisz Györgyné
Weisz Gyula
Weisz Gyuláné (1884)
Weisz Gyuláné (1901)
Weisz Gyula Dávid
Weisz Hermanné özv.
Weisz Ilona
Weisz Imre (1884))
Weisz Imréné (1884)
Weisz Imre (1902)
Weisz Imréné (1904)
Weisz István
Weisz Jakabné özv.
Weisz János
Weisz Jánosné
Weisz Jenő (1905)
Weisz Jenő (1935)
Weisz Jenő (1920)
Weisz Jenőné (1901)
Weisz Jolán
Weisz József (1918)
Weisz József (1939)
Weisz Judit
Weisz Hanna
Weisz Sándor (1941)
Weisz Aranka
Weisz Kató
Weisz Károly
Weisz Károlyné
Weisz Klára (1925)
Weisz Klára (1942)
Weisz Lajos

Weisz Lajosné
Weisz Lipót
Weisz Lipótné
Weisz Lívia
Weisz Miksáné özv.
Weisz Mórné özv.
Weisz Mira
Weisz Ödön
Weisz Ödönné
Weisz Rella
Weisz Róbert
Weisz Szabina
Weisz Samu
Weisz Samuné
Weisz Sándor (1868)
Weisz Sándor (1931)
Weisz Sándor (1933)
Weisz Sándor (1943)
Weisz Sándorné (1877)
Weisz Tamás
Weisz Teréz
Weisz Vilmos
Weisz Vilmosné (1865)
Weisz Vilmosné (1891)
Weisz Zoltán
Weisz Zoltánné
Weiszkorn Miklósné
Weltlinger Kató
Weltlinger Mihály
Weltlinger Mihályné
Wilhelm Arnold
Wilhelm Sándorné özv.
Winkler Dávid
Winkler Frigyes
Winkler Samu
Winkler Samuné
Winkler Tibor
Wittmann Ernő
Wittmann Ernőné
Wittmann László
Wittmann Sándor
Wittmann Sándorné
Wolf Erzsébet
Weltlinger Mór
Wltlinger Mórné
Weiner Imréné
Wolf Izsóné özv.
Wolf Sándorné özv.
Wolstein Béla
Wolstein Béláné
Wolstein Ervin
Weltlinger Sándor
Weltner Emilia
Weltner Mór
Weltner Mórné
Weltner Samu
Weltner Samuné
Weltner Simon
Werndorfer Henrikné
Werndorfer József
Werndorfer Rudolf
Wesel Józsefné özv.
Wesel Jakabné özv.
Wiener Emil
Wiener Jenő dr.
Wiener Jenő dr-né
Wiener Julia
Wiener Sándor
Wiener Sándorné özv.
Wolstein Izidor
Wolstein Judit
Wolstein Noémi
Wosner Andor
Wosner Emilné
Wosner Marika
Wosner Ernő
Wosner Éva
Wosner Jánosné özv.
Wosner Judit
Wosner Miksáné
Wosner Tibor
Wosner Zoltán
Weisz Éva (Selzer unoka)
Zolschein Mina
Zollner József
Zollner Bella
Zollner Margit
Zollner Vilma
Zollner Kamilla
Zollner Elvira
Zollner Klári
Zollner Samuné özv.

P Ó S F A község

Kollmann Adolf
Kollmann Adolfné Regina
Kollmann Dezső
Kollmann Ignác
Kollmann Ignácné
Kollmann Pál
Löwinger Jakab
Löwinger Jakabné
Löwinger Tibor
Löwinger Ferenc
Löwinger Ignác
Löwinger Ignácné
Löwinger Andor
Löwinger Ignác
Löwinger Ignácné
Löwinger Jolán
Hoffmanné Löwinger Sarolta
Hoffmann Áron
Hoffmann Mose Simson

H E G Y F A L U

Lichtenstädter Mór
Lichtenstädter Mórné
Lichtenstädter Gizella
Lichtenstädter Rózsi
Lichtenstädter Edit
Lichtenstädter Ilonka
Lichtenstädter Irén
Schönfeld Bernátné
Knoll Gizella
Knoll Berta
Knoll Károly
Schwarz Gyula
Schwarz Gyuláné
Schwarz Éva
Schwarz Lili
Schwarz Bözsi

I K E R V Á R

Meer Sámuel
Messinger Kálmánné
Messinger János
Messinger László
Messinger Sándorné Éva

URAIUJFALU

Kovács József
Roth Adolf
Roth Adolfné
Steuer Oszkár
Steuer Oszkárné

PÓRLÁDONY — NEMESLÁDONY

Kollmann Fülöpné
Kollmann Károly
Kollmann Ernő
Kollmann Jakab
Kollmann Róza
Kollmann Magda
Fürst József
Fürst Józsefné
Fürst Zoltán
Schlesinger József
Schlesinger Géza
Schlesinger Jolán
Schlesinger Sarolta
Berta Károly
Schönfeld Bernátné
Schossberger Irén

RÁBAKOVÁCSI

Juszt Mór
Juszt Dezső
Juszt Mórné
Juszt Andor
Juszt Karolin

NAGYSITKE

Hirschenhauser Dávid
Hirschenhauser Béla

PORPÁC

Erdős Imre
Erdős Imréné
Erdős Edit

BEJCGYERTYÁN

Rosenthal Károlyné özv.
Rosenthal Mihályné Lenke
Rosenthal Magda
Rosenthal Zsuzsa
Schwarz Ignác
Schwarz Ignácné
Schwarz Renée

KEMÉNYEGERSZEG

Ziffer Adolf
Ziffer Gézáné
Ziffer Kató
Pollák Ignác
Pollák Ignácné
Pollák Miksa
Pollák Jutka
Schwarz József
Schwarz Józsefné
Schwarz Gyula

RUM-i mártírok, kiknek nevei hiányoznak a vasvári listából

Feig Salamon
Benedek Ella
Benedek Ferenc
Erdész Rózsi
Erdész Vera
Lichtmann Irén
Rosenthal Margit
Pollák Mariska
Ungár Ödön
Ungár Ödönné
Ungár István

FELSŐPATY és SZELESTE

Schwarz Józsefné
Steiner Fülöpné
Steiner József
Steiner Edit
Steiner Béla
Steiner László
Steiner Dezső
Weber Sámuel
Weber Sámuelné
Weber Zoltán
Weber Simon
Weber Rózsi

KALD

Benedek Sándor
Benedek Sándorné Irén

RÁBAHIDVÉG

Deutsch Aladár
Deutsch Aladárné
Schwarz Lajosné
Schwarz Adolfné
Schwarz Olga
Schwarz Erzsébet
Kuppermann Tódor
Kuppermann Tódorné
Kuppermann Béla
Kuppermann Jenő
A többi név a vasvári tekercsben!

NYÖGÉR

Rosenthal Rudolf
Rosenthal Rudolfné
Rosenthal Lajos
Rosenthal Magda
Rosenthal Klári
Pollák Judit

GÉRCE

Rosenthal Jenő
Rosenthal Jenőné
Rosenthal Béla
Rosenthal Ferenc
Rosenthal Ferencné
Rosenthal Miklós
Rosenthal Mihály
Rosenthal Mihályné

HOSSZUFALU	Schwarz Sándor Schwarz Ferenc Krausz Ernőné Krausz Sándor	EGYHÁZAS HETYE
Schwarz Dávid Schwarz Dávidné		Krausz Gyula Krausz Dezső és neje

SÁRVÁR ÉS VIDÉKE

E felsorolásban — sajnos — nem szerepelnek a Sárvárott „működött" ZSIDÓ INTERNÁLT TÁBOR (hivatalos nevén: magyar királyi 2. számú kisegítő rendőrségi toloncház) több mint 2000 mártirja, kiket zárt szállitmányokban küldtek a pusztulásba. A zsidó Végzetben osztoztak az alantiak :

FISCHER Menachem főrabbi WINKLER Pinkász főkántor
KUPFER Jenő (Jónah) titkár

Adler Miklósné	Berger Vera (18)	Braun Jolán
Adler Márta	Berger Edit	Breiner Mór
Adler Ibolya	Berger József	Breiner Ferenc
Adler Endre	Berger Jenő	Breiner Erzsébet
Adler Éva	Berger Jenőné	Breiner Pál
Arnstein Ernőné	Berger Vera (8)	Breiner Jenő
Arnstein Sándor	Berger Róbert	Breiner Miksa
Arnstein Eszter	Berkovits Miklósné	Breiner Miksáné
Arnstein Judit	Berkovits Mirjam	Breiner György
Arnstein Mirjam	Berkovits Lea	Breiner Ernő
Bader Bertalan	Berkovits Lajos	Breiner Sarolta
Bader Bertalanné	Berkovits György	Breiner Adolfné özv.
Bader Magda	Berkovits Judit	Breiner Oszkárné
Back Frida	Berkovits Noémi	Breiner Kató
Bandi Adolf	Berkovits Antal	Breiner Ilona
Bandi Adolfné	Blum József	Buchalter Miksáné özv.
Bandi Ágnes	Blummenthal Józsefné	Bálint Lajos
Banli Vilmos	Blumenthal Tibor	Deutsch Anna
Bandi Vilmosné	Braun Árminné	Deutsch Jenőné özv.
Bass József	Braun Kató	Deutsch József
Bass Józsefné	Braun Ignác	Deutsch Erzsébet
Bass Sámuel	Braun Ignácné	Deutsch Miksa
Bass Sámuelné	Braun Jenőné	Deutsch Miksáné
Bass Pál	Braun Ibolya	Deutsch Samuné özv.
Bencze József dr-né	Braun Magda	Deutsch Sándorné
Berger Márkusné özv.	Braun Éva	Deutsch Ernő
Berger Sándor	Braun Zsigmondné	Deutsch Dezső
Berger Sándorné	Braun Jakab	Deutsch Béla
Berger Éva	Braun Jenő	Dorner Dánielné

Eckstein Jenő
Eckstein Jenőné
Eibenschütz Emil dr.
Eibenschütz Emil dr-né
Eibenschütz Zsuzsa
Erdős Imre
Erdős Imréné
Erdős György
Faragó Jenő
Faragó Jenőné
Farkas Hermann
Farkas Ella
Federer Regina
Fellner Ignácné
Fellner Rezsőné
Fellner Endre
Fellner György
Figdor Adolfné özv.
Fisch Nátán
Fisch Nátánné
Fisch Ottó
Fisch Éva
Fisch Zsuzsanna
Fischer Ernő hitk. elnök
Fischer Ernőné
Fischer Józsefné özv.
Fischer Irma
Fischer Tóbiásné özv.
bold. főrabbink özvegye
Fischer Sámuel
Fischer Sámuelné
Fischer Tibor
Fischer Erika
Fischer Ilona
Fischer Miklós
Fleischmann Simon
Fleischmann Simonné
Fleischmann Irén
Fleischmann Judit
Fleischmann Mór
Flesch Salamon
Flesch Henrikné
Flesch Erika
Friebert Lajos
Friebert Pál
Friebert Margit
Friebert Rezső
Friebert Rezsőné
Friebert László
Friebert Sándor
Fried Lipót
Fried Lipótné
Fried István
Fried Sándorné
Friedmann Gizella
Friedmann Jakabné
Friedmann György
Friedmann Miksáné
Galandauer Lipótné
Galandauer Tibor
Galandauer Imre
Gandl Edit
Goldschmied József
Goldschmied Józsefné
Goldschmied Henrik
Goldschmied Dávid
Goldschmied Salamon
Goldschmied Éva
Goldschmied Veronika
Goldschmied Judit
Goldschmied Miklós
Goldschmied Manóné özv.
Goldschmied Salamon
Goldschmied Mihály
Goldstein József
Grauer Lipótné
Grauer Hermann
Grauer Lajosné
Grauer Márta
Grauer Imre
Grauer Ernő
Grauer Anna
Groser Alfréd
Groser Alfrédné
Gross Antal
Gross Antalné
Gross Miksáné
Grünberger Benőné
Grünberger Felice
Grünberger Alice
Grünberger Erika
Grünhut Simon
Grünhut Imre
Grünhut Imréné
Grünhut Ágnes
Grünwald Izsó
Grünwald Izsóné
Günzler Irén
Guth Sándor
Guth Sándorné
Guttmann József
Guttmann Józsefné
Guttmann Hedvig
Guttmann Béla
Guttmann Éva
Guttmann Jenny
Günsberger Ernő
Günsberger Irén
Günsberger Hermin
Haár Regina
Hamburger László
Heimler Jakabné özv.
Hajdu Miklós
Hajdu Miklósné
Hajdu Livia
Hajdu Éva
Hecht Samu
Hecht Samuné Flóra
Hecht Gerta
Hecht Judit
Hecht Vera
Hecht Tibor
Hecht Miklós
Herstein Izidorné
Herstein Endre
Hesz Alfréd
Hesz Alfrédné
Hoffmann Béla
Hoffmann Béláné
Hoffmann Edit
Hoffmann Imre
Hoffmann Dezső
Juszt Ferenc
Juszt Ferencné
Katz Dávidné
Katz Tibor
Katz Márta
Katz Vera
Kaufmann Dezső
Kaufmann Dezsőné
Kaufmann Péter
Káldor Györgyné
Káldor Veronika
Kelemen Alfrédné
Kelemen Mihály
Kiss Zoltán
Klein Gusztáv

Klein Gusztávné
Knoll Mátyásné
Kohlmann Fülöpné
Kohlmann Károly
Kohlmann Ernő
Kohlmann Jakab
Kohlmann Jakabné
Kohlmann Magda
Koppel József
Kohn Benő
Kohn Mór
Kohn Mórné özv.
Kohn Róza
Korda Samu dr.
Korda Samu dr-né
Korda Zsófia
Kohn Dezső
Kohn Dezsőné
Kohn Magdolna
Kohn Ágnes
Kohn Erzsébet
Kosztolitz Dezső
Kosztolitz Dezsőné
Kosztolitz Éva
Kosztolitz László
Kosztolitz Robert
Kosztolitz Ágnes
Koth Ármin
Kovács Lászlóné
Kovács Endre
Kovács György
Krausz Lajos
Krausz Béla (62))
Krausz Béláné
Krausz József
Krausz Mórné
Krausz Mór (53)
Krausz Sándor hitk. eln.
Krausz Sándor tanító
Krausz Lajos
Krausz Lajosné
Krausz Péter
Krausz Simon
Krausz Simonné
Krausz Emil
Krausz Sándor
Krausz Jenőné
Krausz Béla (6)
Krausz Mór (5)
Krausz Márta
Kupfer Izsákné özv.
Kupfer Jenőné
Kupfer Edit
Kupfer Lea
Kupfer Sári
Kupfer József
Ladányi Gábor
Láng Imréné
Liebenau Henrik
Liebenau Henrikné
Liebenau Mátyás
Liebenau Mátyásné Eszter
Liebenau Zsiga
Liebenau Manci
Leipniker Rezsőné
Leipniker Vera
Leipniker György
Leipniker Judit
Lichtenstein Márkusz
Lichtenstein Márkuszné
Lichtenstein Sarolta
Lichtenstein Anna
Lock Ferdinánd
Lock Ferdinándné
Lock Jenőné
Lock Edit
Lock Ármin
Lock Imre
Lóránt Gyula és neje
Lóránt Mihály dr.
Lóránt Mihály dr-né
Lóránt Judit
Löwin Adolfné özv.
Löwin József
Löwinger Adolfné özv.
Löwinger Dávid (65)
Löwinger Dávidné (57)
Löwinger József (33)
Löwinger László
Löwinger Rózsi
Löwinger Éva
Löwinger Rezsőné
Löwinger Sándorné
Löwinger Noémi
Löwinger Ignácné özv.
Löwinger Jakab
Löwinger Jakabné
Löwinger Imre
Löwinger Dezső
Löwinger Dezsőné
Löwinger Hermin
Löwinger Róza
Löwinger Andor
Löwinger Veronika (12)
Löwinger Józsefné özv.
Löwinger Mihály
Löwinger Mihályné
Löwinger József (9)
Löwinger Dávidné ifj.
Löwinger Marika
Löwinger József (39)
Löwinger Józsefné
Löwinger Veronika (1)
Löwinger Rella
Lugerné Rechnitzer Juliska
Mandler Ignécné özv.
Mandler Károlyné
Marton Mórné
Mauthner Oszkárné
Mauthner Gyula
Mauthner Gyuláné
Mayer Gyula
Mayer Gyuláné
Mayer Ignác
Molnár Mária dr.
Neu Lipót tanító
Neu Lipótné
Neumann Mór
Neumann Mórné
Neumann József
Neumann Dezső
Neumann Pál
Neumann Sándorné
Neumann Chella
Ötvös Sándorné
Ötvös Gábor
Ötvös Dénes
Pammer Henrik
Pammer Henrikné
Pammer Irén
Pammer Hilda
Pammer Zoltán
Pammer Éva
Pammer József
Perl Mórné Bandi Mariska
Plesch Károlyné

Pollák Dezsőné
Pollák Alice
Pollák Aladárné
Pollák Gábor
Pollák Berta
Pollák Ibolya
Pollák Edit
Pollák Jenő
Pollák Jenőné
Pollák Teréz
Pollák Károly
Pollák Miksa (25)
Pollák Magda
Pollák József
Pollák Józsefné
Pollák Miksa (41)
Pollák Miksáné
Pollák Andor
Pollák Károly
Pollák Judit
Pollák Béla
Pollák Éva
Pollák Sára
Pollák Mária
Pollák Simonné
Rácz Imre dr.
Rácz Imre dr-né
Rácz György
Rácz Hanna
Rácz Miklós
Rechnitzer Samu
Rechnitzer Samuné
Rechnitzer Juliska
Rechnitzer Noémi
Rechnitzer Ernő
Rechnitzer Hugó
Rechnitzer Zsigmondné
Reichmann Mórné özv.
Richter Salamon
Richter Salamonné
Richter Anna
Richter Jolán
Rosenthal Gábor
Rosenthal Gáborné
Rosenthal Dezsőné
Rosenthal József (6)
Rosenthal Ignácné
Rosenthal Robert
Rosenthal Zsuzsa
Rosenthal Ferenc
Rosenthal Béla
Rosenthal Béláné
Rosenthal Miklós
Rosenthal Rózsi
Rosenthal Irén
Rosenthal Józsefné
Rosenthal György
Rosenthal Lőrinc
Rosenthal Lőrincné
Rosenthal József (15)
Rosenthal Ignác
Rosenthal Éva
Rosenthal Miksa
Rosenthal Lajos
Rosenthal Zsigmond
Rosenthal Sándor
Rotschild Géza
Rotschild Gézáné
Rotschild Robert
Rotschild Sándorné
Rotschild Ervin
Rotschild György
Schimmel Mórné özv.
Schlesinger Samuné
Schlesinger Sándorné
Schlesinger László
Schlesinger Gyuri
Schlossberger Irén
Schönfeld Bernátné
Schnabl Béla
Schnabl Béláné
Schnabl László dr.
Schwarz Adolf volt elnök
Schwarz Izsák
Schwarz Izsákné
Schwarz Salamon
Schwarz Éva
Schwarz Erika
Schwarz Sára
Schwarz Salamonné
Schwarz Robert
Schwarz Andor
Schwarz Imre
Schwarz Józsefné Debora
Schwarz Antal
Schwarz Antalné
Schwarz Géza
Schwarz Dávid
Schwarz Béla
Schwarz Lipótné
Schwarz Samu
Schwarz Mórné özv.
Schwarz Sándor
Schreiber Fülöpné
Schreiber Szerén
Schreiber Éva
Schreiber Judit
Schreiber Salamon
Singer Henrik
Singer Henrikné
Singer Géza
Singer Mórné Jolán
Singer Ibolya
Singer Miklós
Singer Gabriella
Singer Imre
Singer Andor
Sommer Róza
Spiegel Henrikné
Spiegel Marica
Spiegel Walter
Spitz Mór
Spitz Mórné
Spitz Sándorné
Spitz Éva
Spitz Erzsébet
Spitz Mária
Spitzer József
Spitzer Vilmosné
Spitzer Alice
Spitzer Márta
Stein Áron
Stein Zoltán
Stein Emil
Stein Ferenc
Stein József
Steiner Zoltán
Steiner Zoltán ifj.
Steiner Zoltánné ifj.
Steiner László
Steininger Mór
özv. Stern Gyula dr-né
Stern Alfréd
Stern Hugó
Stern Izsákné özv.
Steuer Cilka
Steuer Gyula

Steuer Gyuláné
Steuer József
Steuer Margit
Steuer Regina
Steuer Pál
Steuer Valéria
Steuer Jenő
Steuer Jenőné
Steuer Rózsi
Steuer József
Steuer Irma
Steuer Zoltán
Steuer Irén
Steuer Miklós
Steuer Éva
Sulzbeck Rudolf
Sulzbeck Rudolfné
Szamet Márton
Szamet Mártonné
Szamet Jolán
Szamet Simon
Szamet József
Szamet Éva
Szamet Sándor
Szamet Jenő
Székely József
Székely Dezső
Schück Irén
Schück Lajosné
Schück Livia
Schück Aser
Trebitsch Sándor
Trebitsch Sándorné
Trebitsch György
Ullmann Zsigmondné özv.
Vogel Béláné
Vogel Manó
Vogel Manóné
Vogel Sándor
Vogel Erzsébet
Wassermann Simonné
Wassermann Jenő
Wassermann Ervin
Wassermann Klári
Wassermann Piroska
Wassermann Mózesné
Wassermann Simon
Weinberger Malvin
Weiner Sándor
Weiner Sándorné
Weisz Miksa
Weisz Miksáné
Weisz Imre
Weisz Márkusz
Weisz Márkuszné
Weisz Sándor
Weisz Sándorné
Weisz József
Weisz Károly
Weisz László
Weisz Lászlóné
Weisz Anika
Weiner Jenő
Weltner Jenőné
Weltner Éva
Wieder Imre
Wertheimer Izidor
Wertheimer Izidorné
Wertheimer Lili
Winckler Oszkárné Blanka
Winckler Tamás
Winckler Pinkászné
Winckler Regina
Wolff Géza dr.
Wolff Géza dr-né
Wolff Sándor
Wolff Ferenc
Zollschan Józsefné
Zollschan Jenő
Faragó Éva
Faragó Tamás
Faragó Judit
Fischer Márta
Gold Lea
Goldschmied Józsefné ifj.
Günsberger József
Günsberger Ráchel
Günsberger Ágnes
Günsberger Endre
Günsberger Gyula
Günsberger Jolán
Günsberger Tamás
Günsberger Robert
Günsberger Emil
Mayer Sámuel
Stein Áronné

JÁNOSHÁZA

Rubinstein József főrabbi
Roth Benő hitk. elnök
Binder Hermann metsző
Löwinger Adolf tanító, hitk. jegyző
Weisz Jenő főkántor

—◆—

Barna Sándor
Barna Sándorné
Barna István
Benedek Ferenc
Benedek Imréné
Benedek Laci
Benedek Zsigmond
Benedek Zsigmondné
Benedek József
Benedek Magda
Benedek Éva
Benedek Imre
Benko Pálné
Benko Marika
Binder Hermanné
Binder Béla
Binder Blumi
Binder Jenő
Binder Etta
Binder Anna
Binder Judit
Bloch Lajosné
Bloch Gyula
Bloch Laci
Bloch Margit
Bloch József
Bloch Rudolf
Bloch Sári
Bloch István
Braun Adolf
Braun Adolfné
Braun Klári
Braun Etta
Buchinger Jakabné
Buchinger Edit
Buchinger Vera
Buchinger Ferenc
Buksz Imre

Buksz Imréné
Buksz György
Buksz Márkuszné
Buksz József
Deutsch Jenő
Deutsch Jenőné
Deutsch Sándor
Deutsch Imre
Deutsch Károly
Deutsch Károlyné
Deutsch József
Deutsch Vilmos
Deutsch Vilmosné
Deutsch Margit
Deutsch Rózsi
Deutsch Piri
Deutsch Magda
Deutsch Jenő
Falczer Lajos
Falczer József
Falczer Józsefné
Falczer Péter
Fischer József dr.
Fischer József dr-né
Fischer Mór
Fischer Mórné
Fischer Jozefin (Pepi)
Frankl Ernő
Frankl Imre
Frankl Pál
Frankl Jenő
Goldstein Lipót
Gáspár Józsefné
Gáspár Gitta
Götzl Béla
Götzl Gyula dr.
Hajnal István
Hajnal Istvánné
Halmos Henrikné
Havas Imréné
Havas Julika
Hirsch Izidor
Hirsch Izidorné
Hirsch Mór
Hirsch Mórné
Hoffmann Adolfné
Hoffmann Irén
Hoffmann Szidi
Holzer Ferenc
Holzer Henrik
Holzer Henrikné
Holzer Juci
Holzer László
Holzer Lászlóné
Holzer Róbert
Holzer Ödön és neje
Holzer Pál
Holzer Pálné
Holzer Miksa
Holzer Margit
Holzer Irma
Holzer Irma
Holzer Mária
Hoffmann Ili Mimi
Hoffmann Mirjam
Kastl Gyula
Kastl Samu
Kastl Sándor
Kastl Andorné
Kastl Marika
Kastl Péter
Kaufmann Berta
Kämpler Arnold
Kämpler Arnoldné
Kálmán Béla dr-né
Kanitz Ignácné
Kanitz István
Klein Béla
Klein Béláné
Klein Miklós
Klein Laci
Klein Gyula (Kelén)
Koch Lajosné
Koch Kati
Koch Mihály
Koch Mihályné
Koch Sándor
Koch Sándorné
Koch Ignácné
Kohn Hugó
Kohn Erzsébet
Kohn Rózsi
Kohn Ilonka
Kohn Hermann
Kohn Hermanné
Kohn Lajos
Kohn Lajosné
és 3 gyermekük
König Jakabné
König Karola
König Bella
König Flóra
König Rózsi
König Ottóné
König György
Kovács Imre dr.
Krausz Béla
Krausz Jenő
Krausz Jenőné
Krausz Jenő (E. Hettye)
Krausz Jenőné „
Krausz Gyula
Krausz Miklós
Krausz Miksa
Krausz Miksáné és nővére
Krausz Pál
Krausz Pálné
Krausz Tibor
Krausz Kató
Krausz Sándor
Krausz Vilmosné
Krausz István
Leipnik Antal
Leipnik Antalné
Löwi Károly
Löwinger Adolfné
Löwinger Dénes
Löwinger Alfrédné
Löwinger Elvira
Löwinger Emilné
Löwinger Edit
Löwinger Dezső
Löwinger Márta
Löwinger Hédi
Löwinger Vali
Löwinger Ignácné
Löwinger Jenő
Löwinger Jenőné
Löwinger Éva
Löwinger Alajos
Löwinger Livia
Löwinger Évi
Löwinger Lajos
Löwinger Lajosné
Löwinger Kati
Löwinger Magda
Löwinger Feri

Löwinger Mór
Löwinger Olga
Löwinger Rózsi
Löwinger Sándor
Löwinger Manci
Lusztig Dezsőné
Lusztig Ede
Magyar Lászlóné dr.
Magyar István
Markovits Hermann
Markovits Hermanné
Markovits Lili
Markovits Feri
Marton József
Marton Józsefné
Marton Kálmán
Marton Kálmánné
Márkusz Istvánné
Márkusz Miklós
Márkusz Anikó
Neubrunn Hugó
Pollák Mór
Pol ák Mórné
Pollák Marika
Rechnitzer Sándorné
Reif Dezső
Reif Dezsőné
Relf László
Reif Margit
Reiner Naftali
Reiner Naftalinė
Rosenthal János
Rosenthal Fáni
Rosenthal Ferencné
Rosenthal Jenő
Rosenthal Jenőné
Rosenfeld Panni
Rosenfeld Judit
Rosenthal Ocsi
Rubinstein Babi
Rosner Ferencné
Roth Bernátné
Roth Teréz
Roth Flóra
Sámuel Emánuel
Sámuel Gyuláné
Sámuel Márta
Sámuel Renée
Sámuel Elvira
Sámuel Hedvig
Sámuel Herbert
Sámuel Noémi
Sámuel Marianna
Sámuel Ervin
Sámuel Edit
Sámuel Valéria
Sándor Imre
Sándor Imréné
Sándor Pál
Sándor József
Sándor Jenőné
Sándor János
Salzberger Mórné
Salzberger Rezső
Salzberger Rezsőné
Salzberger Bözsi
Schlesinger Rudolfné
Schlesinger Samu és unokája: Vera
Schwarz Imre
Schwarz Imréné
Schwarz Sándor
Schwarz Adolf
Schwarz Pál
Singer Emil
Singer Emilné
Singer Hane
Singer Éva
Singer Chajim
Singer Sándor
Singer Sándorné
Singer Manci
Steiner Ignác
Steiner Jenő
Steiner Jenőné
Steiner Sári
Steiner Baba
Steiner Ignác
Steiner Etta
Steiner Pálné
Steiner Ottó
Stern Ferenc
Stern Ferencné
Stern Etta
Stern Adolf
Stern Lajos
Stern Lajosné
Stern Iván
Stern Kati
Stern Miksa
Stern Irén
Stern Rózsi
Stern Simon
Stern Simonné
Steiner Ervin
Süss Zoltán dr-né
Süss Tamás
Steinberger Jenőné
Steinberger Laci
Steinberger István
Steinberger Sándorné
Szabó Antalné
Szabó Lenke
Szabó Zoltán
Szabó Edit
Szabó Lívia
Szabó Eszter
Szépligeti Miklós
Szépligeti Lenke
Tausz Józsefné
Ullmann Bella
Ullmann Ottó
Ullmann Ottóné
Ullmann Zsuzsi
Weisz Aranka
Weisz Béláné
Weisz Katus
Weisz Rózsi
Weisz Ilus
Weisz Ignácné
Weisz Jenőné
Weisz Adolf
Weisz Tibor
Weisz Jenőné
Weisz György
Weisz Zoltán
Weisz Sándor
Weisz Sándorné
Weisz Katus
Weisz Ignácné
Weisz Józsefné
Weisz Zsigmond
Wessely László
Winkler Ferenc
Winkler Ferencné
Winkler Margit
Winkler Karcsi

Zollner József
Zollner Józsefné
Zollner Piri
Zollner Béla
Zollner Dezsőné
Rubinstein Józsefné
Rubinstein Miklós
Roth Benőné
Roth Livia
Roth Tibor
Roth Hedvig

KÁPTALANFA

Krausz Lipót
Krausz Lipótné
Krausz István
Krausz Istvánné
Krausz Tibor
Roth Ferencné,
Krausz Ilonka

NAGYSIMONYI

WEISZ SIMON (Sabtai Seftl) néhai főrabbi, a SIMONYI REBE, a magyar zsidóság büszkesége, röviddel a deportálás előtt hunyt el. Követte öt fia: Rav Mordechaj, mint rabbi és elpusztult m szolgálatban. Ugyszintén a két rabbi feleségei a deportálásban pusztultak el.

Braun Jakabné
Braun József
Braun Béla
Braun Gizella
Braun Mariska
Braun Sándor
Breiner Károlyné
Bruckner Mórné
Bruckner Hermina
Bruckner Sámuelné
Bruckner Jenő
Fischer Netty
Liebenau Lajos és neje
Liebenau Berta
Liebenau Gyula
Liebenau Gyuláné
Liebenau Jenő
Liebenau Henrik
Liebenau Henrikné
Krausz Fáni
Klein Gáspárné
Krausz Simonné
Kohn József és neje
Kellner Albert
Kellner Albertné
Kellner Rézi
Krausz Vilmos és neje
Krausz Pál
Krausz Jónás
Krausz József
Krausz Mariska
Krausz Béla
Krausz Sándor
Kohn Adolf
Schmerz Mór
Scheiber József
Scheiber Józsefné
Scheiber Imre
Steuer Lipót
Steuer Lipótné
Steuer Imre
Ungar László
Ungar Jenő
Ungar Jenőné
Ungar Anna
Ungar Gyula
Ungar Gyuláné
Ungar Vilmos
Ungar Vilmosné
Ungar Anna
Ungar József
Ungar Józsefné
Ungar Ágnes
Ungar Jakabné
Ungar Sándor
Ungar Sarolta
Ungar Teréz
Weiner Sándor
Weiner Sándorné és gyermekeik
Weiner Leopoldné
Weisz Benő
Weisz Benőné és kislányuk
Weisz Mirjam
Weisz Benjamin
Morgenstein Chaim Hersch
Morgenstein Árminné
Morgenstein Szarah
Morgenstein Avram
Morgenstein Smuél
Morgenstein Moseh Joszéf
Morgenstein Mirjam
Morgenstein Dávid
Morgenstein Jitzchak Naftali
Morgenstein Eszter
Morgenstein Oser

KORMEND és VIDÉKE

Krausz Ignác dr. főrabbi
Adler Izidorné özv.
Altmann Jenné
Altmann Zsuzsi
Altmann Emmi
Angyal Ignácné özv.
Angyal Rózsi
Bauer Róza
Benedek Jenőné özv.
Benedek Zsigmond
Benedek Zsigmondné
Benedek Samuné
Benedek Béla
Benedek Pál
Benedek Ernőné
Blaustein Auguszta
Breier Ignác
Breier Ignácné
Breier Rezső
Breier Magda
Breier Albert
Breier Mihály
Breier Jenő
Breier Edit

Breier Sándor
Breier Sándorné
Breier Ibolya
Breiner Dezsőné özv.
Davidovits Manóné
Deutsch Bernát
Deutsch Bernátné
Deutsch Vilmosné özv.
Deutsch Miksáné özv.
Eppinger Izidorné özv.
Ferner Gyula
Ferner Samuné özv.
Ferner Sándor
Ferner Sándorné
Ferner Évi
Ferner Zoltán
Ferner Ernő
Ferner Kálmán
Fleiszig László
Fleischmann Andorné
Fleischmann Jutka
Fodor Bernátné özv.
Fodor Róbert
Freisager József
Freisager Lajosné özv.
Freisager Józsefné
Friedrich Gusztáv
Friedrich Gusztávné
Frimm Pálné özv.
Frimm Géza
Frimm Sándor
Frimm Sándorné
Frimm Ferenc
Fritz Ödönné özv.
Fritz Gyula
Fritz Gyuláné
özv. Fritz Miksa dr-né
Fritz Edéné özv.
Fritz Miklós
Fritz Miklósné
Fritz Mica
Fleischer Mihály
Fleischer Mihályné
Fleischer Klára
Füredi Jenőné
Füredi Pista
Füredi Pál
Fürst Zseni
Fürst Sándor
Fürst Sándorné
Fürst Károly
Fürst Éva
Fürst Erzsébet
Fürst Mórné ozv.
Fürst Erzsébet
Fürst József
Fürst Józsefné
Gergely Béláné
Glück Gyuláné
Glück Bella
Glück Károly
Glück Anna
Glück Agnes
Grosz Jenő
Grünwald Simon
Grünwald Simonné
Grünwald Sándor
Hacker Samu
Hacker Samuné
Hacker Erzsébet
Hafner Ferenc
Hafner Ferencné
Havas Imre dr.
Herlinger Rezsőné özv.
Hirsch Józsefné özv.
Hirsch Ignácné özv.
Hirsch Sándorné
Hirsch Livia
Hirsch Ferenc
Hirsch Endre
Hirschler Sándor
Hirschler Miklós
Hunyadi Andrásné özv.
Holzer Vilmos
Holzer Vilmosné
Holzer Pál
Holzer Hermina
Josepovits Irma
Kálmán Jenő
Kálmán Jenőné
Kemény Jenő dr.
Kemény Ági
Klein Miksa
Klein Miksáné
Kohn Sámson
Kohn Sámsonné
Kohn Adél
Kohn Jutka
Kohn Ócsi
Kohn Regina
Krausz Ignác dr-né
Krausz Dánielné özv.
Krausz Zoltán
Krausz Józsefné
Krausz Bandi
Langsfelder Dezső dr.
Lebovits Ignácné özv.
Lebovits Chaim
Lendler Kálmánné özv.
Lengyel László
Lengyel Lászlóné
Lengyel Zsuzsi
Lengyel Sanyi
Löwi Samu
Löwi Samuné
Marton László id.
Marton Lászlóné
Marton György
Marton Fólöp
Marton Fülöpné
Marton László ifj.
Marton Piroska
Marton Jenő
Marton Jenőné
Marton Éva
Marton Károlyné
Marton Péter
Marton Julika
Maschansker Samu
Maschansker Samuné
Márkus Ferencné özv.
Mayersberg Sándorné
Mayersberg Hilda
Mérő László
Mérő Lászlóné
Mayer Irma
Neményi Ignácné
Nemesmiliticsi Györgyné
Neu Ignác
Nen Ignácné
Neu Rezső
Páski Ferencné
Perlus Ernő
Perlus Ernőné
Pintér Mórné özv.
Polgár Ignác dr.
Polgár Ignác dr-né

Polgár Imre dr.
Pollák Pál
Pollák Pálné
Pollák Adél
Rechnitzer Jenő
Rechnitzer Jenőné
Rechnitzer Zoltán
Rechnitzer Ilus
Rechnitzer Miksa
Rechnitzer Miksáné
Rechnitzer Rózsi
Rechnitzer Imre
Rechnitzer Laci
Rechnitzer Feri
Reichenfeld Erzsébet
Reményi Pál
Reményi Pálné
Ritscher Miklós
Ritscher Andor
Ritscher Sári dr.
Rosenthal Mátyás
Rosenthal Mátyásné
Rosenthal Iván
Rosenthal Sándorné özv.
Rosenthal Lajos
Rosenthal Lajosné
Rosenthal Samu
Rosenthal Samuné
Rosenthal Zsigmondné özv.
Rosenthal Zsigmond
Rosenthal Zsigmondné
Rosenthal József
Rosenthal Sanyi
Rosenthal Ibolya
Rosenthal László
Rosenberg Pál
Rosinger Róza
Rosenheim Sándor
Rosenheim Sándorné
Rosenheim Jenő
Rothmann Mihályné özv.
Rothmann Lajos
Rothmann Lajosné
Salgó József
Salgó Józsefné
Salgó Ernő
Salgó Mici
Schlesinger Henrikné özv.
Schlesinger József
Schlesinger Józsefné
Schlesinger Jancsi
Schlesinger Jenő
Schlesinger Jenőné
Schlesinger Erzsébet
Schiffer Lászlóné özv.
Schiffer Erzsébet
Schreiner Ármin
Schwarz Sanyi
Schwarz Mór
Schwarz Zseni
Schwarz Jenő
Schwarz Jenőné
Schwarz Éli
Schwarz Vilma
Schwarz Béla
Schwarz Manó
Schwarz Manóné
Scheiber Mihály
Scheiber Mihályné
Singer Béláné
Spitzer Hermann
Spitzer Hermanne
Spitz Adolf
Spitz Adolfné
Steinberg Ignác
Steinberg Ignácné
Steinberg Ernő
Steiner Jakab
Steiner Jakabné
Steiner Ferencné özv.
Steiner Juliska
Steiner Lajos
Steiner Gyula
Steiner Gyuláné
Steiner Ági
Steiner Zsuzsi
Steiner Sándor
Szilassi Lajosné
Stern Albertné özv.
Stern Viktoria
Stern Lenke
Stern Olga
Stern Henrikné özv.
Stern Juliska
Stern Sándor
Steiner Jenő
Strauss Samu
Strauss Samuné
Spielmann Ernőné
Szántó Gyula
Szántó Miklós
Szántó Kató
Szirtes Gyula dr.
Szirtes Gyula dr-né
Walder Mórné özv.
Weisz Julianna
Weisz Henrik
Weisz Zsigmond
Weisz Zsigmondné
Weisz Alfréd
Weisz Dezső
Weisz Béla
Weisz Béláné
Weisz Jenő
Weisz Frigyes
Weisz Frigyesné
Weisz Erzsébet
Weisz Edit
Weisz Berta
Weinberger Simon
Weitzen Béla
Weitzen Béláné
Weiner Helén
Weltinger Jenőné
Weltinger Sándorné
Weltinger Palika
Vidor Miksa
Vidor Miksáné
Widder Sándorné
Widder Péter
Widder Marika
Hausnerné özv.

CELLDÖMÖK

Bass Vilmos
Bass Vilmosné
Bächer Ármin
Bächer Árminné
Bächer Tommika
Buchsbaum Béláné
Brandl Sándor
Brandl Jenő
Brandl Jenőné
Brandl Miklós

Brandl Zsuzsi
Blettler Pálné
Blettler István dr.
Blettler István dr-né
Blettler Péterke
Blettler László
Blettler Lászlóné
Blettler Palika
Brandl Fülöpné
Breuer Samu
Breuer Samuné
Breuer Miksa
Breuer Ernő
Dömölki József dr.
Dömölki József dr-né
Dömölki Jánoska
Dömölki Sylvike
Dömölki László dr.
Deutsch Miksa
Deutsch Lenke
Deutsch József
Deutsch Mór
Deutsch Mórné
Deutsch Jenő
Deutsch Jenőné
Deutsch Zoltán
Deutsch Zoltánné
Deutsch Margitka
Deutsch Istvánka
Deutsch Alizka
Deutsch Évike
Deutsch Nándorné
Deutsch Veruka
Deutsch Béla
Deutsch Béláné
Deutsch Andor
Farkas Lászlóné özv.
Farkas Gábor
Farkas Ignácné
Farkas Istvánka
Faragó Györgyné
Faragó Katóka
Fehér Károly
Fehér Károlyné
Fehér Marica
Feigelstock Izidorné
Feigelstock Sanyika
Fischer Józsefné
Fischer Ferenc
Fischer Emilné
Fischer Ági
Fischer Juliska
Fischer Magda
Fürszt Gézáné
Fürszt Juditka
Fürszt Vilmosné
Fürszt Ilonka
Fürszt Esztike
Friedmann Salamon
Friedmann Salamonné
Friedmann Gizi
Friedmann Kató
Friedmann Ági
Friedmann Vilmos
Fierdmann Vilmosné
Friedmann Zsigmond
Friedmann Babuci
Gábori Ernő dr.
dr. Gábori Ernőné Ilonka
Gábori Kató
Gábori Évi
Guttmann Adolf
Guttmann Adolfné
Günsberger Miksa
Günsberger Miksáné
Grünstein Dávid
Glück Hermann és neje
Grosz Lázárné
Grosz Erika
Grosz József
Grünberger Ábrahámné
rabbi özvegye
Goldschmied Kádi
Gottlieb Izidor
Gottlieb Izidorné
Gottlieb Olga
Gottlieb Ilonka
Gottlieb Margit
Gottlieb Klára
Gottlieb Rezső
Gottlieb Rezsőné
Gottlieb Veruska
Gottlieb Juditka
Gottlieb Andorka
Gottlieb Simele
Gottlieb Lévike
Hámos Margit dr.
Hahn Pál
Hahn Pálné
Hahn Pálné
Hellein Sándorné
Heimler Lajosné
Heimler Zoltán
Heimann József
Heimann Józsefné
Heimann Szilárd
Heimann Géza
Heimann Gézáné
Herzfeld Istvánné
Herzfeld Zsóka
Herzfeld Marika
Herzfeld Györgyné
Herzfeld Péterke
Herzfeld Sándor
Hirsch Mór
Hoffmann Mór
Hoffmann Mórné
Hoffmann Jenő
Hoffmann Jenőné
Hoffmann Noémi
Hoffmann Samu
Hoffmann Samuné
Hoffmann Sándor
Hoffmann Sándorné
Hoffmann Jolán
Hönig Sámuelné
Hönig Erzsébet
Jávor Sándor
Jávor Andor
Katz Lázárné
Katz Gabika
Katz Zsuzsika
Katz Mártika
Katz Miki
Katona Fülöp
Katona Fülöpné
Kahán Lászlóné
Kahán Istvánka
Kálmán Mórné
Kálmán Ernőke
Kálmán Magdika
Kálmán Tibike
Kálmán Jenőke
Klapper Fülöp
Klapper Fülöpné
Klapper Jenő
Klapper Judit

Kerpel Dávid
Kerpel Dávidné
Kerpel Imike
Kerpel Kornélla
Kerpel Arthur
Klein Izidorné
Klein Béla
Klein Béláné Lenke
Klein István
Klein Bandika
Klein Márton
Kluger Manó
Kluger Manóné
Kluger Szera
Kluger Mórné
Kluger Zsuzsika
Kluger Béláné
Kluger Mikike
Kluger Juditka
Kluger Gyurika
Krausz Lőrinc
Krausz Lőrincné
Krausz István
Krausz József
Krausz Ödönné
Krausz Háni
Korein Fülöp
Kosztolitz Adolf
Kosztolitz Adolfné
Kosztolitz Béla
Kosztolitz Regina
Kosztolitz Regina
Kosztolitz Irén
Kosztolitz Mór
Kosztolitz Mórné
Kosztolitz Sándor
Kosztolitz Gábor
Kosztolitz Miksa
Kosztolitz Endre
Kosztolitz Manó
Kosztolitz Manóné
Kürschner Samu
Kürschner Samuné
Krausz László
Krausz Lászlóné
Kövesi Istvánné
Kövesi Lili
Kövesi Ferencné
Kövesi Paula

Lázár Jenőné
Lázár Zsuzsika
Leitner Sándorné
Lessinger Ottó
Lessinger Ottóné
Lessinger József
Lessinger Miklós
Lessinger Pál
Löwinger Emil
Löwinger Emilné
Löwinger Ernőné
Löwinger Palika
Löwinger Mártika
Lusztig Mártonné
Lusztig Ilus
Lusztig Ferenc
Lusztig Ferencné
Lusztig Zsuzsika
Lusztig Lajos
Mandler Károlyné
Mandler Miklós
Mandler Évike
Mayersberg Ferenc
Mayersberg Ferencné
Marton Izidor
Marton Izidorné
Marton Imréné
Marton Éva
Marton László
Marton Elza
Marton Erzsébet
Marton Gábor
Marton Rudolf
Marton Ferenc
Marton Ferencné
Marton Klára
Marton Pál
Marton Pálné
Müller Oszkárné
Müller Imre
Müller Aronné
Müller Aranka
Müller Ignác
Neumann Károlyné
Neustadt Samu
Neustadt Samuné
Neustadt Henrik
Neustadt Henrikné
Neustadt Veruka

Neustadt Ernőke
Neustadt Jenőke
Neustadt Jenő
Neustadt Jenőné
Neustadt Zsigmond
Neustadt Chaimka
Neustadt Vilmoska
Örlei Márton
Örlei Mártonné
Politzer Jenő
Politzer Jenőné
Pscherhoffer Jenő
Pscherhoffer Jenőné
Pscherhoffer Benike
Pscherhoffer Veruka
Pscherhoffer Dávidka
Pscherhoffer Izidorka
Popper Sámuel
Popper Sámuelné
Popper József
Popper Dezsőke
Rákosi Jenőné
Rákosi Éva
Remete Lili
Regős Endréné
Regős Péterke
Regős László
Rechnitzer Ernő
Rechnitzer Ernőné
Rechnitzer Évike
Rewitz Lajosné
Rewitz Miklós
Rewitz Tibike
Rewitz Mártonka
Rewitz Juditka
Rosinger Szidonia
Rosenthal Józsefné
Rosenberger Miksáné
Roth Izidor
Roth Izidorné Etelka
Roth Ella
Roth Dusi
Roth Ida
Roth Dezső
Roth Dezsőné
Roth Adolf
Roth Béla
Roth Sándor
Roth Ede

Lengyel Irénke
Lázár István
Müller Mórné
Müller Adél
Schöntagh Béláné
Schöntagh Gyurika
Schön Jenő
Schön Jenőné
Schön Gyuri
Schwarz Józsefné
Ungar Márton
Ungar Mártonné
Vas Gyuláné
Waldhauser Gézáné
Waldhauser Géza
Weisz Mór
Weisz Mórné
Weisz Ferike
Weisz Zsuzsika

SOMJÉNMIHÁLYFA

Deutsch Mórné
Deutsch Lajosné
Fischer Vilmosné
Rotschild Márkné

V A S V Á R és VIDÉKE

Auerbach Albert
Auerbach Albertné
Auerbach Mihály
Auerbach Vera
Bencze Jenő dr.
Benedek Béla, Szemenye
Benedek Béláné, „
Benedek Ignácné, Rum
Benedek Ignác, Rum
Bass József
Bass Józsefné
Bass Dávid
Bass Dávidné
Bass Klára
Bass Magda
Bass Hermina
Biró Árpád dr.
Biró Árpád dr-né
Biró Péter
Biró Gyuri
Breiner Lipótné
Breiner Béla
Breiner Béláné
Breiner László
Breiner Lászlóné
Breiner Sanyi
Bauer Józsefné
Bauer Gyuri
Cikk Sándorné
Cikk József
Cikk Benő
Csillag Illésné
Deutsch Béla
Deutsch Béláné
Deutsch Pál
Deutsch Pálné
Deutsch Imre
Deutsch Gyula
Deutsch István
Deutsch Mór
Deutsch Mórné
Deutsch Alice
Deutsch Erika
Deutsch Márta
Deutsch Elvira
Dénes Mór dr. hitk. elnök
Dénes Mór dr-né
Deutsch Irén
Deutsch Samuné
Deutsch Pálné
Deutsch Bélus
Eckstein Vilmosné
Engel Gyuláné
Engel Rózsi
Feig Lázár
Feig Lázárné
Feig Karolin
Feig Rozália
Feiglstock László
Feiglstock Lászlóné
Feiglstock Kató
Feiglstock Vilmos
Feiglstock Szidónia
Feiglstock Péter
Ferner Józsefné
Ferner Edit
Ferner Gyula
Freund Piroska
Freund Miklósné
Freund György
Frisch Gusztáv
Frisch Gusztávné
Frisch Kálmánné
Frisch István
Frisch Ernőné
Frisch Gyula
Frisch László
Farkas Mórné
Farkas József
Fischer Lajos
Fischer Lajosné
Geiszler Ignác
Geiszler Ignácné
Geiszler Miksa, Csipkerek
Geiszler Miksáné „
Geiszler Zoltán
Geiszler Zoltánné
Geiszler Edit
Geiszler Zsuzsi
Geiszler Ignác
Gottlieb Adolf
Gottlieb Adolfné
Gottlieb Klára
Gottlieb Lipót
Geiszt Miksáné
Hirschenhauser Gyula
Hochstädter Sándorné
Hochstädter Sándor
Hochstädter Marika
Hochstädter Hermanné
Harasztos Gusztáv
Hamburger Pál
Hamburger Pálné
Hamburger Sándor
Hamburger Tibor dr. és neje
Hamburger József
Hamburger Józsefné
Hamburger Endre
Hamburger György
Hamburger Imréné
Hamburger György
Hamburger Tibor
Hacker Dávid
Hacker Dávidné

Hacker Dávid II.
Holzer Vilmosné
Klopfer Károly
Klopfer Károlyné
Klopfer László
Klopfer Lászlóné
Krausz Samuné
Krausz Magda
Krausz Rózsi
Korein József
Korein Józsefné
Korein Sándor
Korein Kató
Koch Jenő
Koch Jenőné
Krausz Béláné
Lessinger Ernő
Lessinger Ernőné
Lessinger Dávid
Lessinger Károly
Lessinger Károlyné
Lessinger László
Lessinger Márta
Leszner Benőné
Leszner Péter
Löwy Jenő
Löwy Jenőné
Löwinger Berta
Nussbaum Dezső
Nussbaum Dezsőné
Nussbaum Gyuri
Nemes József
Nemes Józsefné
Nemes István
Nemes Anna
Nemes Endre
Nemes Lajosné
Pártos Károly tanító
Pártos Imre
Pártos Sándor
Pártos Lajos
Pártos Gyula
Pfeiffer Ignác
Pfeiffer Ignácné
Pfeiffer Jenő
Pfeiffer Aladár
Pfeiffer Fanny
Polatschek Hermann
Polatschek Józsefné
Polatschek Andor
Polatschek László
Polatschek Lászlóné
Polatschek Éva
Polatschek József
Polatschek Józsefné
Polatschek László
Polatschek Szerafin
Pollák Kálmán
Pollák Kálmánné
Pollák Julianna
Preis Henrik
Pollitzer Sándor
Pollitzer Sándorné
Rehberger Dezső
Rehberger Dezsőné
Rehberger Erika
Rehberger Jenő
Rehberger Jenőné
Rehberger Jakab
Rosenthal Kálmán
Rosenthal Kálmánné
Rosenthal Ilike
Rechnitzer Aladár
Rechnitzer Aladárné
Rechnitzer Dezső
Rechnitzer Dezsőné
Rechnitzer Bözsi
Rechnitzer Feri
Rechnitzer Lipót
Rechnitzer Ilonka
Rechnitzer Éva
Rechnitzer Ignácné
Rechnitzer László
Rechnitzer Jenő
Rechnitzer Jenőné
Rechnitzer István
Rechnitzer Imre
Rechnitzer Anna
Rechnitzer Sarolta
Rosenberger Jenő
Rosenberger Jenőné
Rosenberger Nelly
Rosenthal Kálmán
Rosenthal Kálmánné
Rosenzweig Józsefné
Rothauser Béla dr.
Rothauser Béla dr-né
Rothauser Márta
Rosenberger Margit
Schwarz Jenőné
Schwarz Jenő
Schwarz Károly
Schwarz Judit
Schwarz Adél
Schwarz Dávid
Schwarz Dávidné
Schwarz József
Schwarz Jenő
Schwarz Sándor
Schwarz Miklós
Schlesinger Sándorné
Schwarz Miklósné
Schlesinger Nelly
Schlesinger Piroska
Schönbach Illésné
Schönberger Viktorné
Schönberger Pali
Schönberger Juliska
Singer Mór
Singer Mórné
Singer Józsefné
Singer Sándor
Singer Julianna
Singer Attila
Singer Sándorné
Singer Erzsébet
Singer Gyula
Singer Zsigmondné
Singer János
Spitzer Jenőné
Steiner Samu
Steiner Irén
Steiner Mórné
Steiner Jenő
Steiner Bernát
Steiner Bernátné
Steiner Imre
Steiner Lászlóné
Steiner Sándor
Steiner Sándorné
Steiner Mihály
Steiner Pálné
Steiner Józsi
Steiner Margit
Steiner Zsigmond
Steiner Zsigmondné
Steiner Helén

Schlänger Mária	Weisz Ferencné	Veszprémi Etelka dr.
Schwarz Jenőné	Weisz Györgyné	Wahl Mária
Schwarz Iréne	Weisz Tamás	Wolf Ernő
Stadler Ferenc dr-né	Weisz Mária	Wolf Ferenc
Stein Ágoston	Windholz Pál dr.	Wiener Jenő dr-né
Stein Ágostonné	Windholz Pál dr-né	Wiener Jenő dr.
Weisz Ferenc	Várnai Margit	Wiener Julia

IZRAEL SZENT FÖLDJÉBEN

pihenik álmukat chavéraink, akik a felszabadulás után távoztak az Örökélet honába :

MARTON EDE, kora ifjúságában már a cioni eszmének eljegyezve. Eredményes szervezői munka után a magyar KKL főtitkára. Allijázása után itt és Londonban különböző teendőkkel bízták meg, majd a KKL angolszász osztályának élén buzgó és értékes munkát fejtett ki.

MARTON MIKLÓS, Edének testvéröccse, aki fáradhatatlan volt a menekültek segítésében, később a brichában és minden egyenes és becsületes mozgalomban ; mindkettőjüket fiatalon vesztettük el.

HACKERNÉ LÖWINGER JULISKA, a magyar Rachel Morpurgó, aki meleg szívének minden vágyódásával fordult Cion felé és zokszó nélkül tűrte a rendkívüli fáradalmakat és megpróbáltatásokat, célja elérésében. Már az óhazában a WIZO országos alelnöke volt. Itt az Országban a munkát csak folytatta. Példaadó zsidó életet élt.

KAUFERNÉ SPIEGEL ELLA, a zsidó nagyasszony. Háza Pesten közismert volt, hogy félelmet nem ismert és nála **a meghajszoltak meleg otthont találtak**, tekintet nélkül a saját biztonságára. Ajtaja nyitva volt mindenki számára, ki hozzá fordult — és ilyenek **sokan voltak**. Megérhette még hő vágyát és itt a Szentföldön tanuja lehetett az Idők megujulásának. Mély vallásosság párosult lényében, a tiszta segíteni akarással. Ennek szellemében vezette házát.

BRAUN DÁVID és neje, szül. ROSE ALICE. Egyetlen lányuk Lili és annak férje, dr. SCHÖNFELD Avraham gyermekorvos.

Ez a család a mi vasmegyei életünk büszkesége volt és az maradt az ős-új hazában. Braunné kimagasló munkája a mártirtekercsek szervezése is. Könyvünk külön megemlékezést szentel az ő példaadóan nemes életüknek.

Dr. KAUDERS FERENC. Élete a zsidó közügy szolgálata. Ismertük őt kora ifjúságától fogva, mint a cioni gondolat lelkes hívét, emlékedni láttuk őt a közbecsülésben, az OMZSA jogügyi osztályának vezetőjeként, küzdelmét a kistarcsai internáltak érdekében, majd az itteni fényes közszereplését. Mindig megkülönböztetett figyelemmel és szeretettel fordult az ő vasi földijei felé és odaadással vezette ügyeinket.

MANDLER BÉLA a régi szép sárvári Barisszia (60 ifjú) Rosh-Rishonja, alijázása után itt az Országban folytatta munkáját.

LÖWINGER REZSŐ, a zsidó közügyeknek fáradhatatlan munkása, neve az egyik elbeszélésünkben is előfordul. Munkás életét itt Jerusolajimban folytatta.

SINGER MIHÁLY kőfaragó-mester (Celldömölk), itt a Kfar Massaryk kibbutz tagja.

feltétlen szükség volt utánpótlásra. Éjnek idején, amikor ez az utca teljesen néptelen, egy valaki böröndben leadja az elemózsiát és bő csereértéket kap ruhanemükben és egyéb értékekben, amit a gettólakók kénytelenek voltak otthagyni. Ennek kiviteléhez azonban szükség volt legalább egyetlen külső segítségre, akit egy személyesen jól ismert szövőgyári munkás személyében vélték megtalálni.

A bunker müködni kezdett. Egyik társuk, a gettózárás harmadik napján, elegánsan kiöltözködve, éjnek idején az ablakon, majd a gettó falán áttornászta magát és sikerült neki, Budapestre jutva, a mentés ügyét megszervezni. Szükség volt bizonyos időtálló papirokra és egy mentőangyalra is.

A feltünően csinos, szőke, az idők terminológiáját használva: árja típusú, fiatal asszony önként vállalkozott az életveszélyes küldetésre. A fiukat egyenként magával felhozni Pestre... Akkor már csak Pest volt az egyedüli reménysugár.

A fiatal teremtés hetenként kétszer tette meg a rendkívül fárasztó, de még inkább veszélyes utat. Hetenként kétszer Szombathelyre utazott, felkereste lakásán a gázgyári munkást, ennek segitségével éjnek csendes idején egy-egy bachurt a pinceablakon kiemeltek és uccu! már el is tüntek a veszélyes helyről. Karonfogva és vigan beszélve sétáltak ki az állomáshoz. Lehet, közben a fogak vacoghattak...

Szerencsésen, mint mondtuk: tizenegy esetben.

A következő alkalommal, amikor Buchingerné eljött és egy bachurt a pincéből felsegítettek, a fiuk lentről még két teli böröndholmit adtak fel a gázgyári munkás részére. Hirtelen megzavarták őket sietö járókelők. Az asszony és ujonnan szerzett barátja egérutat vettek, de a munkás — zavarában — futni kezdett. Ez volt a legrosszabb, amit az adott helyzetben tehetett. Betörőnek nézték, lefülelték, rendőrség, hekusok. Másnapra mindent „töredelmesen" bevallott. Jelzem, a fogás nem volt nagy, mert a fiuk is tüzet fogtak, még az éjjel elhagyták a bunkert. Ketten a közeli Vép falu állomására gyalogoltak és ott felszálltak az éjjeli gyorsra. A harmadik, még nagyobb vagány, egyenesen a Kovács-szállóban bérelt lakást és reggel elutazott, az is szerencsésen felért a fővárosba.

Sajnos, kevésbé szerencsésen alakult Buchingerné sorsa. Mit sem sejtve az egészről, megint eljött és folytatni akarta a mentést. Gyanutlanul állitott be a gázgyári munkás lakására. Persze, csak a feleség volt otthon és rögtön hívja a férjét a szomszédból. Ez a szomszéd az őrszoba volt és közölte, hogy Buchingerné ott várakozik a lakásában. Több sem kellett a hekusoknak...

Letartóztatás, börtön, Markó-utca...

Nyirkos, hideg börtön, priccs, vallatás, makacsság...

Betegség, vesemedence-gyulladás, deliriumos láz, majd a megváltó halál...

Az égi angyalok létszáma eggyel szaporodott. Szenes Hannának sorstársa támadt.

★

A feladat elé állítva, hogy a mi lokális Jeanne d'Arcunknak tettéhez méltó emléket szerezzek, látom, hogy ez hiábavaló törekvés. Nincs szó, amely azt kellően kifejezné, nincs gondolat, melynek szárnyaló ereje fölérne Hozzá... Segitségül fordultam a Könyvek Könyvéhez. Felütvén a bibliát, azt olvasom benne: „és íme, az Örökkévaló elhaladt és hatalmas, erős vihar, mely hegyeket tép ki és sziklákat tördel, az Örökkévaló előtt. De az Örökkévaló **nem** volt a viharban. A vihar után földrengés, de az Örökkévaló **nem** volt a földrengésben. A földrengés után tüz, de az Örökkévaló **nem** volt a tűzben. És a tüz után **csendes, szelíd hang**...

Netán a mi mártirjaink **végső sóhaja**...

—★—

VALLÁSI VEZETŐINK

Régi szokás Izraelben, hogy egy valláserkölcsi vagy kegyeleti könyv szerzője, kiváló és elismert rabbik beleegyezését, haszkamáját kérte készülő müvéhez. Mi itt az országban egy grandiózus műnek vagyunk szemlélői, esetleg igen szerény munkatársai is. Ez a Mű a legnagyobb, mit zsidó szív álmodni képes: új életet fakasztani az ősi rögön!

Ennek megvalósitását az Ő szellemükben óhajtjuk.

A régiek és az ujak: egyaránt az initialé, a díszes címszó voltak a mi körzetünk történelmében. Ám a mi nemzedékünk arra ítéltetett, hogy a pusztulásnak is tanúi voltunk, amikor szekerce tétetett az Ur erdejére és nem volt menekvés. Igy, a fizikai valóság helyett, a test mulandósága árán, csak lélekben fordulhatunk Hozzájuk, régi és ujkori Vezetőinkhez, bensőségesen kérve az ő haszkamájukat a mi itteni új — ősi életformánkhoz.

Ime a névsor:

Benedikt Márk (Mordechai Meir Binet) a szombathelyi orthodox hitközségnek 46 éven át vezetője és rabbija.

Született 1858-ban, Pakson, a nikolsburgi nagy rabbi leszármazottjaként. A Sévet Széfer tanitványa, tanult Galántán és Miaván is. Ugyanott nősült, Bródy Bernát házából, fiatal korában néhány évet ott töltött.

Elébb Nagyjóka rabbija, Szombathelyre 1898-ban választották meg. Alatta a hitközség tüneményesen fejlődött a kezdeti 150 lélekszámból annak tizszeresére, negyven év után. Szinte két emberöltőre terjedő működése alatt pedáns gonddal és hozzáértéssel irányitotta a hagyományhü hit-

Bárha követték volna tanácsát!

Dr. Hirschler Árpád

1911-ben született, tanulmányait a pesti Rabbiképzőben végezte (1940.)

Avatása óta Szombathelyen, a congr. hitközségben működött, mint segédrabbi és vallástanár.

Müve: Mózes halála a középkori liturgikus költészetben. (Budapest, 1939).

1944-ben mártirhalált halt.

Jungreisz Jehosua Feiwel

Szombathelyen, az orth. hitközségben működött, mint rabbi 1896 és 1897 között. Később Nagysallói és Abaujszántó-i rabbi. Fia Aser Amsel, Mezőkövesd rabbija. Meghalt 1929. Kiszlev havában.

Königsberger Lajos (Jehuda Léb), Szombathely első rabbija

1770-ben született. Az akkori idők kitünőségeinél: a Cahtam Szófernál még Nagymartonban és Benét Mordechaj nikolsburgi rabbiknál tanult, az utóbbitól nyerte diplomáját (1818). Rohoncon előbb kereskedéssel foglalkozott, majd midőn Meisels Szender rohonci rabbi szemevilágát elvesztette, a hitközség — a helyi hatóság engedélyével — a főrabbi helyettesévé választotta. Még ezen működése idején a Chatam Szófer a maga Határájával is megerősitette rabbi oklevelét és a szokásos vizsgát is elengedte neki, mert még ismerte öt nagymartoni bachur korából.

Szombathelyen a község 1838-ban szerveződött és öt választotta rabbinak. Tudós, jámboréletü rabbi volt, aki nagy lelkiismeretességgel vezette hitközségét. 1848-ban a hadbavonult zsidó honvédekhez buzdító beszédet intézett. Az általa épitett mikve kapcsán kisebb kontraverzióba került Sommer németujvári, Landesberg nagyváradi, Ungar Joel paksi rabbikkal. A kis vidéki mikve ügye, illetve vize ennyi hullámot vert. Ezenkívül más körülmény nem zavarta meg szombathelyi áldásos működését és hívei 1859. chanuka szombatján ünnepelték papi működésének 21 éves fordulóját. Két év mulva halt meg, 5622. Tévét 11, 71 éves korában.

Löwy Jehuda szombathelyi dajan volt 1861—62-ben, Königsberger rabbi halála után. Neustadtból származott. Közelebbi adatokat nem ismerünk.

Dr. Rockenstein Lipót (Mordechaj, Jehuda Leéb)

Szombathely második rabbija.

1824-ben, Pakson született. Nagybátyjánál, Ungár Jóél pápai (később paksi) rabbi jesiváján tanult.

Egy éven át bácstopolyai rabbi volt, 1852-ben zágrábi rabbivá választották. Ott 1858-ban lemondott állásáról, majd 1865.február 26-án — Brill Sámuel Löw pesti rabbi ajánlatára — Szombathelyre választották meg. Itt 5 évig működött, 1870 decemberében lemondott állásáról és a következő tavasszal el is távozott onnan. A hitközségtől 2000 frt végkielégí-

tést kapott, egyben búcsút mondott a rabbi-pályának is. Képzett talmudtudós volt, aki világi műveltséggel is rendelkezett.

A 48-as szabadságharcban főhadnagyi rangban szolgált Kossuth zászlaja alatt. Az emlékezetes kongresszuson ő képviselte a szombathelyi hitközséget.

Művei: Divré Jehuda (Wien, 1868). Tóramagyarázatok, hitszónoklatok. Zsidó Hit- és Erkölcstan (Buda, 1841). Aggodalmak és Remények (Beköszöntő beszéd, Szombathely, 1865).

„Magyar Izraelita" címen lapja jelent meg 1861-ben, amely 3 éven át fennállott.

Beszédeit kiadta német, magyar és héber nyelven. Cikkei megjelentek a Ben Chananjában.

Források: Stein Mayer Miksa, Magyar rabbik, M. Zs. Lexicon.

Dr. Stier József

Szombathely harmadik rabbija.

Vágujhelyen, 1844. április 22-én született. Tanulmányait Pozsonyban és Wienben végezte. Az utóbbi egyetemének elvégzése után a breslaui Rabbi-szemináriumban tanult, ugyanott kapta a határóját is.

Szombathelyre 1871. április 16-án választották meg. Itt közel húsz éven át működött és ellátta a főgimnázium vallásoktatását is, a zsidó vonalon. 1890. szept. 20-án berlini rabbivá választották.

Tudományos levelezésben állott a Ktáv Szóférral, Pozsony híres főrabbijával. Számos önálló művel gazdagította a zsidó irodalmat.

Deák Ferenc. Emlékbeszéd, 1875.

Festschrift zur Einweihung der Synagoge in Steinamanger (1880).

Priester und Propheten (1874).

Zunz (1893).

Theismus und Naturforschung in ihrem Verhältnisse zur Theologie.

Die Ehre in der Bibel (1897).

Die Ehre im Talmud (1912).

Weisz Sabtai, Nagysimonyi rabbija.

Iskoláit hírneves jesivákon végezte. Előbb kereskedő volt, majd 1894. óta — kerek 50 esztendeig — töltötte be a rabbiállást.

Elmélyülő tudós, a talmudikus és kábbalisztikus hagyományoknak egészen kiváló művelője volt, messze felülemelkedve a kis falusi kehilla horizontján. Neve így országosan ismert és elismert volt, az orth. Központi Iroda rabbitanácsának állandó tagja.

Mert, mint ember és mint zsidó egyaránt kimagasló érték volt, messze vidékekről özönlöttek hozzá a hívek, akik útmutatását és tanácsát kérték a zsidó lét egyre nehezebbülő kérdéseiben. Ő maga soha nem tartotta magát rendkívüli jelenségnek; ellenkezőleg, szerény és mérsékelt volt minden vonatkozásban és segítő készsége egyenesen páratlan.

Egy Jóvélt kitöltő AVODAT HAKODES után 1944. elején bekövet-

kezett halála a dunántuli- és magyarországi orthodoxia utolsó nagy seregszemléje volt. Ezrek jelentek meg a kis falusi templomában megtartott végső tisztességen. Z.c.l.

Dr. Zipser Mayer, rohonci rabbi

Balassagyarmaton szül. 1815. aug. 14-én, meghalt Rohoncon 1869. dec. 10. E két dátum közötti életművét igen jelentékeny zsidó- és irodalmi tevékenység töltötte ki.

Teológiai- és bölcsészeti tanulmányait Prossnitzban és Nikolsburgban végezte. 1837-ben Óbudán a Goldberger-, majd Borbély családoknál nevelősködött. 1844-ben a székesfehérvári hitközség meghitta főrabbinak. Itt nagy szervezői munkát végzett, különösen az iskolaügy terén. 1851-ben a pesti egyetem doktorrá avatta. Politikai- és reformtörekvéseit itt a Bach-korszakban nem tudta megvalósítani és ezért már a kivándorlás tervével foglalkozott. 1858-ban mégis Rohonc hitközségének meghívását fogadta el, amely közösség — mint azt kiemeltük — vezető szerepet töltött be a mi vidékünkön. Itt működött haláláig.

Tanulmányainak nagyobb része a „Litteraturblatt des Orients"-ben jelent meg s ezek a következők :

Die jüdischen Zustände unter der 150-jaehrigen Türkenherrschaft (1846);

Zur Biographie des R. Meir Eisenstadt (1846-7);

Raphael Meldola, Italien zu dessen Zeit (1846-7);

10 tanulmány a Talmudban és Midrasban foglalt parabolákról;

A magyar nyelvről a zsidósággal kapcsolatban, a talmudi idegen szavakról, a zsidó naptárról, Hillel iskolájáról, a nők öröklésjogáról.

A Jevish Chronicleba írt cikkei közül kiemelendő a székesfehérvári pogrom ismertetése, továbbá 13 tanulmánya a Talmud és az evangéliumok címmel, melyet a londoni hitközség külön is kiadott „The Sermon of the mount" címmel. Ugyancsak dolgozott Löw Lipót folyóiratába, a Ben Chananjába, sokoldalú tanulmányai közül kiemeljük: „A Talmud zoológiája, 1858", a belgrádi hitközségről írt monográfiáját és posthumus művét, Josephus Flavius egyik görög művének fordítását: Über has hohe Alter des jüdischen Volkes.

(Források: Reich, Beth-El, M. Zs. Lexicon).

★

Ezen tanulmány a mi vallási vezetőinkről korántsem tart igényt a teljességre. Sok, itt működött rabbi munkásságáról az egyes hitközségek keretében már megemlékeztünk. Azonkivül a hiányos életrajzi adatok is gátlóan hatottak. Igy gondolatban emlékezünk meg mindazokról, akik a zsidó vérségi kapcsolat erejénél fogva — az Örökkévaló kegyelméből

— e tájon mint vezetők működtek és dicsőséget szereztek vallásunknak és Izrael népének.

E gondolat jegyében köszöntjük **Stein** Mordechaj rabbit, aki éveken át a szombathelyi Stadler-féle alapítványi templomban működött és az Örökkévaló kegyelme megengedte neki, hogy áldásos munkáját most itt a Szentföldön végezheti.

Benedikt Márk
(Mordechai Meir)
Szombathelyi főrabbi

Weisz Sabtai
a „Simonyi Rebe"

A SZOMBATHELYI ZSIDÓ TANÁCS ELNÖKÉNEK MÁRTIRIUMA

HACKER IVÁN Dr. (Wien) tollából.

Farkas bácsi, mint minden reggel, ma is meghozta az SS kommandótól a jegyzéket, hogy milyen tárgyakat igényelnek.

Ma szokatlanul sok és különféle holmit igényeltek. Első helyen szerepelt egy rózsaszín selyemkombiné 170 cm magas, de sovány nő részére, majd 39-es fekete fűzős női sportcipő, gyermekvasut villanyhajtással, több üveg kölni, Odol szájvíz és egy márkás olajfestmény, a leírás szerint „félakt" (felső testére meztelen nő).

Ezek a „kívánságjegyzékek" eddig kb mindig irodai felszereléseket vagy legalább is olyan megrendeléseket tartalmaztak, amelyek Arndt Scharnführer (őrmester) eredeti utasításának feleltek meg, hogy a zsidó tanács köteles gondoskodni az átvonuló német csapatok „szükségleteiről". Arndt ugyan hangsulyozta, hogy diszkrécióra helyezi a legnagyobb súlyt, a magyar hatóságokat erről nem szabad értesiteni, mert azok túladminisztrálják a dolgokat, Magyarország híres a bürokráciájáról, ezért ő közvetlenül szervezi és szerzi be a dolgokat. Amikor Mészáros polgármesternek, már néhány héttel ezelőtt, diszkréten elmondottuk, hogy a németektől naponként rendszeres utasitásokat kapunk, hogy milyen tárgyakat kell részükre 24 óra alatt beszolgáltatni vagy beszerezni, ezt a legnagyobb felháborodással hallgatta, ugyanúgy, mint amikor elmondottuk a 70.000 pengős hadisarc történetét. Mészáros polgármester a leghatározottabban kijelentette, hogy tagadjuk meg a németek kívánságait, hivatkozzunk reá, hogy a németek csak a magyar összekötő tiszten keresztül, tehát Takó ezredesen keresztül érintkezhetnek a magyar hatóságokkal és a zsidó tanáccsal. Közvetlenül a németek nem adhatnak nekünk utasitásokat.

Nehéz volt a helyzetünk. Hosszas tanácskozások után úgy határoztunk, hogy amig módunkban áll a németek kívánságait teljesiteni, nem utasitjuk vissza ezt a közvetlen hozzánk intézett utasitási módot, mert attól tartottunk, hogy Mészáros polgármester nem lesz képes bennünket megvédelmezni, annak dacára, hogy felhatalmazott bennünket, hogy reá való hivatkozással utasítsuk vissza a németek kívánságait. Mészáros polgármestert általában korrekt embernek tartottuk, aki bizonyára ki fog állni érdekünkben, ahogy ezt mindig hangsúlyozta, hisz ő a város polgármestere és hatásköre sokkal nagyobb, mint Fürdős rendőrfogalmazóé vagy Palkó javadalmi hivatali vezetőé, mert ezekről eddigi viselkedésük alapján határozottan tudtuk, hogy a legmesszebbmenően németbarátok és zsidógyülölők.

A mai jegyzék azonban alkalmasnak látszott, hogy Mészáros polgármester kijelentései alapján ne teljesítsük az SS kívánságát. Mészáros polgármester néhány nappal ezelőtt meg is ismételte, hogy a németek csak a magyar összekötő tiszten keresztül érintkezhetnek magyar állampolgárokkal, nyugodtan tagadjuk meg reá való hivatkozással a németek kívánságait, — ezek a jegyzékek nem egyebek, mint egyéni túlkapások. Talán Arndt nem is tud ezekről. Talán egyes német katonák egyéni kívánságairól van szó. A német véderőnek nincs szüksége ilyen csekélységekre. Hiába hivatkoztunk arra, hogy a 70.000 pengő hadisarcot is Arndt maga vetette ki, hogy Dr. Wesellel és velem Arndt személyesen közölte, hogy alakitsunk egy technikai kommandót és naponta közölni fogja ezt az anyagjegyzéket, amire szüksége van és ha azt 24 óra alatt nem szolgáltatjuk be, úgy ujabb 24 óra alatt a dupla mennyiséget kell elküldenünk. Arndt tehát mindenről tud, ahányszor megjelent, kezét mindig Dr. Wesel és az én nyakamra tette azzal, hogy ő már kisebb dolgokért is leüttetett ilyen fejeket...

Arndt mindig a késő délutáni órákban hivta telefonon a zsidó hitközségi épület irodáját. Dr. Wesel aznap közölte vele, hogy kívánságainak nem tehet eleget. Hivatkozott Mészáros polgármester utasitására és kérte Arndt-ot, hogy ha a német hadseregnek bármire szüksége volna, úgy a magyar összekötő tiszten, Takó ezredesen keresztül forduljanak a polgármesteri hivatalhoz. Arndt csak annyit válaszolt, hogy másnap, április 24-én Dr. Wesel is jöjjön be hozzá az SS parancsnokságra. Farkas bácsi rendszeresen 10 órakor jelentkezett a németeknél és délfelé már mindig visszatért. Nagy izgalommal vártuk aznap vissza mindkettőjüket. Késő este lett és Farkas bácsi csak egyedül tért vissza.

Elmondotta, hogy Arndt magából kikelve üvöltött Dr. Wesellel, közölte, hogy ez nyilt sabotage, háborúban élünk, azokkal szemben, akik parancsainak ellenszegülnek, nem ismer kegyelmet. Mindkettőjüket a helyszinen akasztja fel, példát fog statuálni, hogy elvegye mindekinek a kedvét attól, hogy szembeszálljon a német hadsereggel és parancsait gondolkodás nélkül azonnal ne teljesitse.

Farkas bácsi elmondotta, hogy Dr. Wesel rendkívül nyugodt hangon hivatkozott Mészáros polgármesterre. Arndt előttük hivta fel Mészárost és kérdezte, megfelel-e a valóságnak Dr. Wesel azon állitása, hogy a polgármester utasitására való hivatkozással tagadta meg a német hadsereg tegnapi jegyzékébe foglalt kívánságainak beszerzését. Megkérdezte Mészáros polgármestert, igaz-e, hogy ő utasitotta Dr. Weselt, hogy a német igényeket utasitsa vissza. A beszélgetés nagyon rövid ideig tartott. Arndt megköszönte a polgármester válaszát, letette a kagylót, Dr. Weselhez fordult és röviden ennyit mondott:

„Inkább hiszek a magyar polgármesternek, mint egy zsidónak!"

Farkas bácsival közölte, hogy majd távozhat, másnap is jelenjék

meg pontosan 10 órakor úgy, mint eddig a jegyzékekért. Weselre többet rá sem nézett, intett, hogy menjenek ki az előszobába. Az esti órákig ültek mindketten az előszobában, estefelé jött be az előszobába egy SS katona és közölte, hogy Farkas bácsi visszamehet a hitközség épületébe.

Dr. Wesel Imre soha többé nem jött vissza.

Ahogy kerülőuton értesültünk, — a felszabadulás után a szombathelyi államügyészség tisztviselőitől — Dr. Weselt a németek bekisérték az államügyészség fogházába, ahol azonban büncselekmény hiányában nem fogadták be. Fogházba csak olyanok kerülhettek, akiket valamilyen büncselekménnyel vádoltak. Igy tehát Dr. Weselt nem adták át a németek a fogháznak.

1945. őszén Pinkafeld-ről (Burgenland) Dr. Wesel özvegye anonym feladónélküli levelet kapott, amelyben egy pinkafeldi asszony Dr. Wesel levelét küldte meg özvegyének azzal, hogy ezen magát megnevezi nem akaró asszony férje 1944. áprilisában közös cellában volt Dr. Wesellel, ott irta Wesel ezen levelet. Férje kiszabadult, de nem merte ezt a levelet Wesel özvegyének továbbitani. Mai napig sm volt kideríthető, ki volt ez az asszony Pinkafelden, aki nyilván a német megszállás ideje alatt ezt a levelet nem merte Dr. Wesel feleségének megküldeni, 1945-ben már szégyelte, hogy a levelet nem küldte el, tény azonban, hogy Dr. Wesel 1944. tavaszán a pinkafeldi fogházba került.

Amikor én 1944. július 7-én Auschwitzba érkeztem, hallottam ujra Dr. Wesel Imréről, sajnos csak annyit, hogy néhány héttel ezelőtt a gázkamrában fejezte be életét.

37 éves korában választották meg a 8-ik izr. községkerület elnökévé. Elődje, Weiner Károly 97 éves volt. A községkerület fennállása óta 60 évesnél fiatalabb elnöke nem volt. Fáradhatatlan agilitással, nagyszerű organizáló képességgel dolgozott és igyekezett a zsidótörvények következtében existenciájukat vesztett embereken segiteni, Ukrajnában és a frontokon szolgálatot teljesítő munkaszolgálatosokat, de főleg otthonmaradt családtagjaikat támogatni.

Rendkivüli kulturérzékével segítette azokat a művészeket, színészeket és muzsikusokat, akiket a zsidótörvények letiltottak a pódiumról. A hitközség keretén belül rendezett előadásokat, csak hogy jövedelemhez juttassa a zsidó művészeket.

Gyüjtéseket szervezett és adott sajátjából mindenkinek, aki hozzá fordult. Nem várt köszönetet, — az elismerést és hálát magában a jótettben találta. Amikor Arndt az első bemutatkozás alkalmával megbízta a zsidótanács vezetésével, ugyanigy dolgozott tovább, ahol csak tudott, segitett.

Ha Mészáros polgármesterben egy szikrányi becsület lett volna, csak annyit kellett volna mondania a telefonbeszélgetés során Arndt-nak, hogy

Dr. Weselnek felhatalmazást adott arra, hogy tagadja meg a németek közvetlen kívánságainak teljesítését.

Mészáros polgármester ezt nem volt hajlandó kérdésére igazolni. Dr. Weselnek ezért kellett itthagynia özvegy édesanyját, feleségét és két apró gyermekét. Mészáros polgármester egyetlen szavával megmenthette volna...

RABBI JOEL FELLNER

Az annak idején Szombathelyen élt, rendkívüli vallásosságáról, jótékonyságáról és vagyonosságától közismert **Stadler Károly**, a házában külön Beth-Hamidrast és templomot tartott fenn és annak fennmaradásáról meszemenően gondoskodott végrendeletében is. Vezetését kiváló, többnyire fiatal rabbikra bízta. Így még életében felkérte rabbi **Joel Fellner-t** ezen teendőkre, aki 14 évig volt ezen szombathelyi intézmény rabbija. Csak az utóbbi apjának halála után vette át örökségét, a beledi rabbiállást, majd Sátoralja-Ujhelyen volt rabbi. Így szeretettel emlékezünk meg a körünkben töltött évekről.

EMLÉKBESZÉD

Braun Dávidné szül. Rose Alice ז"ל sírkövének felállításakor,

1966. március 1-én, a Kirjat-Sauli temetőben.

ויקהל, ל"ה, פסוק כ"ה: „וכל אשה חכמת לב בידיה טוו ויביאו מטוה את התכלת ואת הארגמן ואת תולעת השני ואת השש."

„És minden bölcsszívű asszony font a kezeivel és elhozta a fonottat, az égkéket, a piros bibort, a karmazsint és a bisszust".

GYÁSZOLÓ CHAVÉROK!

A meditáló, önmagát vizsgáló és megnyilatkozást kereső **zsidó lélek**
szereti magát kifejezni a Szentírás szavaival;
gyönyörködni annak poézisában;
étvenni annak hangulatát;
szinte beburkolódzni annak köpenyébe;
felvértezni magát annak Gondolataival és
elmélyedni annak Magasztosságában.

E hetekben — a pusztai vándorlás alatt és még azután is használatos, — úgynevezett Mozgó Szentély építéséről olvasunk a Bibliában...

„Készítsenek Számomra szentélyt, hogy közöttük lakozzam" így szól az Irás és a mi oktatóink ezzel a Szentéllyel, amely viszontagságok és gyötrődések között is, mindig kísérte a zsidó vándorlást,

ezzel a szentéllyel hasonlítják össze a **zsidó családi életet...**

Ebben a felfogásban minden zsidó család egy **mikro-szentély** és annak asztala, mintha az Ur oltárának megszentelt formája volna.

Gyászoló Chavérok!

Itt állunk, meghajtott fővel, az Emlék előtt, amelyről egy mindnyájunktól, kik a vasi földből származtunk el, jól ismert, szeretett és megbecsült n é v tekint reánk. Ez a név az ő keze munkájával teljes megbecsülést és tiszteletet szerzett viselőjének, úgy a közvetlen környezetében, mint abban a nagyobb családban, melyhez tartozónak érezte magát minden v a s i zsidó, valamint a nagy zsidó társadalom széles rétegeiben.

Egy igazi **Eset Chajil**, egyenes utóda az említett bölcsszívű asszonyoknak...

Vajjon melyek voltak azok a fonalak, amelyekből ez a drága Megboldogult életének szöttesét szőtte volt, mik azok a szinek, mik a jelenségek, melyek életművén át elkisérték?

TÖKÉLET. Derűs égkék, amely egy boldog családi életet jelent, egy rendkívüli férj oldalán. Tiszta, üde, felhőtlen égkék, mint az Ur végtelen kárpitja ezen Szentföld felett. Az élet minden változatában, viszontagságaiban, jóban és balsorsban összeforrva, egymás lelkiségét egészítette ki ez az emberpár. Egy múzeumban láttam egy zsidó sékelt, amelynek egyik oldalán, az olajfa körül, férfi és nő volt ábrázolva. Az érme mások oldalán az áldozati oltár. Körirata: Star Jiszrael, vagyis Izrael okmánya, kezessége. Önkéntelenül ez a kép jut eszembe, mikor emlékezem zsidó családi életükről, ott Szombathelyen. Életét családjának és gyermekei nevelésének szentelve, valódi

Anya volt Izraelben.

És MERT anya volt és MERT a zsidó anyaszív **PIROS BIBORJA** lángolt ereiben, ezért megértő volt minden embertársa iránt, nem tekintve származást, fajt és eredetet. Mégis megütötte szívének biborját a zsidó nép **külön szenvedése**... a világháború után a felnövekvő zsidó ifjaink sorsának teljes kilátástalansága... a hivatalosan, „felülről" szított és táplált antiszemitizmus. Igy logikusan jutott azon útra, mely az **őshaza, az Altneuland** felé vezetett. Megértette a Költő szavát az új Idők új daláról: „Ti néktek, Ti megcsufolt, kergetett Anyák

Hirdetem nektek a csendes tanyát." és nevelte gyermekeit Izrael szeretetére és vágyakozott ő maga és férje, a kéklő messzi őshazába...

KARMAZSIN. Szó szerint „tollaat sani", vagyis fénybogár. Ez ragyogó színü fonalat adott. A sémi nyelvekben kirmiz, ebből származott az angol crimson, a magyar karmazsin (Hertz-biblia).

A zsidó életszemlélet n e m a lemondás nihilizmusa, nem is a passzivitás pesszimizmusa, de sőt az Élet igenlése és felismerése a Végtelen Kegyelemnek, a Tervszerűségnek, amely a Világot „a maga dicsőségére alkotta". Felismerése annak, hogy az Istenség szellemét hirdeti a végtelen égbolt, de azt hirdeti a harmatcsepp, a virágszál is. A hatalmas erők és energiák, melyek mind benne foglaltatnak a teremtő Gondolat kohójában, és ugyancsak a mikrobiológia parányi, szemmel nem érzékelhető organizbusai, mind, mind, az ő kezének remekelt csodái. Az Élet tehát optimizmus, Hit és Remény...

A Megboldogult **szép** és **színes** életet élt. Mélyen átérzett, **vallásos** és **meggyőződéses** h i v ő volt.

BISSZUS. Fehér vászonféle, melyet főleg Egyiptomban készítettek és csak a legelőkelőbbek, a legnemesebbek viseltek, mint azt József történetében is olvassuk. (Ibn Ezra.) Vagyis: egyszerűségében is ízléses, nemes...

A bisszus, ivritul: s é s, talán összefügg a s a j i s szóval, vagyis márványfehér. (Hertz-biblia). Mert minden egyszerűsége, sima és megértő lénye mellett, tudott ő e r ő s is lenni, szinte kemény és áthatlan: ha szó volt a szeretett **vallásának**, zsidó **népének** és emberi **elveinek** védelméről. Mert ahogyan ő szerette, vezette és gondozta az ő vasi zsidóságát, aho-

gyan — a szörnyű kataklizma után — ő fáradott az Emlékek és tradiciók megőrzésében — arra alig akad példa.

Önzetlensége. A nagy prágai rabbi, a csodatévő „Hoher Rabbi Löw" nevéhez a zsidó szeretet és a zsidó ragaszkodás számos legendát kapcsol...

A rabbi csodálatos **álmot** látott. Látta a saját, kivilágított templomát, melyben száz gyertya fénye égett, telve híveinek zsúfolt sokaságával... De ah! egyszerre kitárul az ajtó, azon belép a Rontás Angyala, széles pallosával ütött jobbra, vágott balra és pusztította a drága hívők sorait...

A rabbi felugrott ágyából, magára kapta a Talitot, kezébe a kulcscsomót... A toronyóra éjfélt kongatott... A zord idővel mit sem törődve, szinte delíriumban rohant a templom felé... Éppen jókor! A templom fényesen kivilágítva, mint az álomban, zsúfolt hívőkkel. De az Almemor közepén ott állott a Malach Hamavet és egy hosszú tekercs a jobbján... arról akarta szólítani a hívők neveit. Talitjába burkolva odarohant a rabbi Löw, kiragadta a tekercset, csak egy egészen vékony, legfelső csík maradt az angyal kezében. Hazaérve, számot vetett a tekercsen álló nevekkel és örömmel látta, hogy e g y e t l e n híve sem hiányzik, mind ott vannak a kiragadt tekercsen. Vajjon mi állhatott mégis a keskeny felső csíkon? V a j j o n?

Hetednapra meghalt a nagy rabbi Löw. Mert mindenkire gondolt, csak éppen saját magára n e m. Hisz az ő neve állott legfelül.

Nekünk is van ilyen tekercsünk, nagy és népes tábora az egykori vasi zsidóságnak. N e m az élők. Ellenkezőleg! A tiszták, a szentek, a megdicsőültek névsora.

הקדושים והטהורים שמסרו נפשם על קדושת השם, הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו:

Akinek csak megkinzott, meggyötrött testisége volt az, ami megsemmisült; de emlékük, tanításuk és erkölcsi hatóerejük változatlanul él szívünkben és akiknek nevét — végtelen türelemmel, fáradozással és utánjárással, a s a j á t meggyöngült egészségével mit sem törődve, szinte deliriumos elhivatottsággal, az összes fellelhető helyekről, itt és túl a tengeren, összeszedte, beosztotta és tekercsbe iratta... a M e g b o l d o g u l t.

És ezen munkáját elvégezvén, a Tekercs kihullott kezéből...

* * *

Im hát ezek voltak az ő keze munkája, kitárva előttünk életének szöttese, ezek a fonalak, melyekből az ő színes, boldog és tartalmas életének szöttesét fonta.

Most mi rajtunk, árván maradt vasi elszármazottakon a sor, hogy emlékét megőrizzük...

HITBEN, REMÉNYBEN és SZERETETBEN.

A TÖRTÉNELEM MÉRLEGSERPENYŐJÉN

(NEKROLÓG)

A Törvényházban szokásos, hogy a bizonyitási eljárás befejeztével a vád és a védelem összeméri erejét és a bíró rezümmét tart.

A mi felfogásunk szerint, kik az eseményeknek tanui voltunk, a vasi zsidóság, egyéneiben és összeségében példaadóan megállotta helyét, vértanuink pedig megdicsöültek, mint ama **Metatron szent**, „ki tüzzé változott húsból" —, amint az Machzorunkban olvasható.

Mégis, a mai kritikai korunkban ismételten felbukkan a kérdés, néha már egyenesen vádló formában: ha hősök voltak, miért nem fogtak fegyvert? miért nem állt ellen éppen az a magyar zsidóság, amelynek már tudnia **kellett**, hogy a passzív megadás útja hova vezet.

Miután pedig semmi okunk nincs az elhallgatásra, még azt is felemlitjük, hogy egyes korábban megjelent évkönyvek és monográfiák (mint pl. a stryj-i Jizkor-könyv), egyenesen részvétlenséggel vádolták a magyar zsidóságot, mert — szerintök — nem tettek volna meg mindent a menekülők érdekében és csak saját, vélt biztonságukra voltak tekintettel.

Sem az egyik, sem a másik érvelés nem áll meg a történelem mérlegén.

Ám nézzük a dolgot közelebbről.

* * *

Köztudott — és arra egyik dolgozatunkban rá is mutattunk, — hogy az antiszemitizmus magyar formája egyenes vadhajtása volt a „siófoki gondolatnak", amely 25 éven keresztül fertőzte meg a magyar közéletet. Az eléggé felületes itélőképességü nagyközönség megszédült az agitáció fegyvereitől, a korrumpált sajtó terjesztette slógenektől, amely a revanseszme sztannioljába volt csomagolva. Ellene a kevésszámú és megfélemlített intellektüellek és szabadgondolkodók mit sem tehettek. Még sokkal kevésbé a törpe kisebbséget alkotó zsidóság, amely a legkisebb megmozdulásnál szemben találta volna magát a kakastollasokkal, a tábori csendőrökkel, akik csak ürügyre vártak, hogy sortüzet adhassanak.

No meg nem Hollandiában éltünk, ahol a dobra került zsidó vagyonra nem akadt vevő. Itt egy kisebb mezővárosban 500 derék „igénylő" nevével is találkoztunk, kiknek mind zsidótól rabolt értékre fájt a foguk.

A zsidóság színe-java, a munkaképes férfiak, évek óta a munkaszolgálatban sínylődtek, messzi az ismerős tájaktól. Otthon az asszonyok, a gyerekek, az aggok és a betegek szomorkodtak. Ki emeljen fegyvert és

honnan? Mikor egyetlen revolver birtoka is teljes veszélyt jelentett volna a háznak.

És mégis volt ellenállás! A zsidó szolidarítás és önfeláldozás remekbe szabott példái... Ha nem is fegyveres, de a szellem erejével megvívott. Mint Zecharja hanavi mondja: „Nem erővel és nem vitézséggel, hanem Szellemem által!"

Akik az események tanúi voltunk, **a mentési kísérleteknek, a segítésnek, a zsidó szív dobbanásának** számos olyan példájával találkoztunk, amely külön-külön **hősköltemény**. Csak a vasi példáknál maradjunk és idézzük egy vasi chavérunk lajstromát:

1) **A burgenlandi zsidóság tragédiája.**

Tudvalévő, hogy időszerűen nem is Keleten, hanem Nyugaton tört ránk a Végzet elsősorban. Már 1938 tavaszán a soproni erdőkben bujdosó, honvesztett, imbolygó alakok tüntek fel. Míg a nagyvilágban még a „béke" honolt, míg Evianban a koloniális hatalmak krokodilkönnyeket hullattak az üldözöttek sorsán, (de nem certifikátot), amíg Chamberlain esernyője talán még nem is volt avult, a burgenlandi ősi zsidóság, a „Hétközség" és az osztrák hittestvérek sorsa már megpecsételődött.

Tudomásunk van róla, hogy elébb a soproni zsidóság egymaga, erején felül is gondoskodott a menekültekről. Később egy öttagu intézőbizottság állott a dunántuli akció élén. Vezetőjük a boldogult emlékű reb Smuél **Bodanszky** ז"ל volt, Pápáról, ez a tömör, intakt és klasszikus veretű ember és zsidó. Vele kapcsolatban hadd említsük fel azt az utolsó üzenetét, mit 1944-ben küldött ki a sárvári internáló táborból: „Jelentse a rabbi úrnak, hogy kilenc napja itt vagyok és — Istennek hála — még nem ettem idegen kenyeret — pát akim".

Ennek a férfiúnak fenkölt bátorsága volt ahhoz, hogy az illegális akciót vezesse és amikor úgy az ortodox, mint a másik központi fórum huzódott a „kényes" ügytől, ez a szent ember, igen, átlépte az MCSz kapuját, ahol azonnal megértésre talált és megfelelő kapcsolatra a Nemzeti Bank felé. A cél azt volt, hogy két vagon lisztet küldhessünk az akkor még formaszerűen létezett bécsi hitközség címére, aminek előfeltétele lett volna, hogy a bank a devizamentes kivitelt engedélyezze. A banknál is megértéssel találkoztak. Később a kormányzat az ígéretet hatálytalanította. („Áll tán haragudni fog érte").

2) E bizottság irányitásával a dunántuli zsidóság képviselői Győrben összegyültek. Bár itt is sok volt az aggodalmaskodás, mégis ennek nyomán kialakult egy akció, amely 35 dekás, „minta érték nélküli" húskonzerveket készittetett és azokat százával, ezrével küldte a Bécsből kapott lista szerinti címekre. Később a magyar posta figyelmes lett erre a vámmentes exportra és egymondatos rendelettel betiltotta.

3) A Rajka előtt veszteglő hajó ügyében tudomásunk van egy akció-

ról, amely éppen a mi vidékünkről indult ki és egy befolyásos kormánypárti ügyvéd, felsőházi tag révén remélt eredményre jutni a magyar kormányzatnál.

4) **Menekülő zsidók a senki földjén.**

Érsekujvártól északra, a rossz emlékű Szlovákia és a magyar határ között, többszáz zsidó tengődött a „senki földjén" egy majorban, akiket Szlovákia kilökött és a lovagias magyar dzsentri nem akart beengedni. Ezek élelmezését néhány hitközség vállalta. Közte vasmegyeiek.

5) A Stryj-i Emlékkönyv írója — emberileg érthető keserűségében — de mégis messze elveti a sulykot, amikor ezeket leírja:

„...mintegy 30 km-nyire Stryjtől, a Kárpátok hegyláncolata, illetve a határ magyar tuloldalán a zsidók normális életet folytattak és hajuk szála sem görbült meg". Ha csak nem nevezzük „normálisnak" azt a nyomorúságot, amelybe ez a dolgos nép belezuhant, 1939-től iparjogától megfosztva, állampolgársági és egyéb iratokért „átfésülve", zaklatva csendőrtől, finánctól és a második zsidótörvény még a rögöt is kirántotta a lába alól.

A ruszin zsidóság már 1941 körül a nyomor akut állapotába jutott és tudunk egy akcióról — pápai zsidók kezdeményezték — amely vagonban élelmiszert küldött nekik, babot, hüvelyest. Így a hozzájuk menekülteknek is, akik még élelmiszerjeggyel sem rendelkeztek. Tehát a magyar zsidóság segítő keze igenis kinyult, még ezer kilométer távolságra is.

6) **Akik szlovák zsidó gyerekeket rejtegettek.**

Elérkeztünk a kérdés Achilles-sarkához, vagyis azon állításhoz, hogy egyes, bizonyára maguk is szorongatott és megzavarodott zsidók, ellöktek maguktól azt, aki viskójukhoz vánszorogva kért bebocsátást.

Csak szórványos esetek lehettek. Az a hegyi pásztorember a politikában nem volt járatos, az ő világa alig terjedt tul falujának határán, látóköre még szűkebb volt. Csak azt érezte, hogy felette csattog az ostor, esetleg azt is tudhatta, hogy idegen honos rejtegetéséért nem három napi dutyi, hanem internálás és vagyonelkobzás jár (amit viszont a monográfia szerzője nyilván nem tudott) és hát félt, féltette a száraz irháját

Ilyen esetekről — lehet a távolság miatt is — eddig konkréten nem hallottunk. Ellenben ismerünk **tizeket és százakat, akik szlovák gyerekeket rejtegettek**, kockára téve a maguk és családjuk szűkös életét. Akiknek családi kapcsolataik voltak Burgenlandban vagy Szlovákiában, azoknak e **miatt bőven kijutott.** Hányan szenvedtek éppen emiatt szelektálást?! Az ő kiontott vérük bizonyára expiálja az említett hegyi pásztorok önfeledt vétkét.

7) **Az ifjúság akciói.**

Hiányos maradna felsorolásunk, ha meg nem emlékeznénk arról az emberfeletti, heroikus munkáról, amit az ifjúság teljesített és amelyben a

mi szombathelyi vallásos ifjaink tündököltek. Gondolom, a szombathelyi Porgesz-pék fia volt a vezér, de a Buchinger, Weingarten, Hoffmann Grosz, Reich és Fried-fiúk sem maradnak el.

Porgesz Smuél sziszifuszi munkát végez. Ördöngös ügyességgel, a legnagyobb vakmerőséggel férközik be különböző kaszárnyákba, táborhellyé változott templomokba, a munkaszolgálatosok közé, akik most már többnyire Pest körül vannak tömörítve. Osztja a pénzt, becsempészi az élelmet, amely sokszor az életet jelenti, jegyzi a címeket, figyelmeztet a közelgő veszélyekre. A vagány fellépésű, eredeti nyilas öltözékben járó, hirhedt ujságokkal kitömött zsebű, nagy frizurát hordó, vad tekintetű fiúról senki sem tételezné fel, hogy kettős életet él és igazi énje egy bátorlelkü, nemesérzésű, jámborszivű és csendes hangú Belzer chaszid.

8. **Schutzpassgyár a kötödében.**

A szombathelyi fiúk igazi bázisa, otthona Oppmann bácsiék lakása, illetve most már csak bolthelyisége volt, mert a saját lakásából kiszorult az összeköltözés folytán. Oppmann bácsiról tudni kell, hogy ő volt a **„Munkaszolgálatosok apja"** és ezt a nevet kiérdemelte. Csak a lélekből fakadó igazi zsidó „meszirat nefes" és felebaráti szeretet átérzése képes arra a grandiózusan hősies áldozatkészségre, melyet ez a pesti család hosszú hónapok alatt kifejtett. Tették ezt mindazon üldözöttekkel szemben, kik náluk védelmet kerestek. Abban a tudatban is, hogy minden pillanatban rajtuk üthet a nyilasok razziája és akkor a Teremtö irgalmazzon nekik, védencelkkel együtt.

Mi volt kapható Oppmann bácsi üzletében?

Itt van a buvóhelye, a „makom plétája" azon szökevényeknek és kvietált munkaszolgálatosoknak, kiknek hollétéről még a madár sem beszél. Ezek között vannak az ifjak is, akiket a teljes árjatipust mutató Buchingerné — élete árán — csempészett fel Szombathelyről, amint az könyvünk más helyén megirva van.

Az öreg bolt vastag falai más dolgokat is rejtenek magukba. Az illegálisan beszivárgó fiatalok, az időnként bejárogató „szakemberek" segitségével itt gyártják azokat a védleveleket „Schutzpassokat", — amelyeket az arra illetékes svéd, svájci, vöröskereszt és egyéb követségek még késedelmeskednek kibocsátani. Hogy bizonyos időben mit jelentett egy ilyen „Schutzpass" birtoklása, csak az tudja igazán, aki maga is remegve várta. Sok esetben még a menetszázadokból is ki lehetett emelni ilyen papirokkal munkaszolgálatosokat. Néha azonban a keret leitatásával, mint azt Porgesz vagány egyszer, éppen szombati napon, a józsefvárosi pályaudvaron megtette.

Itt volt az „ezredkassza" is. Itt történt ugyanis a vallásos muszosok heti pénzkiosztása is. Amíg a pénz tartott, Oppmannék a sajátjukat osztották, úgyszintén kiosztották a raktáron volt 300 pullovert és 500 sálat is.

Később a Joint küldött támogatást. Ide talált utat és került kiosztásra a nagy tétel ételolaj, amit Adler Joel rokona szerzett a kőbányai gyárból és ami akkor felbecsülhetetlen értéket jelentett. A vallásos, u.n. „csobi" muszosok részére még cicesz és borotvapor is állandóan raktáron volt. Különösen bejáratosak voltak ide a sárvári, celldömölki, pápai, szombathelyi azon muszosok, akik Pesten vagy környékén voltak a kaszárnyákban. Az ismertető jel — és egyben alibi — egy pár rossz harisnya. Ezzel jöttek a „kliensek".

* * *

Nyugodt lélekkel állítható, hogy a magyar zsidóság és benne a mi szűkebb vasi községünk minden irányban megtette emberi és zsidó kötelességét. Tisztán és sérthetetlenül, mint a gránitkő, álljon nemes emlékezetük — az Idők végéig!

EMLÉKEZÉS A CSALÁDTAGOKRÓL :

נאומו של המורה יוסף בלאס אל התלמידים בבי"ס „שילה"

תלמידים יקרים!

משימה מעורבת בעונג, ובצער מוטלת לפני, כשיש לי הכבוד לברך אתכם בשם ניצולי אותו איזור, אשר אמצתם.

עונג בשבילי לראות כי גם היום אני נהנה משטוף פעולה עם תלמידים שנפל בחלקי כל ימי עבודתי בשטח החנוך והחוראה. ידוע עלי המאמץ, אשר אני משתדל להשקיע במאבק נגד השכחה והנה שמח אני בטקס חגיגי שלכם להוכח כיצד הגכם מושיטים יד ביוזמתכם למפעל חשוב כזה בהנצחת העיר סומבטהלי וסביבתה הי"ד.

ולבי מלא צער ויגון, כשאנו מתיחדים היום עם זכר קדושנו.

תלמידים יקרים אשתדל לצמצם דברי ולהמחיש לכם את תשובתי על שאלתכם הסמויה, מדוע הלכנו כצאן לטבח?

ברצוני להזכיר כאן עובדה הסטורית חשובה, כדי להוכיח כי במקום שהיינו מיעוט אפסי מול העריצות האכזרית לא היתה כל אפשרות להתקומם. חיילים יהודים משוחררים כמוני ששרתנו בצבא ההונגרי לפני השואה, הובלנו זמן רב לפני הגטו לאוקריינה שברוסיה, למחנה ריכוז. בלעדנו אי־אפשר היה לארגן התקוממות ואני מקרב אליכם כעת תמונה אחת, כדי לתאר כיצד היה נרקם המצב אילו היה נשק ביד?

הייתי בגילכם בתקופת מלחמת העולם הראשונה בעירה קטנה בשם יאנאשהאזה, שמספר אוכלוסיית היהודים היה כ־500 נפש. מהם נתגייסו למלחמה 132 יהודים ונפלו מהם בקרב 11 איש ורבים מהם שנפצעו קשה ותפילתי היום היא: הלואי ובמולדתנו ישראל נוכל להפיק תועלת כה רבה כמו בארץ שבגדה בנו, באכזריות.

תלמידים יקרים!

דברתי על שתוף פעולה והנה אמחיש לכם זאת בהוצאת ספר זה, בו הנצחתי את זכר עירתי בה כיהנתי כמנהל בי"ס בחו"ל. והנה בשתוף פעולה חלקתי תפקידים לתלמידי לשעבר שלמדו אצלי בגילכם ונתתי להם כשעור לכתוב בקשר החוויות השואה. ותרשו לי לצטט קטע אחד מתוך פרי עט של תלמידתי לשעבר, היום בשם גב. לאה שדה משאר ישוב: אנחנו שארית הפליטה רובינו השתדלנו לעזוב את מולדתנו בה היינו רק נרדפים ומיותרים בכל מקום. התאמצנו בעיקר למצוא מולדת אמיתית שלא תוקיע אותנו, כדי שבנינו יוכלו בגאווה רבה ובראש מורם לחיות במולדתם הקדושה.

הספר השני הזה הנו מחזה הסטורי המתחיל מתקופת הגטו ב־1942 בחו"ל ונסתיים כאן בארצנו אנו אחרי מלחמת ששת הימים. בו מסופר איך הפך ילד יהודי מתבולל ליהודי לאומי אשר נפל במלחמה כקצין בצה"ל. קבלו נא ממני 2 ספרים אלו כאות ידידותנו בשתוף פעולה וכהבעת תודתי העמוקה על עבודתכם העדינה.

ולבסוף משהו על מלה מכוערת „פיצויים" האם אפשר למדוד ערכנו יקרותנו בכסף בחומריות? ובכל זאת אני רוצה להתפאר בפניכם בפיצויים מאד חשובים, בהם אני מחונן.

לא רחוק מכאן היא זכרון יעקב. בה כהנתי שנים רבות כמחנך כתה ח' בבי"ס מ"ד. ובגאווה רבה אני מתפאר בפניכם שזכיתי לחנך תלמידים שרובם עומדים כיום על נשקם במשמר אי־שם בגבולות של מדינת ישראל הגדולה. פצויים יותר יקרים מזה אי אפשר לתאר.

ועלינו לזכור, כי אלו שאנו מבכים היום ומתפללים עליהם שנפשם תהינה צרורות בצרור החיים, הם הם שבמותם ציוו לנו את החיים שנוכל להגשים את כיסופיהם וכיסופי הדורות עד ביאת המשיח אמן.

בע"ה

לזכר נצחי היקרים

ההורים

מאיר ושיינדל ליכטנשטדטר

עם ילדיהם

גלה ובעלה גולדשמיד
הנכדים: עזרא, משה, מינקה
ריזל ובעלה אברהם בן צבי קריל
והנכדים חוה, מינקה
יראז בת מאיר
מרים בת מאיר
רחל בת מאיר

שנספו כולם בשואה.

ת.נ.צ.ב.ה.

בע"ה

לזכר עולם יקירינו

משפחת בנדק

ההורים

נתן וצירל בנדק

האחים והאחות:

ריזל עם בעלה פישר והילדים קלארה ואדית;
אירנה עם בעלה מ. ליכטמן וילדיהם זולי ובז'י;
מרגיט רוזנטחאל וילדיהן מגדה וקלארי;
מארישקה (פוללאק) ובתם יהודית;
יצחק בן נתן

ומשפחת הדוד:

באלה בנדק ורעיתו אירנה

ובתם

אללה עם בעלה ר' דניאל רהברנר ובתם

שנספו בשואה, הי"ד

בע"ה

לזכר עולם:

אבינו: מו"ה מאיר בן שמחה הולצר
עם אשתו, אמנו: מרת ריזל בת ר' יצחק

בנם: מו"ה יהושע ואשתו, עם ילדיהם:
הבן יששכר דוב, בנותם עריקא וגרטרוד;
בנם: מו"ה יוסף חיים עם אשתו ובתם;
בתם: בילה חייה ווייל ובעלה שלמה;
נכדם: מרדכי ברגשטיין עם שתי אחות;

כולם הומתו על קדושת השם, באושוויץ הי"ד

הונצח ע"י בניהם ר' שלמה־יהודה ושמשון הולצר.

בע"ה

לזכר עולם

הנשמות הטהורות שנספו בשואה:

ישראל עוזר גוטליב

— יסד את החברא קדישא —

אשתו **רומא** בת **חנה** (לבית קוגלר)

ילדיהם:

שרה

רפאל ואשתו אילוש הס

עם חמשה ילדיהם

רבקה, אילונקה, מנצי, חנה קלארי

השמות נמסרו ע"י חנה אנגל לבית קוגל

בת **אסתר פערל**, שנפטרה בשנת תש"ז

ת.נ.צ.ב.ה.

בע"ה

לזכר עולם

משפחת מרטון

אבינו היקר: **דוד מרטון הכהן**

אמינו היקרה: **פיגה ויקטוריה**

לבית דושינסקי

אחינו:

יחזקאל בן דוד מרטון הכהן

מרדכי בן דוד מרטון הכהן

אחותינו:

לאה ובעלה יצחק גולדשמיד

שרה ובעלה קארל הרצוג ובנם הקטן באנדיקה

אשר נספו במשטר הדמים הנאצי באושוויץ ובמחנות עבודה

הי"ד

בע"ה

לזכר עולם

משפחת ברזניץ

ההורים: **יוסף משה** וגיטה

ילדיהם:

פפל ווזנר עם בנה יוחנן ובתה מריקה;

גרשון ורעיתו אריקה ותנוקם;

רזל שפיצר עם בתו;

יצחק בן יוסף משה;

שנספו במשטר הדמים הנאצי

שמחה בן יוסף משה

שזכה לעליה ונפטר בארץ הקדושה

ת.נ.צ.ב.ה.

בע"ה

לזכר עולם

לאמינו היקרה

אסתר בת **מאיר**, **ווילהלם**

ממשפחת בינט אלמנתו של אבינו ז"ל

ישעיהו ווילהלם

אחותנו חינדל וויס ובנותיה;

אחינו **אריה** בן ישעיהו;

דודותינו רחל ו"רבקה בינט;

דודינו שמואל בן מאיר בינט

ת.נ.צ.ב.ה.

בע"ה

לזכר עולם

לאחים שטרן והמשפחה

יעקב שטרן ורעיתו לאה
משה שטרן ורעיתו רבקה
פרץ שטרן
והילדים

שנספו כולם במשך השואה
לקדושת השם י"ש

ת.נ.צ.ב.ה.

בע"ה

לזכר עולם

משפחת קופפר
הורינו היקרים:
יחזקאל חיים בן יעקב אריה
רבקה בת מרדכי שלמה (מבית זאוברמן)
אחים ואחיות שנספו בשואה:
חנה (משפחת זינגר)
טובה (משפחת פריד)
ברוריה (משפחת שטיינר)
שרה
דוד בן יחזקאל חיים
יונה בן יחזקאל חיים עם משפחתו
ישי בן יחזקאל חיים
והנכדים הקדושים ממשפחת זינגר ופריד
הנאהבים והנעימים
שמסרו נפשם על קדושת השם
ת.נ.צ.ב.ה.

ב"ה

לעילוי נשמת

אבי מורי:
ר' דוד בן פתחיה הי"ד
אמי מורתי:
מרת נעחלה בת משה דוד הי"ד
אשתי:
מרת מיכא ברכה בת אברהם הי"ד
בני דוד
אחי ואשתו
ר' שרגא בן דוד
אילה ממשפ' אולמן ובנם
שמואל ופתחיה

השם יגקום דמם!

הונצח ע"י שלמה רוטשילד
בני ברק — שארוואר

ב"ה

לזכר עולם

אמינו היקרה **מרת הינדל**
בת מוה"ר משולם, הי"ד
אלמנתו של אבינו מורנו
ר' יוסף שלום בן חיה שרה לוינגר,
שנפטר עוד באביב חייו,

האחים חזקיהו, אליעזר, מאיר וכמשפחותיהם
האחות מרת מאטל דריזל, עם משפחתן
האשה מרת אילונה בת מרים
ובתה הילדה מרים
שנספו כולם בשואה הי"ש

הונצח ע"י האחים

אברהם ודוד לוינגר

בע"ה

לזכר עולם

יקירינו שלא זכו לעלות אתנו:

אבינו ר' נתן בן ר' שמואל יהודה לסינגר
אמינו מרת אידל בת ר' יצחק יהודה

ולזכר נשמת הקדושים:

אחינו ר' שמואל יהודה ורעיתו מרת מאטל בת ר' יוסף שלום
ובניהם: יוסף שלום, משולם, גבריאל הי"ד, שנספו בשואה,
והנשמות היקרות אחותנו מרת ריזל ובעלה ר' נפתלי ב ר ג ר
ובנם היחיד הקדוש שמואל יהודה הי"ד

תהא נשמתם צרורה בצרור החיים ויהי זכרם ברוך לנצח.

מוקדש ע"י משפחות: לסינגר, בינהקר, שטרן.

ב"ה

לעילוי נשמת

ר' **אליעזר** בן שפרינצא **רגנדורפר ואשתו מרת רחל** בת רווא, ובניהם:
יהונתן, דוד אהרן, פרץ משה, ויצחק ומשפחתם;
ואחותם מרת רוזה

והיתומים שגודלו כמו בנים:
ר' אליעזר שמואל בורוש וכל משפחתו, ואחיו פרץ משה,
ואחיו מנחם מאיר בן יטל.
האשה מרת יטל בת ברכה ובתה ברכה רחל,
ובתה חיה שרה ובנה אברהם חיים.

השם ינקום דמם!

הונצח ע"י שמואל בן אליעזר רגנדורפר נ"י
סמובטהלי — בני ברק

לאורון עולם בחיבל ה בעתק ירושלם תו
בית הכנסת
אהל משה גרשון ורעבל
תבתב זאת לדור אחרון
שבית מקדש מועט הזה בנה הגביר הצ
מוה משה גרשון שטאדלער נ י מקק
שטטיינאמאנגגר והקדישה לתורה ולתפלה
לעילוי נשמת אשתו הצ מרת רעבל בת
עלקדל זל שנפטרה בשט בגניסן תרנו
תנצבה ולזכותו בזה ובבא ת יאריך
ימיו ושנותו בטוב ובנעימים עד כי
יבא שילו כירא נבנה בת הזה בשנת תרנט
לפרט בונה ירושלים ה לפק

במצור ובמצוק...

קטע מספרו של הרב אברהם יצחק הוללנדר הכהן. „פנים אברהם" דף רס"ח, נדפס ב־ברוקלין, ארה"ב.

ויהי ביום צרה ואנחה. כי קמו ונתעודדו הרשעים הארורים האלה ברציחתם האכזרי. בתוך אלפי האלפים ורבבות הקדושים האלו — זי"ע — טרפו לשדוד גם את יושבי עירי, העיר קהילה קדושה סומבטהלי ו־שאוואר ובנותיה, במדינת אונגרן. קהילות הקודש ויושביה אנשי יראים ושלמים היו וסגרו אותם וענו אותם בגיטאות, בשנת תש"ד לפ"ק. והוגד לי מעד נאמן שבטרם שנלקחו להסיעם ולהובילם אותם ע"י העמלקים הרשעים האכזרים האלה, להמיתם על קידוש השם, עוד הפעם נתוועדו יחד ונתאספו כולם כאחד בבית־הכנסת והמורה צדק דמתא, הוא הרב הגאון רב **גבריאל נשטטנר** הי"ד זצ"ל, לאחר שעוררם הוא לשוב בתשובה שלמה בדברי כבושים הקורעים ומשברים את הלב, והודיע בפני כל העם ועדה הנמצאים שם את גורלם והמצב דלפניהם ולהגיד להם לידע, שכולם כאחד יחד ככר נועדו למות ע"י הרשעים האלה, להריגה ולמיתה, להשמם על קידוש השם, עתה לפניהם המצוה הגדולה והחשובה וכואת יתנו לב עד"ז ויקבלו ויכינו א"ע להמצוה היקרה הזו, **בשמחה ובתום לבב**, כי גזרה היא מלפני יתב"ש.

ותלמידי רב־עקיבא וחבריו מיד עשו ריקוד של שמחה בהתלהבות גדולה, לקיים בעצמם המצוה הגדולה הזו, שזכו בה לכבוד אבינו שבשמים, זכרם לטובה לנצח.

הנה דור ישר וכשר כזה ואבדו כמעט כולם כאחד, טף ונשים, נער וזקן, אדירי קודש...

התגלגלה האנטישמיות על שדות פוליטיים[3] ועל גלים של נדודי עם[4] למרכז הזירה האירופית.

מציאות בינלאומית זו, נוסף למקומה הגאוגרפי של המדינה ההונגרית עם פעולת כתבי העת והעתונות בה — הם הסיבה להתגברות האנטישמיות בהונגריה כבר בשנות ה־80—70 של המאה ה־י״ט.

ל־אשטוצי ויקטור ציר פרלמנט הונגרי התפקיד העגום שנשא נאום אנטישמי ראשון בפרלמנט ההונגרי ב־8 באפריל 1875. הוא הגיש איזו אינטרפלאציה (שאלה) לממשלה בענין הגירת יהודים מארצות חוץ ודרש עמדה ברורה כלפי שאלה זו.

האיש — עדיין ליברלי — היה ציר פרלמנט של מחוז רוב באזור וואש. בן למשפחה ז׳נטרית, שלמד משפטים ונכנס לשרות המדינה המאד׳ארית בשנת 1867. חיש מהר הסתבך בעסק ביש כשופט וללא כל ספק פטורין ממשרתו הוה מקור התפתחותו לשנאה ליהדות.

בפעם השניה (1878) דעתו של אשטוצי היתה מקורית ביותר. הוא שאל את ר״מ טיסה (הסניור) „האם הממשלה ההונגרית מוכנה להושיט יד לפתרון בעיית היהודים ע״י העברתם והתישבותם — בפלסטינה?

בנאומיו ובעתונותו הוא מגדיר את היהדות כ־חטיבה אתנית; כח בעל אידיאה סוציאל־פוליטית; בני האומה הנפרדת ועוד. הוא וחברו בשם שימוני — מיסד העתון האנטישמי גרנצבוטה משמיצים את היהודים בתקופת עלילת הדם בטיסה־אסלר (1882). גם הוא (שימוני) צמח מאזור וואש. אחרי עלילת הדם המחפירה, האיבה ליהודים נעשתה חלק אינטגראלי של התודעה הצבורית באירופה ומאז התחילה להוות גורם פוליטי. באווירה צבורית זו האנטישמיים קבלו בשנת (1884) 17 מנדטים מהבוחר ההונגרי (בתוך 404 צירים ס״ה).

לאנשי המפלגה אמנם לא היה עתיד פוליטי במערכת יחסי כוחות פרלמנטריים בהונגריה דאז, אולם עוצמתם היתה רבה בהשפעה רוחנית. מראשית הופעתם ועד סוף מלחמת העולם השניה ציטטו אותם — את סיגנונם הלוחט והמרושע — והפיצו את תורתם כמקור סמכות עליונה. גם חוק נגד היהודים משנת 1938 התבסס על קוי יסוד אלה.

עלינו — על שרידי יהדות וואש — לדעת ולזכור דברים אלה ובאב לנו מאד שמאדמת מחוזנו צמח שורש פורה ראש ולענה!

---

3) שטוקר, אישטוצי

4) הפרעות ביהודי רוסיה 1882.

שורש פורה ראש ולענה

(מתולדות האנטישמיות במחוז וואש)

מעשה של אסתר מירוז

המדינה ההונגרית משמשת דוגמה קלסית לארצות, שבהם ענינם של היהדות — במשך מאות שנים — היתה שאלה משפטית היהודית עצמם. לא זו בלבד שראו בחוק את שאלת היסוד של עיקר בטחונם, מעמדם, זכויותיהם, אלא הם גם נאחזו בו — בחוק — ומשום כך לא הבחינו בעוד מועד: **איך גולשת השאלה היהודית מן התחום המשפטי אל התחום החברתי פסיכולוגי.**

המעטים שהבחינו בגלישה מבשרת רעות זו היו: הרצל, נורדאו, נטונק, וכמובן שטמפר וראב, אך הם לא פעלו בגין עדתם ההונגרית, אלה בקשו להביא את הבשורה ולהשריש את הגאווה הלאומית, בקרקע שכבר היתה מעובדת ע"י מפ"י, י. ל. גורדון, סמולנסקין, מנדלה, ליליאנבלום ועוד. משום כך הענקת שוויון זכויות וחופש האזרח תפס את הקהילה היהודית בהונגריה, ללא כל הכשרה רוחנית מתאימה לתקופה.

חוק האמנציפציה התקבל כאחד מחוקי היסוד של הונגריה בשני בתי הפרלמנט ביום 27.12.1867 אחרי אישור הסכם ההפשרה עם אוסטריה, בזה הלשון: התושבים הישראלים הם שווים בזכויותיהם האזרחיות והמדיניות לתושבים הנוצריים... כל החוקים, המינהגים והפקודות העומדות בסתירה לכך, בטלים בזה".

אמנם גם בסביבה ההונגרית — בקרב העם — עדיין לא נקלטו עקרונות שוויון הזכויות ליהודים. הם התמידו במסורת האנטי־יהודית והוסיפו להסתייג מהשינוי החוקי במצב היהודים. בעיני העם ההונגרי היהודים הוספו להיות יהודים, ולא נעשו תוך זמן קצר לאזרחים מאד'ארים. הם פשוט לא הדביקו את הקצב בו היהודים רצו להראות „מאד'ארים" לגיטימיים וגלהבים.

כידוע נאלץ הקיסר של אוסטריה — אחר התבוסה בקונגרץ (1866) להנהיג תיקונים קונסטיטוציוניים. הראורגניזציה בין חצר המלוכה לבין באי כוח לאומיים מאד'אריים עשתה הסכם ביניהם, שהמדינה נעשתה למונרכיה אוסטרו־הונגרית, עם אוטונומיה לשני הצדדים ועם שלטון פרלמנטריים דמוקרטיים, באמצעות חופש בחירה.

אמנם הדמוקרציה לא התגשמה מעולם ובכלל לא בחלק המאד'ארי של המונרכיה. המעמדות השליטים לא רצו לוותר על זכויות קדימות שלהן. במיוחד המעוטים הלאומיים היו תחת דכוי. אולם הבחירות נוצלו ושמשו כיסודות להקמת כוח מדיני פעיל וחדש בדמות המפלגה האנטישמית... (1883).

שאלת היהודים בזירה החברתית הבינאירופית התלדחה אל תוך הציבור בשנות ה־80—70 של המאה הקודמת. מתוגברת בגזענות [1], מגונדרת בהגות פילוסופית מדעית [2]

---

1) רנן, גובינו

2) טרייצקה, מאר, נגדביץ

למזכרת גלות שרור

שאון בעיר וחריקת שנים הקריה הומיה
ברחובות שרור אוי ואבוי תאניה ואניה
רכבות משא נושאות משא־חי, אנשי בלי חיל
מובילות את היהודים למות בחשכת ליל
ואימת מות וחרדתו על ראש כלם מעופפת
רוח זלעפות ופלצות עליהם מרחפת
רסיסי דמעה זולגים על לחיי האמהות והאבות
בלביטם על עוליהם האומללים, בעינים כואבות.

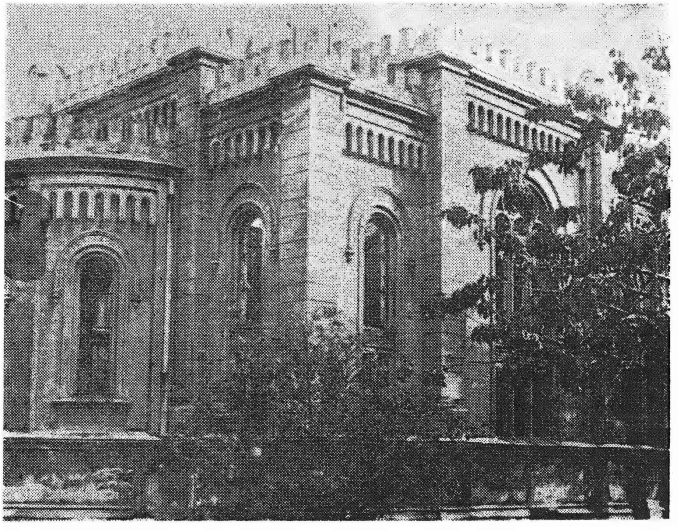
ובר״ת ש׳עת ר׳חמים ו׳עת ר׳צון העיר אז נקראה
ועתה — ש׳עת ר׳וגז ו׳עידן ר׳תחה נוראה.
רחם, רחם נא, מלמלו גם אז בתום
אך, כבר נגזרה ביאת שמשם בחצי־יום
בשפתים הדוקות ובפיק ברכים רק במבט עינים
שואלים ומבקשים: הניחו את צאצאינו בחיים!
הנה רבם שנפשו בעד עדתו תמיד הערה
משתתף בצערם והולך גם הוא אתם בסערה.

מברכם באחרונה ברכת כהנים בלי קצב ונגינה
ולשמע קולו העצוב התיפחה אז גם השכינה.
נשמה טהורה — כקטורת ולבונה — ולב תמים
בו צמודים, ולשבורי לב הוא היה סמים
חבל על האי שופרא דשופרי ועל אנשי עדתו
ועל תלמידיו שגדלם וקרבם לתורה, פארי קהלתו
מתי תבא העת ויקום דמם מעושי מעשי קין
מתי יקומו לתחיה ונזכה לראותם עין בעין?

(ר״ת: שרור ורבה מנחם הי״ד (הכהן פישר גיסי זצ״ל))

הרב אליהו כ״ץ

בתקופה זו כבר לבשו צורה, פחות או יותר, הקהילות היהודיות שפעלו במחוז וואש. על קהילות אלו, מנהיגיהן הרוחניים, בעיות החינוך שלהן, תולדות כל אחת מהן — גדון בנפרד.

היה בסומבטהלי, סובלגיים הרבה יותר, שכן אנו רואים שבאותה תקופה התגוררו בכפרי המחוז יהודים רבים. שלטונות העיר נימקו את התנגדותם ליהודים בזכויותיה המיוחדות. כך נקלטו היהודים בכפרים סנטמרטון וסקליפלד, שהפכו מאוחר יותר לפרברי סומבטהלי. בשנת 1848 התגוררו 171 יהודים בסנטמרטון.

ע"פ המיפקד שבערך בשנת 1857 חיו בכל שטח מחוז וואש, שהיה או מעט יותר גדול, 7640 יהודים, כלומר 2.6 אחוז מכלל האוכלוסין. מספר זה מצביע על כך, שבמשך שני דורות — השוואה למספרים שצויינו בתחילת סקירה זו — לא היו שינויים דמוגר־פיים ניכרים, מבלי לקחת בחשבון את הריבוי הטבעי. אנו יודעים, שגם נתון זה מראה ירידה מאז 1920.

בשעה שאנו דנים בתולדות כלל היהדות בתקופה זו, אין אנו יכולים שלא להתחשב בהשפעת האירועים המדיניים על היהדות נטולת כל הזכויות האזרחיות והפוליטיות בתוקף עובדה זו.

בתקופת שלטונה של מריה טרזה (1740—1780) היו השכבות האצילות ובעלי־האדמות פטורים ממסים. לצומת זאת הנהיג האוצר, שסבל מגרעון חמור כתוצאה ממל־חמות שונות, סוג חדש של מס — דוקא על חשבון היהדות המדוכאה, חסרת הזכויות והאמצעים. היה זה „מס הסבלנות כלפי היהודים". הטרדה זו היתה מבוססת על ההשקפה הבלתי־מוסרית, שיהודים הם „קנינו" של המלך והוא רשאי לעשות בהם ככל העולה על רוחו. אם הוא מחליט ברוב טובו לאפשר להם להתקיים, הרי עליהם לשלם מס תמורת „טובה" זו.

בנושא זה כתב עבודה מענינת ד"ר בלה ברנשטיין המנוח, רבה לשעבר של סומבטהלי והיסטוריון ידוע, בשם „מס־הסבלנות במחוז וואש". עבודה זו פורסמה בשנתון לשנת 1912 של „האגודה הספרותית היהודית־הונגרית".

לשם גביית מס זה הקים המימשל מנגנון שלם. מחוז וואש חולק לצורך זה ל־6 תת־מחוזות: רוהונץ, קורמנד, נמטאוויואר, ווארושסאלונאק, שארוואר ויאנושהאזה. לאחר מכן, בסביבות שנת 1820 הוסיפו את תת־מחוז סומבטהלי (בעיר עצמה עדיין לא יכלו להתגורר יהודים) והעיר קוסג.

המס עצמו, שהונהג לראשונה ב־1 בספטמבר 1749, עלה פי כמה וגבייתו הופסקה רק לאחר קרוב למאה שנים, עם גביית סכום־כופר חד־פעמי. החלוקה האישית ידועה, מכאן ניתן להסיק שיחידות מחוז וואש היוותה כ־3 אחוז מכלל יהודי הונגריה.

קרן האור הראשונה חדרה לתקופה אפלה זו רק בעת שלטונו של יוזף השני המשכיל ובנה של מריה טרזיה (1780—1790). מלך זה חש בצורך לפתח את רמתו הכלכלית והתרבותית של העם שבשלטונו. הוא הנהיג חופש־נדידה לשכבה העניה וחסרת־הכל ומבחינה דתית הנהיג את טולרנציה אדיקטום, כלומר חוק בדבר סבלנות דתית. הוא היה המלך הראשון בהונגריה, שמצא לנכון לעסוק אפילו בנושא הקניית השכלה ליהדות המדוכאה. בדרך כלל היה השליט חד־לשוני (גרמנית) ובשל כך השתדלו השלטונות המחוזיים ההונגריים, שלא לבצע את ההוראות של השלטון המרכזי.

הרוח הריאקציונית של יורשיו הטביעה את חותמה על חיי־הציבור. בתקופת המלחמות של נפוליאון הפך החלק המערבי של המדינה שוב לזירת־קרב. אח"כ באה תקופת „הברית־הקדושה" עם ממשל אבסולוטיסטי לחלוטין. פה ושם היו שינויים קלים, כמו „החוק היהודי" משנת 1840. חוק זה, שנועד לחיות ארעי, היקנה ליהודים מעט זכויות נוספות, כגון זכות־התיישבות בכל הערים, פרט לערי מיכרות. לכאורה: לא כלום ובכל זאת, עובדה, שע"פ חוק זה גם העיר סומבטהלי לא יכלה עוד לסרב ליהודים שהביעו את רצונם להשתכן בתחומיה.

.5

ליד המעוז של ש. ארוואר, כשרק כביש מפריד ביניהם, ישנו מטע גדול ומפורסם. עוד במאה ה־16 הגיעו תפוחים ממטע זה לוינה, לשולחנו של הקיסר. בכניסה למטע ניצב בנין מוארך חד־קומתי. בקצה הבנין נהגנו אנו, הילדים, להסתנן אל המטע ושם היה מעין מחסן־תבואות, שדלתו היתה כמעט תמיד נעולה. אפילו הסקרנות היתה מביאה אותנו לשם; קיווינו לראותו פעם מבפנים. ובכן, גם הזדמנות זו הגיעה. לא היה משהו מיוחד בפנים. מדפים ללא ספור, ארוכים ומסודרים, עם רבבות של תפוחים. בצד המזרחי — חלון מסורג ועיר. עמוד־התמיכה היה שזור בקורי־עכביש. אך — הנה! ליד החלון מערה בזעיר אנפין מס' 3 אותיות עבריות ברורות: **שדי!** שלוש אותיות אלו היו המזכרת העתיקה ביותר של יהדות שארוואר, מקום מקודש, בית התפילה הראשון שלהם.

לפי המסורת בע"פ כאן התגורר פעם אותו יהודי „ראשון", או, בלשון פרוזאית יותר, נציגו של בעל האדמה ומוכר־המשקאות שלו. היה זה בליל חורפי קר ומושלג, כאשר יהודי צעיר הגיע לכאן וביקש רשות ללון. מלבד גילו הצעיר ותשמישי־התפילה לא היה לו רכוש כלשהו. הוא הגיע ממורביה הרחוקה, היה „בן שני" להוריו. באזור זה רק הבכור היה רשאי להנשא ולהוליד ילדים, האחרים היו חייבים לנוד למרחקים.

כזה היה גם מצבו של הצעיר שלנו. מכל מקום, הוא זכה במיטה חמה ואולי בעוד משהו, שהגיע אותו להשאר. היתה זו בתו של בעל בית־המרזח, נערה צעירה שחרחורת, שעיניה יקדו אש, כך, בשעות הבוקר, בעת התפילה, נתאפשר לו להביט אליה מפעם לפעם ואולי חש איזה חום בליבו. העיקר שהוא נשאר בשארוואר וכמו שאומר שיר־העם ההונגרי, לא בעד העיר אלא יותר אצל בעל־הבית ועוד יותר אצל בתו. כשם שעשה יעקב אבינו, גם הוא נתן ברצון את עבודתו בתמורה. המשפחה התפתחה, באו גם אחרים ממורביה, הבית הפך צפוף וכך, לאט לאט, הסיפו את החדר עם החלון האחורי מופנה לכוון מזרח ועם האנחה: שדי!

.6

חלקי הארץ שנחרבו כתוצאה מהמלחמות המתמידות עם התורכים וממלחמות פנימיות למיניהן, נתמלאו אט־אט באוכלוסין. התושבים החדשים באו מכל חלקי אירופה, מבורגונדיה, מבווריה, וכן בני עמים סלווים, יוונים ויהודים. המיפקד הראשון, שעליו ניתן לסמוך במידת־מה, נערך ב־11 במאי 1736. כך נמצא, שבכל שטח מחוז וואש היו 18 ישובים עם 128 משפחות, דהיינו כ־600 נפש. היו מקומות, בהן גרה רק משפחה בודדה או שתיים ויוצא מכלל זה היה רוהונץ, עם 78 משפחות — כלומר, למעלה ממחצית היהדות של המחוז. מספר התחלתי זה התפתח כך: 356 משפחות ב־1770, 457 משפחות ב־85 ישובים ב־1798, 598 משפחות ב־91 מקומות־ישוב ב־1813. במשך 25 שנים הבאות כמעט ואין שינוי במספר הנפשות ובפיזורם. ב־1835 היו 760 משפחות, כלומר כ־3600 נפש. מכאן למדים, שעוד לפני תחילת המאה ה־19 נעצר תהליך בואם של היהודים שהתרבו מאז רק כתוצאה מריבוי טבעי.

תופעה בולטת היא, שדווקא עיר־המחוז סומבטהלי היתה זו שסרבה לקבל בתחומיה את היהודים שביקשו להתיישב שם עד שנת 1840. עיר זו לא היתה מוכנה לקלוט אפילו נוצרי בן הדת הרפורמית. לעומת זאת היו שלטונות המחוז, שגם מקום־מושבם

אומניים, שכבה אחרת של בעלי אחוזות מקומיים פשוטים וחסרי תרבות, שכבה מצומצמת של אזרחים גרמנים, שכבה עניה של חקלאים מרוכאים, צבא שרפק לקיסרים, אנשי־חצר פרוטסטנטים ורים כלפי המדינה, יסודות נפרדים לפי דת ולשון... אלה היסודות שעיצבו את צורת החיים הצבוריים במדינה, באותה תקופה. מאג'ר ז'רדו סעמלה 1912, עמ' 10).

אמת מעציבה היא, שהתקופה, בה חופש המחשבה האנושית ושל האמנות, הרנסנס הורטה מראשון, בתקופה ובה החל להתפתח חופש המצפון עם הרפורמציה, בתקופה זו היה מעמדה המשפטי של היהדות בחוסר בטחון, אפילו יותר מזה של אכר צמית כו בזמן. מבחינה חומרית היו תלויים בחסדי השלטונות המקומיים. בתקופה זו היה השלטון המרכזי חלש למדי. אפילו בתנאים עצובים אלה יש לציין לטובה, שדווקא בין השליטים בקצה המערבי של המדינה, דווקא באזור וואש ושופרון היו כאלה שהגנו על חסרי־תמולדת. כך למשל, מצאו חלק ממגורשי שופרון (1526) מקלט בכפרי משפחת אסתרהאזי (שזכתה מאוחר יותר בתואר־אצולה של נסיכים). הרוזן מיקלוש דרשקוביץ', יועץ חצר ראשי, אדון של העיר שארוואר, כתב ב־2 באפריל 1686 מכתב למועצת העיר שופרון וביקש רשות להכניס עבור שניים מ„היהודים שלו", „צללי ניקו וחברו.

כמה ימים לאחר מכן (7.4) כתב מכתב דומה הרוזן באטייאני קריישטוף, שליטו של נמטאויוארי, רוהונץ, קורמנד, בורושטייאוקו וכו'. באותה תקופה (10.7.1687) מוציא הרוזן אדם בטיאני, ראש ושליט רוהנץ, מכתב הגנה קלקטיבי ל־36 גברים יהודיים ובני ביתם, כולם מוזכרים בשמותיהם. מסמך זה נחשב, במימדים של וואש ל„מגנה קרטה" של היהדות, כי בכך ניתן ליסד את קהילת־האם של רוהונץ, עליה כבר דיברנו.

נכון, הגנה זו לא חסרה אלמנטים של אנוכיות, העומס על היהדות היה כבד למדי. היהודים אולצו לשלם דמי־הגנה, היו חייבים ב„שכירות" עבור האיטליז, היין והארק, היו חייבים להביא „מתנת ראש השנה" לבעל האדמות, למפקח, לשופט החצר, לפקיד, לחשבונאי, לכמרים, לשופטי השווקים, לראש האיגודים של בעלי המלאכה, לראש המינהל. מסי־עזר במקרים של בנית בית, שיפוץ או הרחבה, וכן בעת הגשת בקשת לרשיון הנישואין.

ואולם כל זאת אינו אלא ענין של השוואה. אל לנו לשכוח שדווקא בתקופה זו היו קלגסי הרפורמציה וקונטרה־רפורמציה, אנשי התורכים ונאמני הקיסר מתחרים בשוד, בגזל וברצח, דווקא בתקופה זו היו עריה הגדולים של הונגריה (שופרון, פוז'וני ועוד) מקיימים ביניהן מעין „תחרות קדושה" בגירוש היהודים — ודווקא בתקופה זו היו המשפחות האצילות המוזכרות מתעלות מעל הרוחות שנשבו בציבור ומעניקות הגנה ואף אפשרות קיום מוגבלת ליהודי הנודד שהתגלגל לתחום־שליטתם. באמצע המאה ה־17 התלה נדידת־עמים ממש בקרב היהודים, בעיקר בגלל הפוגרום הגדול בפולין תחת הנהגתו של חמלניצקי ימ"ש. תחילה נדדו לציכיה ולמרוביה השכנות ומשם בשל איסורי־התיישבות מסויימים — הלאה לחלקים אחרים של ממלכת ההבסבורגים. תחילה למחוזות צפוניים של הונגריה ומשם לקצותיו המערביים של עבר־הדנובה.

בשקט, ללא רעש גדול נפתחה נדידת־יהודים זו. נצטט את המשורר המהולל יוז'ף קיש שאמר כך: „לא טעמו טעם אדמה, מים ועשב תחילה — חשבו שמוטב לקבל מה שיש".

כיצד התנהלה „הסתנגות" זו, שהיתה תחילת ההיסטוריה של יהדות וואש? איני יכול שלא להעלות על הנייר את האגדה הבאה:

ידיעתנו — התיישבו לראשונה יהודים ואף יצרו קהילות לפי דרכם הם. מהמאה ה־13 מצאנו 13 שמות ערים בהם מופיעה המילה „ז׳ידו״ (יהודי) בכל שטח הונגריה. מתוך זה 3 בשטח מחוז וואש, אף כי שטחו לא היה אלא חלק שלושים של שטח המדינה. בתקופה זו שימשה כבירת המחוז העיר והמצודה וואשוואר (קסטרום פעררו בלטינית) היות שסאבריה־סומבטהלי נהרסה כליל כתוצאה מרעש. מ־וואשוואר קיבל את שמו המחוז כולו.

בניתוח מפורט של תולדות וואשוואר נמצא מסמך משנת 1262, הדן ביהודי בשם פארקש (ואב). בתולדות העיר קוסג קיים תאור מפורט של הצו המלכותי של המלך סיגיסמונד בענין ישוב היהודים שם (בסוף המאה ה־14).

לאחר גירוש היהודים מ־שטיירמארק הסמוך (1493) מצאו האמיגרנטים בית חדש בכמה מכפרי מחוז וואש. אז נוצר, כנראה, הישוב היהודי ב־נמטאיוואר ובסאלונק. הטרגדיה של שופרון משנת 1526 — עליה דובר כבר — גרמה ליסוד ישובים חדשים. כך, למשל, לגבי שארוואר, מניח מחבר המונוגרפיה של העיר, יאנוש פייברט, כי בין אנשי המעוז ההונגרי היו יהודים כבר במאה ה־15. גם צ׳פרג, מקום שבקרבת מעלה עקבות של חיים יהודיים; בית־המרחץ הידוע הראשון היה ה־„טוקהאוס״ של היהודים שם. (1327) אנו יודעים גם על רופא יהודי, אשר הגורל גלגלו מ־פאדוא לצ׳פרג, (ע״פ מידע של ד״ר יוסף בנצה המנוח, מי שהיה רופא ראשי ב־סומבטהלי). באחד השטחים ז.א. מפרברי סומבטהלי של היום (בשם סוקהפולד) התגוררו 49 משפחות יהודיות ב־1549.

ברם, כל חיים יהודיים ואף זכרם נעלמו בתקופת מלחמות התורכים.

4

לאחר התוהו ובוהו הכללי שאיפיין את מלחמות התורכים לא נודע על קיום קהילות יהודיות אלא במאה ה־17, בשטחו של מחוז וואש כי אם ב־רוהונץ וסאלונק. בדרך כלל ניתן להגיד, שהקהילה של רוהונץ היא אותו המרכז של החיים היהודיים, שהיה בכחו לחדש את ההווי היהודי בכל הסביבה. מכאן זרמו היהודים, שחיפשו קיום בשטח החדש עד לאגם ה־באלטון. הם ראו את עצמם גם במשך עשרות שנים כיהודים מ־רוהונץ, לשם גם היו משלמים את מסיהם הכבדים והרבים.

בתקופה זו היו היהודים בבחינת „תושבים נסבלים״. קיומם היה תלוי ברצונם הטוב של הערים הקולטות או של בעלי־אחוזה ופרנסתם היתה נתונה לתחרות חריפה ולקנאה קיצונית מצד התושבים העירוניים בעלי לאומיות גרמנית לרוב. במידה שעיירות־שדה אלו בכלל סבלו אותם, היו מקומת מגוריהם צפופים למדי, בדומה למצב ששרר אז בגטאות של איטליה. נאסר עליהם לקנות אדמות. אסור היה להם לעסוק בכרם ובמקומות רבים סבלו אף מהגבלות המורות בשטח המסחר. אגודי המלאכה לא קבלו אותם, נאלצו להתפרנס מעסקות מקריות שונות או מסחר בחפצים משומשים. נציין שבכל ימי־הביניים היתה הרבית בעסקות אשראי גבוהה למדי, כתוצאה מתנאי בטחון אישי ירודים, ושונאי עמנו נצלו את ההזדמנות כדי להאשים גם בכך את היהודים.

כאן הייתי רוצה לצטט את קביעתו של פרופ׳ ד״ר משה ריכטמן ז״ל, מי שהיה מורה במוסד להשכלת רבנים בבודאפסט: „לשם הבנתו הנכונה של מצב היהדות באותה תקופה, יש להכיר את התנאים ששררו או. התמונה הכללית של התנאים היא כזו: ממלכה זרה, עוינת (הונגריה היתה באותה התקופה תחת שלטונה של וינה — הערת המחבר) שכבת כמרים חסרת סבלנות ומדכאת, שכבה של אריסטוקרטים לא־

אחרות. כך לא נותרה הוכחה ענינית וממשית לגבי עתיקותו של בית־העלמין ושל חישוב, מלבד טענתם של היהודים. ובכ"ז חשתי שזוהי חלקת־אדמה מקודשת. מקום מיפגש לדימעה ולכאב היהודי. יש להניח, שבין אבות־אבותינו מוואש היו כאלה, שנמלטו בעד „השער היהודי" הסמוך. שער זה נגעל אח"כ בפקודת „מועצת העיר האצילה" ע"מ שלעולם לא ישובו יהודים לכאן."

ואולם, ההיסטוריה לימדה אותנו, שבתנאים וזהים, בלחץ הגלות — חוזרת על עצמה הטרגדיה של הגורל היהודי. לאחר גירוש זה של ימי הביניים, אחרי מאות שנים, בא גירוש חדש, מזעזע הרבה יותר מבחינת תוצאותיו והשפעותיו. שורות אלה נועדו לדווח על גילגולים אלה של הגורל היהודי.

.2

העיר סומבטהלי היא עיר־המחוז של אזור וואש שבמערב־הונגריה. במחוז זה היו עוד כמה מרכזים די חשובים, שבכל אחד מהם פעלה קהילה יהודית עצמאית, כגון: שארוואר, צלדומולק, יאנושהאזה, וואשוואר, קורמנד, קוסג, נאג'שימוני וכו'. בעבר היה שטחו של המחוז גדול יותר. ואולם, בתום מלחמת־העולם הראשונה סופחו חלקיו השונים לאוסטריה וליוגוסלויה. בשטח זה יש לציין את רוהונץ (רכניץ) נמטאוויואר (גוסינג) וווארושסאלונק (שלאינינג). במיוחד עבור העובדה, שתולדות ישובים אלה מתקשרים בצורה הדוקה למארעות ביתר החלקים של מחוז וואש.

מספר התושבים בסומבטהלי הוא כ־40 אלף נפש. לפני מלחמת העולם השניה חיו בעיר כ־3.200 יהודים ואילו בכל שיטחה של מחוז וואש 8282 נפש ב־1910 ו־8105 במפקד שנערך בשנת 1920.

באחוזים: 3.3% ואח"כ 3%, כלומר במגמה של יר־דה די מורגשת. מעוט חרוץ אך ועיר מאד זה הפריע לאלה שהשתלטו על המדינה. לאחר מכן כרתה שיכבה מושתחת פושעים מסוימת של החברה, ברית עם השליטים בוכות — עצמם, לשם גירושם המביש של יהודים אלה.

.3

תולדותיהם של היהודים בסביבה זו נעלמים אי־שם בערפילי התקופות הקדומות. יש להניח, שכבר בתקופת הכיבוש הרומאי ואף לפני כן חיו יהודים לאורך הנתיב המיסחרי של נהר הדנובה ומובליו. בתקופת הרומאים היתה סומבטהלי ישוב פורה.

הישוב נוסד באמצע המאה הראשונה לספירה, ע"י הקיסר קלאודיוס. הוא יסד את העיר לשם יישובם של החיילים — לשעבר של הלגיון ה־15 (אפולינריס) שחחנה ב־קרנונ־טום לכן, לשם חיזוק קו — הגבול בדומה לעיר שב־אקווינקום. הוא העניק לעיר את הדרגה הגבוהה ביותר של „קולוניה". נוסף לכך העניק לה את שמו. כן נולד ישוב עתיק זה: קולוניה קלאודיה סבריה. כיום סומבטהלי.

בעיר רומאית זו, שהיתה גם בירת מחציתה של פאנוניה, חיו — ללא ספק — יהודים. הוכחה לכן מצוייה בשתי מזכרות עתיקות יפות במוזאון של מחוז וואש בסומבטהלי. בשניהם מופיעה המגורה בת שבעת הכנים. מנורה זו, כלומר אבן יקרה זו שצבעה כחול, היא המזכרת של העתיקות ביותר של היהדות ההונגרית.

הנתונים הברורים הראשונים, המתייחסים לתולדות יהדות מחוז וואש, הם מתקופת־הבנים מאות־ה הראשונות של הממלכה ההונגרית. בטראנס־דנובית, כלומר בחלק המשותח והמתורבת ביותר של הונגריה היה זה מחוז וואש, שבו — לפי מיטב

יהודים בקצוות המערבים...

תורגם ע"י אסתר מירון

(היווצרות יהדות סומבטהלי ומחוז וואש, התפתחותה וסופה הטרגי)

1.

נתבקשתי בתור יליד אזור זה, לכתוב על יהדות סומבטהלי והסביבה, על תחנותיו השונות של עם זעיר זה, במאבקיו, בזעזועיו בהתפתחותו ובנפילתו הטראגית. זאת, כדי להנציח תקופה הרת־כאב ודמעות עבור הדור הצעיר הישראלי, שקיבל על עצמו את המשימה לחקור ביסודיות נושא זה.

ארשה לי לספר כאן חוויה אישית בתור דברי הקדמה.

בתקופת הרגיעה יחסית — בין שתי מלחמות העולמיות — ביקר אצלנו, במחוז וואש, פרופסור יוליאן סילברבוש, הפובליציסט היהודי המפורסם, שהרצה על בעיות היהדות. זכורה לי השוואה יפה משלו, בעקבות סיפורו הקצר של בלסקו איבנז, הסופר הספרדי המפורסם.

רב־חובל, שנע ונד בין איי ים התיכון, הגיע עם אניתו בערב אביבי שקט לאי זעיר ובלתי ידוע, כדי להעביר בו את הלילה. בשעת טיול לילי בנמל פגש בגבר נאה למדי, בעל עור שחום והופעה מעוררת אהדה. האיש, הופעתו וכל תנועותיו היו מוכרים לו מאד. דומה היה כאילו היה קרוב משפחה. השניים פתחו בשיחה שמתוכה התברר, כי האיש הוא אחד מצאציו של יהודי שגורשו מפורטוגל בימי הביניים. אבות־אבותיו התגוררו באותה עיר, בה היו אבות־אבותיו של רב־החובל, שהיה במוצאו מצאצאי האנוסים. כך מבקיעה הקירבה המשפחתית, זרם הדם את דרכו מעבר לערפל הזמנים — ופרופסור סילברבוש עוד הוסיף, כי איבנז עצמו — מחבר הסיפור — אינו אלא בן להורים מצאצאי האנוסים.

ואילו אני עצמי, כותב שורות אלו, בקרתי בצעירותי וטילתי בגבולות של העיר שופרון הסמוכה, באותו פרוור של העיר, שהיה ידוע בשם „המכס של פרסבורג". ממול התנוסס „הר הזהב" שנקרא עבור בתי־החרושת הרבים שלו לייצור רעפים ולבנים. לדי הכביש, שהוליך אל גבעת הקורוצים, שמתי לב לחלקת־אדמה, בעלת צורה מיוחדת. בצד הסמוך אל הכביש היו שאריות של קוצים, אשר כאילו התלוננו, זעקו את כאבם. חשתי, שחלקת־אדמה זו מוכרת לי, אך שלא ידעתי, מניין. פניתי בשאילה אל החקלאי, שעבד בקרבת מקום. „נו, כן, זהו ה־יודנאקר (שדה היהודים)" השיב לי.

ובכן עמדתי בדיוק ליד מקום — הקבורה הקדום של היהודים שגורשו משופרון לפני 450 שנה, אותם יהודים, שבחלונתם שהגישו לשילטונות ב־1526, מציינים, כי „מתוך הכתובות ברור שביתי־העלמין היה שייך כבר לפני 600 שנה לאבות־אבותינו". דבר זה מוכיח — לפחות לכאורה — כי כבר בעת כיבוש האזור ע"י ההונגרים, או באחד משלביה האחרונים של נדידת העמים, היו חיים יהודיים מאורגנים באזור זה.

לגבי גורלו של בית־העלמין ניתן להוסיף עוד, שזמן לא־רב לאחר מכן, ב־1537, ההליטו אבות העיר, בהשפעת שיגאתם העוורת, „להרוס כליל ולשתרר את מקום קבורתם של היהודים". וכך קרה. הקברים הושמדו והמצבות נלקחו לשם שימוש למטרות

רק חומש ורש"י, אלא גם דקדוק ומלים מ־„שפת עמנו", ספר למוד עברי של מר רוט. נתפסנו ב„קלקלתנו" ע"י גבאי הישיבה, סייבש בוסינגר ז"ל והוומנו ל„משפט הרבי" אל ר' גבריאל נשפטנר ז"ל: „מדוע אתה עוסק, מנדל, בהבלים?" „האם אתה רוצה להביא את המשיח?" ואני, בכל דרך ארץ ויראת הכבוד לרבי ומורי: „רבי, להביא לא אוכל, אבל להתכונן לימות המשיח אולי מותר?"

סופת השואה לא השאירה ברירה לשארית הפלטה... התיסטוריה נתנה את התשובה... אחרי „חבלי המשיח" כבר כלנו התכוננו לימות המשיח וזכינו לאת חלתא דגאולה. ואני אחד מילדי וחניכי ק"ק סומבטהלי אזכור ולא אשכח את כור מחצבתי היקר, שהתוותה את דרכי ביהדות עד הלב. גם בשבתי על כס הרבנות בעיר אויפשט, ראיתי את עצמי במחנה מעבר, בדרכי לארץ הקודש. ובהגיעי לקן המבטחים של כל יהודי גולה, זכיתי גם להספיד בפני שרידי הקהילה את קדושי סומבטהלי באוכרת העשור בשנת תשי"ד, „הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו" — יהי זכרום ברוך, לנצח נצחים

ד"ר מירון (מרמלשטין) מנחם, רב ראשי של אויפשט לשעבר:

אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי...

(זכרונות ילדות מסומבטהלי)

דרך ארוכה עברתי, מאז שעזבתי את עיר מולדתי, סומבטהלי, מלפני כ־40 שנה. השואה האיומה, שפקדה את בית ישראל, לא פסחה על משפחתי בעיר: סבא, סבתא, דודים ודודות ומספר רב של בני דודים — כל המשפחה המסועפת של חיים יוסף מרמלשטין זצ"ל (מוכר הדגים) נספתה בשואה; רק אני נשארתי, הנכד התניך, לזכור ולהזכיר את קדושת חייהם של יהודים שורשיים...

„לא אמות כי אחיה ואספר מעשי יה" — ואמנם הזכרונות על עיר ואם בישראל הם באמת „ספור על מעשי ה"... בעיניים עצומות רואה אני את בניני הקהילה, כשמכלם בוקע קול רנה ותפילה, קול תורת ה' תמימה. פה נשמע את ר' **גמליאל האוזנר** ז"ל, המלמד והמחנך הדגול, שהרביץ תורה בחדר למאות ולאלפים, שם נראה את מורי ורבי ר' **גבריאל נשטפנר** ז"ל מעביר שעור לבחורי הישיבה, ומאולם הישיבות יצלצל קולם של עשרות תלמידי חכמים, חברי הש"ס חבררה, שקועים בהויות אביי ורבא, מידי יום ביומי, בין מנחה ומעריב. אומרים שאין טלית שכלה תכלת. **סומבטהלי** היתה קהילה שכלה תורה; לא הרכוש, לא ההשכלה החילונית או המעמד החברתי, כי אם התורה ורק התורה נחשבה לכבוד בעיר זו. ועובדה, שפרנסי הקהילה יצאו מקרב תלמידי חכמים עניים: **פנחס הברפלד** ז"ל, „**רוב**" **פישר, פשקוס, פריי** ז"ל ועוד ועוד... וכמובן, מקום מיוחד שמור בלבי לדודי, מורי ורבי, **יושע מרמלשטין** ז"ל, שהקרין מאורו, אור התורה, לרבים מקרב הצעירים של „תפארת בחורים" וגם החדיר ללבי, לב נער רק, את אהבת התורה לכל החיים...

ולתורה נלוותה „דרך ארץ". הקהילה לא הסתגרה בארבע אמות של הלכה, בית ספר יסודי למופת קלט בשש כתותיו את הילדים האורטודוקסיים, והמורים קליין, **בוניהדי** ז"ל הקנו לתלמידים מטען של השכלה כללית, שעמד בכל מבחן ותחרות — מבלי לגרוע מאוירת האמונה ויראת השמים, ששררה בקהילה. אני אישית לעולם לא אשכח את הכשרון הדידקטי והפדגוגי של מורי ז"ל, אשר — לפי דעתי — שום מורה מבין הגוים, שלמדתי מהם יותר מאוחר בתיכון, לא התחרה אתם.

והתחיה הלאומית? הציונות? אמנם נכון, הקהילה הרשמית לא ראתה בעין יפה את הרוחות החדשות, שנשבו ברחבי ישראל. בני הקהילה היו חרדים על כך, שהציונות תפגע באמונה וביראת שמים של הצעירים. אבל בכל זאת... **דוד בריאון** ז"ל (שנפטר בארץ) היה המורה הראשון שלי לעברית בהיותי ילד בן 10... (יותר מאוחר הוא למד ממני במחנה הסגר בבודאפשט). בביתו של **המורה בוניהדי** ז"ל התאספנו „במחתרת" קומץ צעירים של „המזרחי" ונזהרנו מאד מפני עיני הבוחנת של ר' גמליאל האוזנר. ממשפחת רגנדורפר קבלנו את ירחונו ה־ **Mult és Jövő** של פטאי ושאבנו ממנו את התרבות הציונית לעמקה.

ואני נזכר גם במקרה שקרה לי בישיבה... כשבליל שבת אחד למדנו 3 בחורים לא

דברי תודה וברכה

כלפי הנהלת בי"ס ממ"ד „שילה" בעת כתיבת מגילת ההנצחה, ט"ו תמוז תשכ"ט.

לכבוד
מר משתה דוד
מנהל ביה"ס ממ"ד „שילה"
גבעת אולגה — חדרה
ג.מ.,

הנדון: **הנצחת ק"ק סומבטהלי ובנותיה**

נמנה אני בין אלו שנשארו לפליטה מקהלות אלו ולכן אין עטי יכול להעלות על הגר את רגשות הערכתי והערצתי הרבה על פעלכם הרב כדי שתוכלו לאמץ ולהנציח בצורה הולמת והנאה ביותר את זכרון קדושינו שנרצחו באכזריות מהקהילות הקדושות סומבטהלי שארבאר וצללדמלק ובנותיהם במחנות התשמדה אושויץ וטרבלינקה ובשאר המחנות באדמת נכר.

המשימה שנטלתם על עצמכם היא קדושה, עמלכם כבוד הוא לכם ולאלו שאת זכרם הנכם מנציחים כי נשמותיהם תיו טהורות וזכות.

יהי רצון שתחזקנה ידיכם ובכל אשר תעשו תצליחו להרים את קרן התורה ועם ישראל.

מסור נא גם תודתי המיוחדת למר מרדכי רייך וליתר המורים שלא חסכו כל עמל באוספם החמר הרב מפי אנשים שונים שלקטו ביחד ע"מ לאפשר להקנות לילדי בית ספרכם את תודעת השואה בכלל ואת תודעת שואת יהדות ק"ק סומבטהלי ובנותיה בפרט.

בהוקרה
אוד מוצל מאש מק"ק צללדמלק
מרדכי קופטליץ
סגן ראש העיריה
חדרה

ד"ר בן־ציון קאודרס
רח' שושנת הכרמל
חיפה

א' תמוז תשכ"ט
17.6.69

הנני מברך בכל לבי את בית הספר „שילה" שקבל על עצמו להנציח את זכרן של הקהילות סומבטהלי והסביבה.

היהודים הראשונים הגיעו לעיר סבריה (זה היה השם הרומי של סומבטהלי) עם הלגיון הרומי שהועבר אחרי חורבן בית המקדש השני לפנוניה.

על קהילות יהודיות מסודרות אנחנו יודעים מתחלת המאה ה־17, מאז התפתחו חיי קהלות ובהן הוקמו מוסדות דת תרבות וצדקה למינהן.

מספר הקהילות במחוז הגיע בזמן השואה לשלש עשרה.

אסון השואה היה בשבי יהודי הקהילות האלה הכבד ביותר, מהמחוז גורשו כששת אלפים יהודים, ומהם חזרו פחות מחמשה אחוז.

תפקיד קדוש הוא לבית ספרכם לזכור ולהזכיר את הקהילות האלה, שבמשך מאות בשנים היוו מסגרת להרגשת התודעה היהודית של אלפי תושבים.

בברכה
ד"ר בן ציון קאודרס

עם זאת, עלינו להדגיש שרק גופם נכחד, רק קיומם הגשמי הוא שפסק. רוחם, משנתם וכח השפעתם המוסרי עומדים וקיימים, חיים בתוכנו. זוהי המורשה היקרה שאנו רוצים להעביר לדור שאחרינו ולחרוט אותה על לוח לבם.

כידוע, אנו הזקנים עדיין נאבקים עם קשיי שפה. זוהי הסיבה העיקרית לכך שנאלצנו לתבר ספר זה בחלקו המכריע בהונגריה — בשפה זרה לצעירי ימינו. בנוגע לתוכן, אנו השתדלנו קודם כל למצוא ולתת תשובה על השאלות והבעיות הבוערות של ימינו, בכיוון המטרה והדרך. רובו של הספר מכיל תולדותיהן של 12 הקהילות האמורות לעיל וכמו כן נכללת בו מגילת היזכור שלנו. מגילה זו מהווה רשימה שלמה, או כמעט שלמה של שמות קדושינו. הרכבתה של רשימה זו התאפשרה הודות למסירותה הרבה של מנהיגתנו המנוחה, הגב' רחל בראון ז"ל, שבעמל של שנים אספה וסדרה את שמותיהם של קדושינו ע"י התכתבות נרחבת עם כמה ארצות תבל.

בעבודתנו הנוכחית אנו מגישים רק חומר גלם שצריך לשמש את הסטוריון העתיד עליו יהיה לתרגם ולעבד את החומר בעברית וע"י כך לשמר ולהנציח:

את האציל, היפה והנצחי שבחיי קדושינו!

אבינו שבשמים! השקיפה ממעון קדשך, מן השמים ותן ברכה, שיקיימו — עבור קדושינו הללו — הבטחות נביאך יחזקאל:

„ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמיך, ואמר לך בדמיך חיי, ואמר לך בדמיך חיי". (יחזקאל, ט"ז, 6).

אברהם לוינגר

מבוא

„שאל אביך ויגדך, זקניך ויאמרו לך".

בעיצומה של תקופתנו הסוערת והדינמית, בה מאורעות רודפים זה את זה וחדשות היום משכיחות עד מהרה את האתמול, אנו מזמינים את הקורא למסע אל העבר. הזמנה זו מופנית בעיקר אל הדור החדש, אותו דור שאינו מקיים כבר קשר לשוני עם העבר, אינו מכיר את העגה האופינית ואת שפות התקשורת. שורות אלה מיועדות בראש ובראשונה לאותו נוער שגדל פה בארץ, תחת שמיה הכחולים של ישראל כשלשונו היא שפת אבות שקמה לתחיה.

האם אין זה בבחינת אנאכרוניזם כאשר אנו מעלים לפניכם עבר ששקע, מציגים דמויות וקהילות שהדור החדש לא ידעם, מספרים על מאבקים עם אומות העולם, מאבקים שאופים ומהותם זרים היום?

למרות זאת, מה שאנו מנסים להביא לפניכם כאן היא הסטוריה חיה — ספור חייהם, מאבקם ויצירתם של אבותינו. זוהי אותה ההסטוריה המלמדת אותנו: כי בתנאים שווים, תחת השפעתה המדכאת של הגלות, חוזר ונשנה הגורל הטראגי של היהדות. ומכאן, שאומה הבוחרת בחיים, חייבת להשתחרר מעולה של גלות; עצמאות לאומית, ותודעה יהודית מתחיבים מאליהם לאור מאורעות העבר.

אחד מחכמי עמנו, הפרופסור מרטין בובר לימדנו, כי דור מסוים בחיי עם, אינו אלא חוליה בשרשרת אינסופית שחלקיה מתחברים זה לזה מכוחו של קשר דמים. מכאן שההווה היא נקודת מעבר בלבד בין עתיד ועבר. בתרגום לשפת ההסטוריה המשמעות היא, כי תפקידו של דור הוא לגשר בין תקופות — עליו לחקור תנאים ולחפש אפשרויות על מנת להשריש את ערכי העבר בדור העתיד.

דורנו, דור המבוגרים והזקנים ירש ירושה כבדה, נטלנו על עצמנו משימה קשה ומסובכת. אנו שארית הפלטה, קומץ קטן שנושא את זכרונה של תפוצה בת שתים עשרה קהילות יהודיות תוססות. מדפים אלה עולה זעקתו של חבל ארץ שלם שהמה חיים, היה עשיר במוסדות וחיי יצירה יהודיים.

כל זה קרה בימינו אנו, כל זה מטיל צל על חיינו עתה. שהרי בצעירותנו היינו אנו עצמנו ניצניה הרכים של קהילה ענפה, בעלת שלמות רוחנית משלה, ספוגת רגשות והלכי רוח אופיניים לה. בקרב צבור יהודי זה רקמנו חלומות ילדותנו, וראו מה גותר מכל זה: מדבר חרב וצורב בשממונו, בתי ספר דממים, בתי כנסת מזנחים ובתי קברות, כן, רק בתי קברות...

קורותינו כבדים מכדי להטילם על מאוזני ההסטוריה; חלומות ילדותנו התפוררו תחת ידינו. אנו הפסדנו יותר ממלך מידס האגדי — האבנים היקרות שבחלומותינו הפכו לחצץ. צערנו רב משל אותו מלך מורי שבכה על אובדן גרנדה הבירה, על גנים מפוארים וארמונות שיש שירדו לטמיון. אנו מבכים אובדן חיים תוססים, נתוץ עמודי התווך של דורנו, משמרים בלבנו אנקתם האחרונה של אותם, שהיו קרובים לנו ביותר, מזכירים מסירות נפשם של שבעת אלפים אחינו.

ספר זכרון
מחוז וואש

לזכר קדושי הקהילות והישובים באזור וואש (הונגריה)

עורך: אברהם לוינגר, חולון

הוצאת הועד להנצחת קדושי וואש
תשל"ד